

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

На правах рукопису

Майкут Христина Василівна

УДК 347 (477) „15/18” (098): 340 (474.5)(094)

**ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ЗА
ЛИТОВСЬКИМИ СТАТУТАМИ: ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ
ДОСЛІДЖЕННЯ**

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник
Грищук Віктор Климович,
доктор юридичних наук, професор

Львів – 2009

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Розділ 1. Історіографія та джерельна база дослідження.....	13
1.1. Стан дослідження теми в історико-правовій літературі.....	13
1.2. Характеристика джерельної бази дослідження	26
Розділ 2. Литовські Статути – визначальне джерело права на українських землях у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої.....	35
2.1. Історико-правові аспекти приєднання українських земель до складу Великого князівства Литовського та Речі Посполитої.....	35
2.1.1. Вхідження українських земель до складу Великого князівства Литовського та його юридичне оформлення.....	35
2.1.2. Політико-правові засади утворення Речі Посполитої та політико-правовий статус українських земель.....	60
2.2. Укладення, джерела, структура та редакції Литовських статутів	66
2.3. Застосування Литовських статутів на українських землях та їх особливості	76
Розділ 3. Речове право за Литовськими статутами.....	89
3.1. Система речових прав	89
3.2. Підстави набуття та припинення права феодальної власності на українських землях	102
3.3. Правове регулювання права власності селян на землю.....	110
3.4. Захист права власності	116

Розділ 4. Zobов'язальне право за Литовськими статутами	121
4.1. Договірні zobов'язання	121
4.2. Цивільно-правові делікти	132
4.3. Забезпечення zobов'язань	135
Розділ 5. Сімейне право за Литовськими статутами.....	145
5.1. Порядок укладення та розірвання шлюбу.....	145
5.2. Права й zobов'язки учасників сімейних правовідносин.....	156
5.3. Правове регулювання інституту опіки на українських землях.....	160
Розділ 6. Спадкове право за Литовськими статутами.....	168
6.1. Спадкування за законом	168
6.2. Спадкування за заповітом	176
Висновки.....	183
Список використаних джерел.....	186

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Утворення незалежної Української держави та формування національної правової системи дали відчутний поштовх до поглибленого й об'єктивного вивчення історії українського права. Важливого значення, зокрема, набувають дослідження особливостей правового регулювання суспільних відносин в окремих регіонах України, історичних, політичних, національно-культурних та інших чинників, що їх обумовлювали. Значний інтерес у цьому сенсі становить науковий аналіз правового статусу українських земель, зокрема, у складі Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та розвиток цивільного права на згаданих територіях у другій половині XV – першій половині XVII ст. Він сприяє глибшому розумінню специфіки державно-правового розвитку українського народу, відтворенню системи правових відносин, що характеризують самобутність правової системи України, з'ясуванню закономірностей та забезпеченню наступності розвитку національного права.

Як відомо, Литовські статuti на українських землях діяли не тільки у період їх перебування у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, але й у Козацько-Гетьманській державі (Гетьманщині), а відтак після її скасування продовжили дію на приєднаних українських землях у складі Російської імперії до 1840–1842 рр. Упродовж 1648–1654 рр. було сформовано Козацько-Гетьманську державу з усіма її ознаками, а відтак здійснено кодифікацію українського права, яка мала наслідком укладення кодексу – „Права, за якими судиться малоросійський народ” 1743 р. В основу кодифікації права Гетьманщини було покладено українське звичаєве право, магдебурзьке право та Литовський статут 1588 р. Враховуючи те, що період розвитку цивільного права Гетьманщини за кодексом 1743 р., вже був предметом спеціального історико-правового дослідження, ми його свідомо не висвітлювали, а зупинилися на аналізі особливостей формування і функціонування цивільного права на українських землях за Литовськими

статутами у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Цією роботою ми прагнемо заповнити існуючу прогалину в сучасній історико-правовій науці.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до положень наказу МВС України від 5 січня 2004 р. № 755 „Про затвердження пріоритетних напрямів наукових та дисертаційних досліджень, які потребують першочергового розроблення і впровадження в практичну діяльність органів внутрішніх справ на період 2004–2009 років” (п.54), а також наказу МОН України від 25 грудня 2001 р. № 808 „Про затвердження переліку державної реєстрації та обліку відкритих науково-дослідних, дослідно-конструкторських робіт і дисертацій” (п.10); у контексті наукової теми державної реєстрації кафедри теорії та історії держави Львівського державного університету внутрішніх справ „Методологія вивчення державно-правових явищ, філософії права, стану і перспектив забезпечення професійної діяльності органів внутрішніх справ в умовах розбудови правової держави та громадянського суспільства в Україні” (шифр роботи 0113; номер державної реєстрації 0106U003648).

Мета і завдання дослідження. *Мета* дослідження полягає в тому, щоб на підставі системного аналізу норм Литовських статутів, архівних джерел, судової практики, історико-правової та історичної літератури виявити закономірності та особливості становлення і розвитку цивільного права на українських землях.

З огляду на мету дослідження, було поставлено такі *завдання*:

- проаналізувати причини й умови входження українських земель до складу Великого князівства Литовського та Речі Посполитої;
- охарактеризувати причини та наслідки укладення Литовських статутів;
- виявити і проаналізувати джерела права та їх питому вагу для кодифікації законодавства на українських землях у складі Великого князівства Литовського і Речі Посполитої;

- здійснити порівняльно-правовий аналіз норм та інститутів цивільного права, закріплених у Литовських статутах 1529, 1566, 1588 рр.;
- розкрити зміст права власності за Литовськими статутами, особливості розмежування рухомого та нерухомого майна;
- розглянути сутність і зміст зобов'язального права Великого князівства Литовського, окремі види найпоширеніших договірних зобов'язань на українських землях;
- здійснити правовий аналіз сімейного права Великого князівства Литовського з метою встановлення особливостей правового регулювання шлюбно-сімейних відносин досліджуваного періоду;
- з'ясувати сутність спадкового права за Литовськими статутами та проаналізувати його функціонування на українських землях.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини в сфері цивільно-правового регулювання на українських землях за Литовськими статутами 1529, 1566, 1588 рр.

Предметом дослідження є закономірності та особливості становлення і розвитку цивільного права на українських землях у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, яке було закріплене у Литовських статутах 1529, 1566, 1588 рр.

Хронологічно межі дослідження охоплюють період від 1340 р. до 1569 р., а відтак – до 1795 р., упродовж яких значна частина українських земель перебувала у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Для цього періоду характерне здійснення кодифікації права, що спричинили зміни у правовідносинах, у тому числі цивільних, на українських землях. Унаслідок кодифікації права були затверджені Литовські статuti, які стали правовою основою регулювання цивільних правовідносин на українських землях XV–XVIII ст.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження складають традиційні для української науки історії держави і права історико-правовий, порівняльно-правовий, історико-порівняльний та інші методи. Саме вони

забезпечили комплексність і порівняльний характер цього дослідження, дали змогу охарактеризувати формування й функціонування цивільного права на українських землях за Литовськими статутами трьох редакцій (1529, 1566, 1588 рр.), встановити історичність юридичних явищ, здійснити періодизацію становлення і розвитку норм й інститутів цивільного права у Литовських статутах 1529, 1566, 1588 рр. на засадах спадкоємності, наступності.

Метод системного аналізу дав змогу проаналізувати процес формування окремих норм та інститутів цивільного права на українських землях за Литовськими статутами, а також структуру цивільно-правових інститутів у Литовських статутах, виявити зв'язки між нормами й інститутами цивільного права, закріплених у Литовських статутах.

Герменевтичний метод сприяв відтворенню глибинної семантики (сміслового аспекту мови, окремих слів, термінів або частин слова на рівні текстових (письмових) джерел інформації (Литовських статутів та інших нормативно-правових актів досліджуваного періоду, архівних матеріалів, опублікованих документів, історико-правової літератури).

Формально-догматичний метод забезпечив ґрунтовний аналіз нормативно-правових актів, котрі регулювали цивільні правовідносини, в тому числі, Литовських статутів 1529, 1566, 1588 рр. У роботі використано також соціологічний метод, що сприяв розкриттю суспільних умов, у яких реалізувалися цивільно-правові норми, закріплені в Литовських статутах.

Ці та інші методи здебільшого використовувалися у взаємозв'язку та тією мірою, якою вони відповідають предметові дисертаційного дослідження.

Теоретичною основою дослідження стали положення, що містяться в працях відомих представників суспільних наук – теоретиків та істориків права, істориків, політологів, зокрема А. Бланцуа, М. Василенка, М. Владимирського-Буданова, Д. Ващука, В. Гончаренка, І. Грекова, С. Ковальнової, І. Крип'якевича, В. Кульчицького, М. Любавського, Ф. Леонтовича, П. Музиченка, В. Пашуто, А. Рогожина, П. Саса, Б. Тищика, І. Терлюка, М. Товстоліса, І. Усенка, С. Юшкова, М. Ясинського, Ф. Шабульдо, О. Ярмиша та ін.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що вперше в українській історико-правовій науці комплексно досліджено питання формування та функціонування цивільного права на українських землях за Литовськими статутами.

Елементи наукової новизни притаманні наступним положенням і висновкам:

уперше:

- висунуто ідею і обґрунтовано, що Литовські статuti 1529, 1566, 1588 рр. – це кодифіковані акти литовсько-руського права, адже систематизація правових норм здійснювалась спеціально створеними офіційними кодифікаційними комісіями, яким надано статус державного органу. Литовські статuti мають усі ознаки кодифікованого нормативно-правового акта – внутрішню єдність, узгодженість юридичних норм і структуру. Цей період кодифікації литовсько-руського права був своєрідним прогресом, формою еволюції, зокрема українського права;

- доведено, що ідея здійснення кодифікації литовсько-руського права у XVI ст. відповідала вимогам політичного, соціального та технічного характеру, а також залежала від тогочасних загальноєвропейських тенденцій. Насамперед ідея кодифікації литовсько-руського права була тісно пов'язана з політичним розвитком Великого князівства Литовського. Вона виникла як прояв державної влади, як можливість великого князя – глави держави – реалізувати своє повновладдя. Ідеї кодифікації литовсько-руського права у XVI ст. притаманний також соціальний характер, адже її здійснення було пов'язане з соціальною кризою, коли виникла нагальна потреба зафіксувати нові правила соціальної поведінки та стабілізувати розвиток суспільства шляхом прийняття нового правового документа. І, нарешті, кодифікація литовсько-руського права у XVII ст. була тісно пов'язана з суто технічними аспектами, які були спрямовані на попередження роздріблення та розсіювання джерел права у Великому князівстві Литовському, а відтак Речі Посполитій, забезпечення зручності в

їхньому користуванні, досягненні одноманітності в регулюванні певної групи суспільних відносин;

- визначено, що своєрідність Литовських статутів 1529, 1566, 1588 рр. як кодифікаційних актів литовсько-руського права полягала в тому, що до їхнього складу входили норми й інститути різних галузей права: адміністративного, цивільного, кримінального, процесуального. Однак унаслідок дії тогочасних об'єктивних чинників (урізноманітнення та розвитку майнових відносин, насамперед відносин приватної власності, розширення внутрішнього ринку тощо) провідне місце у Статутах все ж таки належить нормам цивільного права;

- обґрунтовано, що на укладення Литовських статутів значний вплив мали загальноєвропейські тенденції розвитку, зокрема, ідеї реформації і гуманізму. Як наслідок цього в Статутах було проголошено принципи рівності усіх перед законом, скасовано більшість джерел холопства, надано досить широкі права власникам щодо відчуження своїх маєтків, утверджено принцип віротерпимості тощо;

- доведено, що укладення Литовських статутів було результатом уніфікації правових норм, який завершився створенням уперше загальнодержавного офіційного права для всіх частин Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Їх найголовніше джерело становили, насамперед, українські звичаєві норми, Руська Правда, а також збірники магдебурзького права, судова практика. Тому Литовські статuti були близькими до правосвідомості українців та сприйняті на українських землях як власне національне право. Відтак, їх можна розглядати як юридичні пам'ятки українського народу;

удосконалено положення про те, що:

- суб'єктами цивільних правовідносин на українських землях відповідно до Литовських статутів були „вільні люди” та їхні об'єднання, а об'єктами – речі (майно), право на речі (майно) і в окремих випадках – „невільні люди”. Це засвідчило існування соціальної нерівності та несправедливості на українських землях XV–XVII ст.;

- цивільне право за Литовськими статутами формувалося як приватне право стосовно „вільних людей та їхніх об'єднань”, що відповідало розвитку економічних (ринкових) відносин XV–XVII ст. і було спрямоване на розвиток договірних відносин. У Литовських статутах відбувається становлення таких правових понять як „договір”, „зобов'язання”, „порука”, „річ”, „рухомі речі”, „майно” тощо;

- речове право за Литовськими статутами включало інститути права власності, права володіння, права на чужі речі й відмежовувалося від зобов'язального права, яке регулювало господарські відносини між людьми, котрі належали до різних станів, і між їхніми об'єднаннями з метою реалізації, охорони та захисту майнових прав;

- сімейне право за Литовськими статутами було спрямоване на регулювання особистих і майнових відносин між подружжям, батьками та дітьми, опікунами і підопічними, усиновлювачами й усиновленими. Значною мірою воно охороняло права жінок, однак ця правова охорона здебільшого стосувалася шляхетських станів і була спрямована на збереження цілісності феодального нерухомого майна;

набуло подальшого розвитку:

- твердження, що спадкове право за Литовськими статутами передбачало дві підстави спадкування – за заповітом і за законом, але перевага надавалася спадкуванню за заповітом.

- положення, що структура, зміст та інститути цивільного права, відповідно до Литовських статутів, засвідчують формування тогочасної правової системи на українських землях згідно з романо-германським типом правової системи.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що положення, які обґрунтовано у дисертаційному дослідженні, сприятимуть поглибленню та збагаченню вітчизняної історико-правової науки знаннями про формування та функціонування цивільного права на українських землях за Литовськими статутами. Крім того, низка положень дасть змогу з'ясувати

основні напрямки процесу розвитку права на українських землях XVI–XIX ст., виявити його характерні риси, а також частково відновити систему цивільно-правових відносин та відповідних їм правових норм, що діяли на українських землях у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої.

Результати дослідження можуть бути використані:

- у науково-дослідній сфері – для подальших розробок при вивченні окремих інститутів цивільного права за Литовськими статутами і в історії держави і права України, і в історії держави і права зарубіжних країн, а також у науково-дослідній роботі курсантів, студентів, магістрантів, ад'юнктів, аспірантів вищих навчальних закладів юридичного спрямування;

- у навчальному процесі – для підготовки відповідних розділів підручників та навчальних посібників з курсів „Історія держави і права України”, „Історія держави і права зарубіжних країн” (акт впровадження результатів дисертаційного дослідження від 17.08.2009 р.).

Особистий внесок здобувача. Положення, винесені на захист, розроблено автором особисто. Наукові ідеї та розробки оприлюднено без співавторів у наукових фахових виданнях, перелік яких затверджено ВАК України.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і висновки роботи доповідались й отримали позитивну оцінку на засіданнях кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ. Матеріали дослідження висвітлювались у доповідях на міжнародній науково-практичній конференції „Право та економіка: генезис, сучасний стан та перспективи розвитку” (м. Одеса, 30 травня 2008 р.); IV Всеукраїнській науково-практичній конференції „Правова система суспільства: сучасні проблеми та перспективи розвитку” (м. Кіровоград, 18 квітня 2008 р.); Всеукраїнській науковій конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів „Проблеми правової реформи і розбудови громадянського суспільства в Україні” (Львів, 26 вересня 2008 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження викладено в чотирьох наукових статтях, опублікованих у наукових виданнях

України, зокрема фахових, а також у трьох збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структура й обсяг дисертації. Структура роботи зумовлена метою та завданням дослідження і складається зі вступу, шести розділів, висновків і списку використаних джерел. Повний обсяг дисертації становить 218 сторінок, із них 186 сторінок займає основний текст, 32 сторінки – список використаних джерел.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан дослідження теми в історико-правовій літературі

Історіографічна основа дисертації – дослідження українських, польських, радянських істориків права та держави.

Першими почали вивчати право Великого князівства Литовського польські дослідники, котрі наголошували на його зв'язку з польським правом, вбачали у польському праві витoki більшості правових інститутів Великого князівства, залишаючи поза увагою їхній зв'язок із правом руським. Наприклад, польський дослідник Я.-В. Бандтке-Стенжинський розглядав право Великого князівства Литовського як провінційне польське право й виводив походження земських і гродських судів, що діяли на території князівства, від польських судів [334]¹. Польський дослідник Т. Чацький вперше представив ґрунтовний аналіз Першого Литовського статуту 1529 р. у своїй праці „O polskich i litewskich prawach”, виданій на зламі XVIII–XIX ст.

Історію становлення та розвитку правової системи Великого князівства Литовського досліджували ще представники історичної й історико-правової школи. Так, І. Данилович визначив, що, по суті, право Великого князівства Литовського було руським правом [344; 345]². Учений увів до наукового обігу унікальний і цінний з наукового погляду документальний матеріал з історії права досліджуваного періоду, досліджував литовські літописи, списки статутів Великого князівства Литовського. Він знайшов і вперше виданий Судебник Казимира IV (І. Данилович помилково датував його 1492 р.), започаткував думку на право Великого князівства Литовського як на литовсько-руське право,

¹ Bandtke-Stenżinski J.-W. Pamiętnik dla naprawy Rzeczypospolitey / J.-W. Bandtke-Stenżinski. – Kraków. 1841. – 265 s.

² Daniłowicz I. Historyczny rzut oka na prawodawstwo narodu litewskiego // Wizerunki i roztrzasania naukowe / Ignacy Daniłowicz. – Wilno, 1837. – Т. 13. – 145 s.; його ж: Statut Kazimierza IV, pomnik z XV wieku uchwat litew / Ignacy Daniłowicz. – Wilno, 1826. – 138 s.

що в 50–60-х роках ХІХ ст. певною мірою сприяло поширенню концепції Литовсько-Руської держави. Однак безпосередньо цивільного права за Литовськими статутами І. Данилович не аналізував.

Вивчення державно-правового розвитку Великого князівства Литовського систематизувались у другій половині ХІХ ст. Вони насамперед пов'язані з Київським університетом, де в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. працювали видатні історики та правознавці – представники школи західноруського права [39]³: М. Владимирський-Буданов [50–58]⁴, О. Малиновський [204–206]⁵, М. Максимейко [201; 203]⁶, Г. Демченко [87; 88]⁷, Ф. Леонтович [175; 176]⁸, В. Антонович [14–17]⁹, М. Довнар-Запольський [90–96]¹⁰, М. Любавський [193–197]¹¹ та ін. Учені розглядали суспільне та державне

³ Бондарук Т.І. Концепція західноруської школи права та її вплив на розвиток української правової думки : дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Т. І. Бондарук. – К., 1995. – 207 с.

⁴ Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки из истории Литовско-Русского права / М.Ф. Владимирский-Буданов. – Ч. I. Поместья Литовского государства. – Киев, 1889. – 206 с.; його ж: Очерки из истории Литовско-Русского права. – Часть III. Крестьянское землевладение в Западной России до половины XVI в. / М.Ф. Владимирский-Буданов. – Киев, 1893. – 83 с.; його ж: Литовские евреи / М.Ф. Владимирский-Буданов // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1885. – № 1; його ж: Население Юго-Западной России от половины XV в. до Люблинской унии / М.Ф. Владимирский-Буданов. – АЮЗР. – Ч. VII. – Т. I, II. – К., 1891. – 210 с.; його ж: Німецьке право в Польщі і Литві / Владимирский-Буданов М.Ф. – Львів, 1903. – 135 с.; його ж: Обзор истории русского права / Владимирский-Буданов М.Ф. – Ростов-на-Дону, 1995. – 640 с.; його ж: Очерки из истории Литовско-Русского права / Владимирский-Буданов М.Ф. – Вып. VI. – К., 1907. – 224 с.; його ж: Заставное владение / М.Ф. Владимирский-Буданов // Архив Юго-Западной России. – Т. IV. – Ч.8. – Киев, 1911. – С. 18–26; його ж: Формы крестьянского землевладения в Западной России XVI в. / М.Ф. Владимирский-Буданов. – Киев, 1911. – 440 с.

⁵ Малиновский И. Рада Великого княжества Литовского в связи с Боярской думой Древней России. Ч. 1. Боярская дума Древней России / Иоаникий Малиновский. – Томск, 1903. – 201 с.; його ж: Рада Великого княжества Литовского в связи с Боярской думой Древней России. Ч. 2. Рада Великого княжества Литовского / Иоаникий Малиновский. – Томск, 1912. – 216 с.; його ж: Учение о преступлении по Литовскому Статуту / Иоаникий Малиновский. – К., 1894. – 173 с.

⁶ Максимейко Н.А. Источники уголовных законов литовского Статута / Максимейко Н.А. – К., 1894. – 184 с.; його ж: К вопросу о литовско-русских сеймах / Максимейко Н.А. – СПб, 1904. – 21 с.; його ж: Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. / Максимейко Н.А. – Харьков, 1902. – 205 с.

⁷ Демченко Г.В. Наказание по Литовскому Статуту в его трёх редакциях / Демченко Г.В. – К., 1894. – 273 с.; його ж: Притомные люди и копная сторона / Демченко Г.В. – Варшава, 1894. – 218 с.

⁸ Леонтович Ф.И. Бояре и служилые люди в Литовско-Русском государстве / Ф.И. Леонтович // Журнал Министерства Юстиции. – 1997. – Май. – С. 17–26; його ж: Исторические исследования о правах литовско-русских евреев : вирізка / Леонтович Ф.И. – Комп. № 3. – С. 1–48.

⁹ Антонович В.Б. Исследования о городах Юго-Западного края : монография / Антонович В.Б. – К., 1885. – Т. 1. – 186 с.; його ж: История Литовской Руси : лекции профессора ун-та св. Владимира В.Б. Антоновича. 1881–1882 / Антонович В.Б. – К., 1882. – 261 с.; його ж: Монографии по истории Западной и Юго-Западной Руси // Антонович В.Б. – К., 1885. – Т. 1. – 121 с.; його ж: Несколько данных о землевладении в Южной Украине в XV ст. // Антонович В.Б. – К., 1896. – 19 с.

¹⁰ Довнар-Запольский М. Акты Литовско-Русского государства / Митрофан Довнар-Запольский. – Т. 2. – М., 1897. – 86 с.; його ж: Берестейское староство в XVI в. – Б. м., [1897?] / Митрофан Довнар-Запольский. – 33 с.; його ж: Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах / Митрофан Довнар-Запольский. – К., 1901. – Т. I. – 214 с.; його ж: Договор Рады великих князей Литовских с великим князем Сигизмундом-Августом / Митрофан Довнар-Запольский. – К., [1897?]. – 86 с.; його ж: Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI веке / Митрофан Довнар-Запольский. – К., 1905. – 77 с.; його ж: Спорные

життя Великого князівства Литовського, його економіку, литовсько-руське право загалом, але питання конкретного аналізу норм та інститутів цивільного права за Литовськими статутами на українських землях досліджували фрагментарно. Лише окремим інститутам права Великого князівства Литовського присвячені монографічні розвідки. Наприклад, в праці М. Владимирського-Буданова „Очерки изъ истории литовско-русского права” було докладно охарактеризовано декотрі положення Литовських статутів щодо правового регулювання селянського землеволодіння [51]¹².

М. Товстоліс дослідив практику застосування інституту застави в зобов'язальних відносинах за Литовськими статутами [272]¹³.

М. Максимейко зібрав і видав матеріали сеймів Великого князівства Литовського, в тому числі документи, що стосувалися законодавчої діяльності сеймів, а також боротьби шляхти за досягнення політичної рівності з магнатами на законодавчому рівні [202; 203]¹⁴. Науковець зробив загальний огляд матеріалів і прокоментував їх, хоча не проаналізував історію права.

Привертає увагу праця М. Грушевського, присвячена устрою та функціонуванню міст Великого князівства Литовського [68]¹⁵. Дослідник визначив склад, устрій, компетенцію регіональних судів, розглянув окремі питання застосування права досліджуваного періоду. Питання правовідносин, зокрема, цивільно-правових за Литовськими статутами більш чи менш повно

вопросы в истории Литовско-Русского сейма / Митрофан Довнар-Запольский. – СПб, 1901. – 161 с.; його ж: Украинские староства в первой половине XV века / Митрофан Довнар-Запольский. – К., 1908. – 118 с.

¹¹ Любавский М. К вопросу об удельных князьях и местном управлении в Литовско-Русском государстве / Матвей Любавский. – СПб., 1894. – 232 с.; його ж: Литовско-Русский сейм / Матвей Любавский. – М., 1900. – 850 с.; його ж: Областное дѣление и мѣстное управление Литовско-Русскаго государства ко времени издания Перваго Литовскаго статута / Матвей Любавский. – Москва, 1892. – 884 с.; його ж: Очерки истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно / Матвей Любавский. – М., 1915. – 401 с.; його ж: Разбор сочинения М. Довнар-Запольскаго „Государственное хозяйство Великаго княжества Литовскаго при Ягеллонах” / Матвей Любавский. – СПб., 1904. – 325 с.

¹² Владимирский-Буданов М. Ф. Очерки изъ истории Литовско-Русского права. – Часть III. Крестьянское землевладение въ Западной Россіи до половины XVI в. / М.Ф. Владимирский-Буданов. – Кієвъ, 1893. – 83 с.

¹³ Товстоліс М. Суть застави за Литовським Статутом / Микола Товстоліс // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – Кієв, 1929. – Вип. 6. – С. 111–123.

¹⁴ Максимейко Н.А. К вопросу о литовско-русских сеймах / Максимейко Н.А. – СПб, 1904. – 21 с.; його ж: Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. / Максимейко Н.А. – Харьков, 1902. – 205 с.

¹⁵ Грушевский М. Города Великаго княжества Литовскаго в XIV–XVI вв. Старина и борьба за старину. – К., 1918. – 325 с.

відтворюється у монографіях М. Любавського, Ф. Леонтовича, М. Довнар-Запольського, М. Максимейка [195; 199; 177; 92; 203]¹⁶. Однак істотні відмінності у поглядах про вплив джерел права на укладення Литовських статутів у дослідників не простежується, адже інститути норм цивільного, кримінального, процесуального права не були всебічно проаналізовані. Вчені обмежились висвітленням у загальних рисах деяких інститутів цивільного, кримінального, процесуального права за Литовськими статутами, не приділивши достатньої уваги характеристиці практики застосування конкретних цивільно-правових норм на українських землях за Литовськими статутами.

На основі аналізу Литовського статуту 1566 р. ґрунтується дослідження правових основ діяльності пореформених судів – земського, гродського та підкоморського, здійснене І. Лаппо [165–167]¹⁷. Проте його праці мають переважно описовий характер; автор не зауважив істотних відмінностей, що існували між писаним правом і фактичними правовідносинами. У працях істориків права – М. Любавського, Ф. Леонтовича, М. Довнар-Запольського – подано лише загальну стислу характеристику певних інститутів, зокрема, цивільного права за Литовськими статутами. Поза увагою дослідників залишився детальний аналіз інституту захисту права власності за Литовськими статутами [92; 181; 196]¹⁸.

---

¹⁶ Любавский М. Областное дѣление и мѣстное управление Литовско-Русскаго государства ко времени изданія Перваго Литовскаго статута / Матвей Любавский. – Москва, 1892. – 884 с.; його ж: Очерки истории Литовско-Русскаго государства до Люблинской унии включительно / Любавский М.К. – М., 1910. – 275 с.; Леонтович Ф.И. История русского права. Вып. 1. Литература истории русского права / / Леонтович Ф.И. – Варшава, 1902. – 182 с.; Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великаго княжества Литовскаго при Ягеллонах / Митрофан Довнар-Запольский. – К., 1901. – Т.І. – 214 с.; Максимейко Н.А. Сеймы Литовско-Русскаго государства до Люблинской унии 1569 г. / Максимейко Н.А. – Харьков, 1902. – 205 с.

¹⁷ Лаппо И. Гродский суд в Великом княжестве Литовском в XVI столетии / Иван Лаппо // Журнал Министерства Народнаго Просвещения. – 1908. – Январь. – С. 18–23; його ж: Земский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI века / Иван Лаппо // Журнал Министерства Народнаго Просвещения. – 1897. – Июнь. – С. 23–29; його ж: Подкоморский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI века и начале XVII века / Иван Лаппо // Журнал Министерства народнаго просвещения. – 1899. – Август. – С.31–38.

¹⁸ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великаго княжества Литовскаго при Ягеллонах / Митрофан Довнар-Запольский. – К., 1901. – Т.І. – 214 с.; Леонтович Ф.И. Панский двор в Литовско-Русском государстве / Леонтович Ф.И. – Варшава, 1895. – 59 с.; Любавский М. Очерки истории Литовско-Русскаго государства до Люблинской унии включительно / Матвей Любавский. – М., 1915. – 401 с.

Велике значення надавалося вивченню взаємовпливу магдебурзького права та Литовських статутів [204; 205]¹⁹. Магдебурзьке право в містах Великого князівства Литовського, в тому числі розташованих на українських землях, досліджували М. Владимирський-Буданов, М. Довнар-Запольський, Ф. Тарановський, В. Антонович, О. Кістяківський. Серед дослідників не було однастайності стосовно визначення ступеня застосування, характеру, особливостей вияву, функціонування магдебурзького права на українських землях. В. Антонович, М. Владимирський-Буданов вважали, що магдебурзьке право негативно вплинуло на розвиток українських земель, штучно накинувши їм чуже за духом і змістом право, а М. Довнар-Запольський визнавав цей вплив позитивним.

На думку українського історика В. Антоновича, з магдебурзького права на українських землях було взято лише форму, а провідною юридичною нормою залишався український звичай [14]²⁰. М. Владимирський-Буданов не погоджувався з В. Антоновичем і стверджував, що в українських містах, які володіли магдебурзьким правом, були саме іноземні джерела, тобто німецьке право цілком витіснило місцеве [54]²¹. Намагаючись примирити ці діаметральні погляди, О. Кістяківський зазначав: магдебурзьке право в українських містах було не номінальним, а діючим, тобто воно функціонувало через застосування судами ручних книг приватних кодифікацій польських юристів, але могло змінюватись від місцевих звичаїв, які часто діяли поруч із ним, і його модифікували [127]²². Таке твердження підтримав Ф. Тарановський [264]²³.

---

¹⁹ Малиновский И. Рада Великого княжества Литовского в связи с Боярской думой Древней России. Ч. 1. Боярская дума Древней России / Иоаникий Малиновский. – Томск, 1903. – 201 с.; його ж: Рада Великого княжества Литовского в связи с Боярской думой Древней России. Ч. 2. Рада Великого княжества Литовского / Иоаникий Малиновский. – Томск, 1912. – 216 с.

²⁰ Антонович В.Б. Исследования о городах Юго-Западного края: монография / Антонович В.Б. – К., 1885. – Т. 1. – 186 с.

²¹ Владимирський-Буданов М.Ф. Німецьке право в Польщі і Литві / Владимирський-Буданов М.Ф. – Львів, 1903. – 135 с.

²² Кістяковский А. Права, по которым судится малороссийский народ / Александр Кістяковский. – К., 1879. – 239 с.

²³ Тарановский Ф.В. Обзор памятников магдебургского права западно-русских городов литовской эпохи: историко-юридическое исследование / Тарановский Ф.В. – Варшава, 1897. – 201 с.

Серед українських вчених ХІХ ст. заслуговує на особливу увагу монографія видатного дослідника Ф. Леонтовича „Крестьяне Юго-Западной России по Литовскому праву XV и XVI столетий”. У цьому творі знайшли відображення важливі положення щодо цивільно-правового статусу українського селянства у Великому князівстві Литовському. Автор приділив значну увагу аналізу речових прав селян за Литовськими статутами та їх законодавчим обмеженням. Крім того, важливі висновки по цивільному законодавству Литовсько-Руської держави містяться в інших працях Ф. Леонтовича: „Русская Правда и Литовский статут”, „Спорные вопросы по литовскому праву”, „Панский двор в Литовско-Русском государстве”, „Правоспособность литовско-русской шляхты” тощо.

З-поміж польських дослідників другої половини ХІХ – початку ХХ ст., котрі вивчали проблеми права Польщі, Великого князівства Литовського і Речі Посполитої, відзначаються А. Яблоновський [347]²⁴, П. Домбковський [342]²⁵, В. Мацейовський [364]²⁶, В. Камінецький [352]²⁷, О. Бальцер [331–333]²⁸, С. Кутшеба [358]²⁹. Вони розглянули окремі риси цивільного права за Литовськими статутами, проаналізували документи, що регламентували становище іноземців у Речі Посполитій, здійснили порівняльну характеристику окремих інститутів цивільного права слов'янських народів.

Отже, впродовж ХІХ – початку ХХ ст. на основі безпосереднього аналізу значної кількості зібраних документів і матеріалів розпочалося достатньо інтенсивне вивчення державного, суспільного, економічного життя Литовсько-Руської держави, але інститути та норми цивільного права за Литовськими

²⁴ Jablonowski A. Ziemia Wołyńska w połowie XVI wieku / A. Jablonowski // Źródła dziejowe. – Т. 6. – Warszawa, 1877. – 436 s.

²⁵ Dąbkowski P. Zaginiona księga sądowa województwa ruskiego i bełskiego / Przemysław Dąbkowski // Studya nad historią prawa polskiego. – Т. VII. – Lwów, 1921. – S. 36–44.

²⁶ Maciejowski W.A. Historia prawodawstw słowiańskich / Maciejowski W.A. – Warszawa, 1862. – 272 s.

²⁷ Kamieniecki W. Rozwój własności na Litwie w dobie przed I Statutem / W. Kamieniecki. – Kraków, 1914. – 222 s.

²⁸ Balzer O. Historia porównawcza praw słowiańskich / Oswald Balzer. – Lwów, 1900. – 64 s.; його ж: Sądownictwo ormiańskie w średniewiecznym Lwowie / Oswald Balzer. – Lwów, 1909. – 188 s.; його ж: Statut ormiański w zatwierdzeniu Zygmunta I 1519 / Oswald Balzer. – Lwów, 1908. – 290 s.

²⁹ Kutrzeba S. Charakter prawny związku Litwy z Polską 1385–1569 / Stanisław Kutrzeba // Pamiętnik VI Powszechnego zjazdu historyków Polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r. – Lwów, 1935. – 11 s.

статутами розглядалось лише в контексті загальної характеристики епохи. Систематичних і системних історико-правових досліджень цивільного права за Литовськими статутами не було. Дослідження державності й права здебільшого мали описовий характер. Робились деякі спроби узагальнити зібрані факти, але тодішній рівень розвитку теоретичної бази правознавчих і суспільствознавчих наук не дав змоги дійти висновків щодо характеру та загальних тенденцій розвитку української правової системи XIV – першої половини XVI ст.

Подальший етап вивчення питання пов'язаний з 20-ми роками XX ст. – періодом інтенсивного розвитку українських науки та культури. До найцінніших, на нашу думку, надбань цієї доби належить те, що була визнана концепція України-Русі, висунута М. Грушевським; до наукового обігу офіційно ввели термін „українське право”, а другу половину XIV – першу половину XVI ст. стали розглядати як литовський період розвитку української державності й права.

У ці роки в Радянській Україні помітно зріс інтерес до українського звичаєвого права; в цьому контексті окремі вчені досліджували декотрі елементи цивільного права українських земель Великого князівства Литовського за Литовськими статутами. Серед цих досліджень особливої уваги заслуговують праці членів комісії для виучування історії західно-руського права під керівництвом видатного вченого М. Василенка, який здійснив помітний вклад, в тому числі в розвиток наукових знань про цивільне право за Литовськими статутами. Його фундаментальна праця „Як скасовано Литовського Статута” [45]³⁰ є не лише дослідженням факту припинення чинності Статутів Великого князівства Литовського, але й багата на аналітичні положення його правових інститутів. Особливу увагу М. Василенко звернув на способи стягнення боргів, передбачені Литовськими статутами.

Відомий дослідник і член комісії для виучування історії західно-руського та українського права О. Добров у своїй праці „Права необхідного спадкування

---

³⁰ Василенко М. Як скасовано Литовського Статута (з історії кодифікації західно-руського та українського права) / Микола Василенко // Микола Василенко. Вибрані твори у трьох томах. – Том 2. Юридичні праці. – К.: Юридична думка, 2006. – С. 286–353.

за Литовським статутом” [89]³¹ відобразив особливості спадкового права за Литовськими статутами. Дослідник приділив значну увагу спадкуванню за законом та порівняльному аналізу статутів 1529 р., 1566 р. і 1588 р. Його колега по комісії та відомий історик права М. Товстоліс здійснив ґрунтовне дослідження застави як способу забезпечення зобов’язань за Литовськими статутами. Цьому питанню була присвячена його наукова робота на тему „Суть застави за Литовськими статутами”. Окремими аспектами цивільного права за Литовськими статутами цікавились також інші члени комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права (С. Борисенко, Г. Попов, І. Черкаський та ін.)³² [40; 234; 302; 303].

У 30-их роках ХХ ст. в СРСР центр досліджень українського права унаслідок посилення командно-адміністративної системи переміщується за кордон, де у Вільному Українському університеті в Мюнхені й у Празі працюють А. Яковлів, Р. Лащенко, М. Чубатий [323; 170; 304]³³ та інші вчені. В монографії А. Яковліва „Впливи старочеського права на право українське Литовської доби XV–XVI століття” у розділі, присвяченому литовському періоду розвитку українського права, проаналізовано аспекти цивільного права.

У праці „Лекції по історії українського права” Р. Лащенко спробував дати цілісний огляд історії національної правової системи, виявив загальні тенденції розвитку українського права литовської доби, показав його наступництво з правом Київської Русі. Однак систему цивільного права за Литовськими статутами дослідник не проаналізував.

---

³¹ Добров О. Право необхідного спадкування за Литовським статутом / О. Добров // Праці комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права. – К., 1925. – Вип.1. – С. 82–89.

³² Борисенко С. Адвокатура в Україні / Степан Борисенко. – К., 1928. – 235 с.; Попов Г. Луцький Трибунал 1578 р. / Григорій Попов // Праці комісії для виучування західно-руського та вкраїнського права. – Вип. I. – К., 1925; Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII вв. / Іринарх Черкаський // Праці комісії для виучування західно-руського та вкраїнського права. – К., 1928. – Вип. 4,5. – 714 с.; його ж: Поволання над трупом забитого / Іринарх Черкаський // Праці комісії для виучування західно-руського та вкраїнського права. – Вип. I. – К., 1925. – С. 90–107.

³³ Яковлів А. Впливи старочеського права на право українське литовської доби XV–XVI в. / Андрій Яковлів. – Прага, 1929. – 143 с.; Лащенко Р.М. Копні суди на Україні: [у 2 ч.] / Лащенко Р.М. – Ч.1. – Львів, 1925. – 67 с.; Чубатий М. Державно-правне становище українських земель Литовської і держави під кінець XV ст. / Микола Чубатий // „Записки”. – Т. СXXXIV. Огляд історії українського права. Історія джерел та державного права / [за ред. В. Іваненка] / Український Вільний університет. – Мюнхен ; Київ, 1994. – С. 65–108.

Загальну картину розвитку українського права литовської доби відтворив М. Чубатий і довів, що правова система українських земель XIV – першої половини XVI ст. розвивалася в напрямі, визначеному правовими традиціями Київської Русі.

Отже, характерною ознакою цього періоду вивчення історії цивільного права на українських землях Великого князівства Литовського є прагнення дослідників не лише поглибити знання про окремі норми й інститути цивільного права, а й узагальнити і систематизувати зібраний попередніми поколіннями вчених фактичний матеріал, який стосувався окремих видів договірних зобов'язань. Вищий, порівняно з попереднім періодом, рівень теоретичних положень правознавчих і суспільствознавчих наук дав змогу вперше дійти певних висновків щодо характеру та тенденцій розвитку українського права кінця XIV – першої половини XVI ст., але стосовно окремих інститутів і норм цивільного права за Литовськими статутами таких висновків зроблено не було.

Наголосимо, що студіювання суспільного, державного, правового, економічного, культурного життя Великого князівства Литовського почало інтенсивно розвиватися не лише в Україні. Як і українська, білоруська історіографія в 20-х роках XX ст. мала академічну свободу та яскраво виражений національний характер. Досліджувалися проблеми формування білоруського етносу, вивчалось звичаєве право. Оскільки білоруські землі потрапили до складу Великого князівства Литовського в XIII ст., значно вплинули на Литву, і перебували там до кінця XVIII ст. (тобто впродовж 500 років), то Велике князівство Литовське визначається як Литовсько-Білоруська держава. В. Пічета зробив спробу комплексного дослідження історії становлення та розвитку Литовської держави до Люблінської унії [228]³⁴.

Вивчення права Великого князівства Литовського в 20–30-х роках XX ст. тривало і в Польщі, й у Литві. Досліджувалися джерела права, зокрема

---

³⁴ Пічета В.И. История Литовского государства до Люблинской унии / Пичета В.И. – Вильно, 1921. – 132 с.

Литовські статuti Великого князівства Литовського, визначали правове становище верств населення князівства, студіювали окремі галузі права. Спеціальних розвідок, присвячених цивільному праву за Литовськими статутами, не було.

Від 30-х років у Радянському Союзі дослідження історії, державності, права Великого князівства Литовського мали певні особливості. З одного боку, панівна комуністична ідеологія не могла не позначитися на загальних концепціях досліджень і теоретичних висновках авторів. Правова система Великого князівства Литовського трактувалася з позицій класовості; наголошувалося на національному та соціальному порушенні прав українського і білоруського народів іноземними поневолювачами. Прагнення возз'єднатися зі „старшим братом” вважалося домінантою української і білоруської історії; з такого погляду розглядалася й історія права Великого князівства Литовського, зокрема його українських земель. Не вживалися терміни „Литовсько-Руська держава”, „Литовсько-Білоруська держава”, „литовсько-руське право”, „литовсько-руська шляхта”. Принижувався або зовсім ігнорувався внесок українського та білоруського народів у розвиток державності й права Великого князівства Литовського, дослідження суспільного життя країни стосувалися переважно селянства та міщанства.

Вагомий внесок у розробку питання зробили вчені України, Білорусі, Росії, а з кінця 50-х років – і Литви. Це допомогло визначити сферу економічного, політичного, суспільного, державного та правового розвитку різних регіонів князівства, дало матеріали для порівняльного аналізу розвитку українських, білоруських, литовських, російських земель XIV–XVI ст., здійснення ґрунтовніших досліджень. Вивчення різних аспектів середньовічної історії Великого князівства Литовського посилилося в 60-80-х роках. Серед вагомих праць цього періоду, присвячених українським землям у литовський період – монографії українських істориків К. Гуслистого, В. Мишка,

Ф. Шабульдо [82; 211; 212; 307]³⁵, в яких розглянуто соціально-економічні та політичні відносини на українських землях у XIV–XVI ст.; правові відносини висвітлює А. Ткач у відомій праці „Історія кодифікації дореволюційного права України” [271]³⁶. Суспільне і правове життя білоруських земель вивчали А. Грицкевич, В. Дружчиць, З. Кописський, Д. Похилевич, Й.Юхо [75; 100; 144; 236; 316; 317]³⁷. З-поміж учених Литви, котрі цікавилися періодом XIV–XVI ст., варто відмітити В. Андрюліса, С. Лазутку, Л. Ульвидайте, Ю. Юргініса, В. Рауделюнаса [12; 160; 161; 311; 370; 371]³⁸. Безперечно, згадані дослідження зробили суттєвий внесок у вивчення суспільного та державного життя Великого князівства Литовського, його правових пам’яток, але цивільне право за Литовськими статутами у цих працях не досліджувалося, щонайбільше, охарактеризовано загально цивільне право, причому наголошувалося на класовому характері низки інститутів і норм цивільного права.

Серед вчених радянської епохи особливо активним дослідником права Великого князівства Литовського був Й. Юхо. У 1980 р. ним було захищено докторську дисертацію на тему „Общественно-политический строй и право

³⁵ Гуслистий К. Нариси з історії України / Кость Гуслистий. – Вип. II. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.) / Вид-во АН УРСР. – К., 1939. – 194 с.; Мишко Д. І. Соціально-економічні умови формування української народності / Мишко Д. І. – К., 1963. – 322 с.; його ж: Українсько-російські зв'язки в XIV–XVI ст. / Мишко Д. І. – К., 1959. – 235 с.; Шабульдо Ф.М. Землі Юго-Западної Руси в составе Великого княжества Литовского / Ф.М. Шабульдо. – К.: Ін-т історії АН УРСР. – Наук. думка. – 1987. – 181 с.

³⁶ Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України / Ткач А.П. – К., 1968. – 168 с.

³⁷ Грыцкевіч А. Беларуская шляхта / А. Грыцкевіч. – Мінск, 2001. – 250 с.; Дружчыц В.Д. Магістрат у беларускіх местах з Магдзборскім правам у 15–17 сталяццях / В.Д. Дружчыц. – Мінск, 1964. – 79 с.; Копыський З.Ю. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в 16 – I пол. 17 в. / Копыський З.Ю. – Мінск, 1975. – 191 с.; Похилевич Д.Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI–XVIII веках / Похилевич Д.Л. – Львов, 1957. – 555 с.; його ж: Право крестьян Белоруссии, Литвы и Украины на землю и выход в XV–XVI веках / Д.Л. Похилевич // Вопросы истории. – 1973. – № 12. – С. 38–41; Юхо И.А. Основные черты судоустройства и судопроизводства по Статуту Великого княжества Литовского 1529 года / И.А. Юхо // Первый Литовский Статут (материалы республиканской научной конференции посвященной 450-летию Первого Статута). – Вильнюс, 1982. – С.47–54; його ж: Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / Юхо И.А. – Мінск, 1978. – 144 с.

³⁸ Андрюліс В.И. Правовое регулирование семейных отношений по Литовскому Статуту 1588 года: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. юрид. наук.: спец. 12.00.01 „Теория и история государства и права” / В.И. Андрюліс. – Вильнюс, 1975. – 34 с.; Лазутка С. Правовые нормы залога в Первом Литовском Статуте (1529) и их источники / С. Лазутка, Л. Ульвидайте // Научные труды вузов Литовской ССР. История, 1990. – Т. 31. – С. 16–21; його ж: Литовский Статут – феодальный кодекс Великого княжества Литовського / Лазутка С.А. – Вильнюс, 1983. – 213 с.; Юргініс Ю.М. Бояре и шляхта в Литовском государстве / Ю.М. Юргініс // Восточная Европа в древности и средневековье. – М., 1978. – С. 124–130.; Raudeliūnas V. Antrojo (1566) Lietuvos Statuto nuorasai / V. Raudeliūnas // Teisiniu Institutu Raida lietuvoje XIV – XIX a. – Vilnius, 1981. – P. 6–30; його ж: Pirmieji Lietuvos Statuta Leidimai (1588–1600) / V. Raudeliūnas // Rusu knygos spausdinimo pradžia ir Lietuva / Bibliotekiminkyste ir bibliografija. – Vilnius, 1966. – Т.3. – P. 63–68.

Белоруссии в XVI в.”. Й. Юхо здійснив різноманітне дослідження галузей та інститутів права Великого князівства Литовського.

Своєрідним внеском у розробку питання цивільного права за Литовськими статутами Великого князівства Литовського був невеличкий за обсягом навчальний посібник, написаний видатним представником одеської школи права О. Суриловим [263]³⁹. Автор дав стислий комплексний огляд історії держави і права Великого князівства Литовського, торкнувся деяких інститутів цивільного права за Литовськими статутами.

Чимале значення має науковий доробок польських дослідників права щодо державного устрою Великого князівства Литовського. Як і в СРСР, у Польщі інтерес до права XIV–XVI ст. активізувався в 60–80-х роках минулого століття. Праці Ю. Бардаха, Х. Ковалевича, В. Курашкевича, Х. Ловмянського, С. Касперчака, Є. Мулярчика [337–341; 353; 355; 363; 365]⁴⁰ стосуються джерел права Великого князівства Литовського, впливів на нього римського права, правового становища окремих груп населення князівства, але цивільне право за Литовськими статутами як таке згадані дослідники комплексно не розглядали.

Студіювання українського суспільного, державного та правового життя розпочалося зі здобуттям Україною державної незалежності. Незважаючи на різноманітність тем наукових досліджень, основний напрям пошуків можна визначити як вивчення духовного і матеріального життя доби XIV–XVI ст. Упродовж останніх років з’явилися праці, де аналізується процес формування станів, проблеми формування станових груп, основні тенденції та напрями еволюції державного життя, характер і ступінь іноземних впливів на суспільний

³⁹ Сурилов А.В. Общественно-политический строй и право Великого княжества Литовского / Сурилов А.В. – Кишинёв, 1961. – 22 с.

⁴⁰ Bardach J. Sok, soczenie, prosoka / Juliusz Bardach // O dawnej i niedawnej Litwie. – Poznań, 1988. – S. 140–187; його ж: Statuty Wielkiego Księstwa Litewskiego – pomniki prawa doby Odrodzenia / Juliusz Bardach // Kwartalnik Historyczny. – Warszawa, 1974. – Rocznik LXXXI. – № 3. – S. 754–757; його ж: Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVI w. / Juliusz Bardach. – Warszawa, 1970. – 89 s.; його ж: Z najnowszych badań nad historią prawa litewskiego / Juliusz Bardach // Czasopismo prawno-historyczne. – 1980. – R. 32. – Z. 2. – S. 6–14; його ж: Pomniki prawa doby Renesansu w Europie Srodkowo-Wshodniej / J. Bardach, M. Kurytowicz. – Warszawa, 1999. – 129 s.; Kasperczak S. Rozwój gospodarki folwarpcznej na Litwie I Białorusi do połowy XVI wieku / S. Kasperczak. – Poznań, 1965. – 314 s.; Kowalewicz H., Kuraszkiewicz W. Wielkopolskie rotty sądowe XIV–XV wieku / H. Kowalewicz, W. Kuraszkiewicz. – Poznań ; Wrocław. – 1959. – 604 s.; Lowmiański H.K. Popisy wójska Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI w. jako źródły do dziejów zaludnienia / H.K. Lowmiański // Mediewalia w rocznicy pracy naukowej J. Dąrowskiego. – Warszawa, 1960. – 129 s.; Mularczyk J. Dobor i rola świadków w dokumentach śląskich do konca XIII w. / J. Mularczyk. – Wrocław, 1977. – 180 s.

і державний розвиток українських земель у складі Великого князівства Литовського, дані економічного життя держави, особливості приватного життя українського населення Великого князівства Литовського, формування української ментальності, уточнюються окремі деталі епохи [63; 69, т.5; 217; 246; 253; 320; 321]⁴¹. Хоча згадані дослідження безпосередньо не торкаються питань цивільного права за Литовськими статутами, вивчення творчого доробку сучасних істориків права дало нам змогу доповнити й уточнити процес застосування цивільно-правових норм за Литовськими статутами на українських землях литовської доби, а також дійти висновків стосовно характеру й основних напрямів їх розвитку в світлі сучасних теоретичних надбань.

Упродовж останнього десятиліття посилюється інтерес до досліджуваної епохи в Литві та Білорусі. Литовські й білоруські вчені намагаються осмислити загальні тенденції розвитку державності та права Великого князівства Литовського, визначити внесок литовців і білорусів у створення й становлення литовсько-руської держави, особливості формування литовського та білоруського етносів у добу Середньовіччя, уточнити специфіку функціонування магдебурзького права в білоруських містах, правове становище національних меншин у князівстві [45; 75; 106; 209; 239; 241; 374]⁴². Однак спеціальних досліджень цивільного права за Литовськими статутами не здійснювалося.

---

⁴¹ Гошко Т.Д. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII століття) / Гошко Т.Д. – Львів, 2002. – 255 с.; Грушевський М. Історія України – Руси: в 11 т., 12 кн. Т. V. Суспільно – політичний і церковний устрій і відносини в українсько – руських землях XIV – XVII віків / Михайло Грушевський / НАН України. Інститут української археології та ін. – К.: Наукова думка, 1995. – 687 с.; Музиченко П.П. Магдебурзьке право в Україні / П.П. Музиченко // Юридический вестник. – 1994. – № 3. – С. 17–21; Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. / Сас П.М. – К., 1989. – 232 с.; Старченко Н. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.) / Наталя Старченко // Київська старовина. – 2000. – № 6, 7. – С. 58–43; Яковенко Н. Паралельний світ : дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. / Наталя Яковенко. – К.: Критика, 2002. – 415 с.; його ж: У пошуках витоків : проблеми білоруської історіографії Великого князівства Литовського з перспективи 1991–1992 рр. / Наталя Яковенко // Історія, історіографія, джерелознавство. Історичний збірник. (Статті, розвідки, замітки, есе). – К., 1996. – С. 112–137.

⁴² Василенко М. Як скасовано Литовського Статута (з історії кодифікації західно-руського та українського права) / Микола Василенко // Микола Василенко. Вибрані твори у трьох томах. – Том 2. Юридичні праці. – К.: Юридична думка, 2006. – С. 286–353; Варонін Василь. Полацкія путныя слугі ва урадавай палітшыці ВКЛ (XV – сярэдзіна XVI ст.) / Василь Варонін. – Мінск, 2001. – 196 с.; Грыцкевіч А. Беларуская шляхта / А. Грыцкевіч. – Мінск, 2001. – 250 с.; Єрмаловіч М.І. Старожитная Беларусь. Віленскі перыяд / Єрмаловіч М.І. – Мінск, 1994. – 455 с.; Мацвеева Т.Р. Магдэбурскае права на Беларусі / Мацвеева Т.Р. – Мінск, 1994. – 332 с.;

1.2. Характеристика джерельної бази дослідження

Для розв'язання завдань, що постали у цьому історико-правовому дослідженні, нами залучено друковані й архівні джерела. Умовно їх можна поділити на три групи. До першої – належать тексти джерел права XI–XVI ст., насамперед Руської правди, Уставів князів Володимира та Ярослава про церковні суди, Волинського і Київського обласних привілеїв, Судебника великого князя Казимира, тексти сеймових ухвал, тексти Статутів Великого князівства Литовського, Саксонського зеркала.

Списки Короткої та Поширеної редакцій Руської правди неодноразово публікувалися в усі часи. У процесі написання дисертації використано одне із найповніших, на нашу думку, видань, поміщене в 1984 р. у першому томі „Российского законодательства X–XX веков” [241]⁴³. Текст Короткої редакції в ньому наведено за Академічним списком із варіантами з Новгородського археографічного списку. Текст Поширеної редакції поданий за Троїцьким списком із варіантами з Синодального списку, списків Мусін-Пушкінської та Карамзінської груп.

Руська правда була важливим джерелом права Литовсько-Руської держави і, зокрема, її українських земель, особливо у другій половині XIV – першій половині XV ст., тобто в період панування неписаного права [55, с.5]⁴⁴. Окремі норми Руської Правди були внесені, безпосередньо або із модифікаціями, до Судебника Казимира (порівн., наприклад, ст. 121 Поширеної редакції зі ст.1 Судебника); норми Руської правди, в тому числі процесуальні (порядок проведення зводу як процесуальної процедури; відповідальність за переховування біглої челяді та ін.), закріплювалися в обласних привілеях, виданих Волинській і Київській землям. У кожному судочинстві широко

Рогалёв А. Великое княжество Литовское : поиски исторических закономерностей / А. Рогалёв // Крыжовы шлях. – Минск: Згода. – 1993. – С. 57–95; Российское законодательство X–XX веков. – Т. 1. – М., 1984. – 432 с.; ValikonYTE I. Lietuvos didžiojo kunigaikščio 1529 metų Nuostatai Žemaitijos žemei / I. ValikonYTE, S. Lazutka // Lietuvos Metrikos studijos. Mokymo priemonė. – Vilnius, 1998. – P. 17–53.

⁴³ Российское законодательство X – XX веков. – Т. 1. – М., 1984. – 432 с.

⁴⁴Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки из истории Литовско-Русского права. Ч. I. Поместья Литовского государства. / М.Ф. Владимирский-Буданов. – Киев, 1889. – 206 с.

використовувалися описані в Руській правді процедури зводу та гоніння сліду. Зі судових актів XV–XVI ст. довідуємося, що в судовій процедурі брали участь дицькі – судові чиновники, про яких згадується в Руській правді.

У межах того ж видання, що і Руська правда, побачили світ Устав князя Володимира Святославича про десятини, суди і людей церковних і Устав князя Ярослава про церковні суди [241]⁴⁵. Устав князя Володимира поданий у двох редакціях – Оленінській і Синодальній; Коротка редакція Устава князя Ярослава наводиться за Кормчим ізводом з варіантами з Фроловського, Академічного, Бальзеровського та Белозерського ізводів; в основу наведеного тексту Поширеної редакції Устава князя Ярослава покладені списки Іпатіївського й Основного зводів. Названі джерела дають змогу відтворити діяльність церковних судів в Київській Русі, отримати уявлення про коло підсудних їм справ та осіб і, порівнявши одержані відомості зі записами про судові справи XV–XVI ст., проаналізувати зміни, які відбулися в церковних судах упродовж досліджуваного періоду.

Текст Судебника Казимира (1468 р.) подано в „Хрестоматии по истории русского права” М. Владимирського-Буданова (з цікавим коментарем упорядника) [277]⁴⁶, а також у вільнюському виданні Судебника, здійсненому за редакцією А. Тіла [262]⁴⁷. У литовському виданні наводяться різночитання за Рум’янцевським, Софіївським списками, а також за варіантом, опублікованим І. Даниловичем. У Судебнику відображено новий порівняно з попереднім законодавством, етап розвитку суду панів над селянами, впроваджено нові процесуальні норми (наприклад, передбачено тортури для підозрюваного як засіб отримання власного зізнання) і правові принципи (звільнення від відповідальності дітей віком до 7 років, одноособова відповідальність за злочин, якщо жінка і діти злодія не знали про злочин чоловіка та батька і не використовували краденого і под.).

⁴⁵ Российское законодательство X–XX веков. – Т. 1. – М., 1984. – 432 с.

⁴⁶ Хрестоматия по истории русского права / [сост. М.Ф. Владимирский-Буданов]. – Вып. 1. – К., 1885. – 249 с.; Вып. 2. – К., 1887. – 236 с.

⁴⁷ Судебник Казимира (1468) / [отв. ред. А. Тила]. – Вильнюс, 1967. – 32 с.

Наводить тексти Волинського та Київського обласних привілеїв М. Ясинський у монографії „Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства” [327]⁴⁸, текст Київського привілею (латинським шрифтом) також вміщений М. Ясинським в „Очерки по истории судоустройства” [326]⁴⁹; Волинський і Київський привілеї подано М. Любавським у додатках до „Очерков истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно” [196]⁵⁰. Джерела дають змогу визначити специфіку суду київського воєводи та волинського старости: коло підсудних їм справ і осіб, склад суду, порядок стягнення судової платні та ін. Привілеї також містять відомості про суд пана над селянами, котрі мешкають на його території, встановлюють правила підсудності у випадках, коли позивач і відповідач належать різним панам.

„Грамоты великих князей Литовских” [65]⁵¹, „Законодательные акты Великого княжества Литовского XV–XVI веков” [108]⁵², „Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI ст.” [101]⁵³ містять міжнародні договори великих князів, грамоти містам про надання магдебурзького права, привілеї окремим категоріям населення й особам на особливу підсудність тощо. Ці документи допомагають відтворити принципи діяльності „сумісних”, або „вобчих” судів, які створювали у випадках, коли сторони були підданими різних держав або, пізніше, належали різним панам; виявити категорії осіб, котрі підлягали особливій підсудності; визначити причини впровадження магдебурзького права у Великому князівстві Литовському та повноваження судів у містах-магдебургіях.

⁴⁸ Ясинский М.Н. Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства / Ясинский М.Н. – К., 1899. – 321 с.

⁴⁹ Ясинский М.Н. Очерки по истории судоустройства в Литовско-Русском государстве / М.Н. Ясинский // Главный Литовский Трибунал. Его происхождение, организация и компетенция. – Вып. 1. – К., 1901. – 253 с.

⁵⁰ Любавский М. Очерки истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно / Матвей Любавский. – М., 1915. – 401 с.

⁵¹ Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собранные и изданные под редакцией Владимира Антоновича и Константина Козловского. – К., 1868. – 201 с.

⁵² Законодательные акты Великого княжества Литовского XV-XVI веков : сборник материалов / [подгот. И.И. Яковкин]. – Ленинград, 1936. – 325 с.

⁵³ Ефименко А.Я. Исследования народной жизни / Ефименко А.Я. – М., 1984. – 565 с.

Вивчення сеймових постанов і ухвал дає змогу простежити процес змагань шляхти за рівність із магнатами в галузі судочинства. Прохання шляхти, відповіді на них великих князів, постанови сеймів відображають намагання шляхти отримати швидке, неупереджене та недороге правосуддя; аналіз постанов 1529 і 1531 рр. засвідчує спробу впровадження в державі сеймового суду. Матеріали сеймових ухвал і постанов видані додатком у монографії М. Максимейка [203]⁵⁴, містяться в дослідженні М. Любавського [198]⁵⁵.

Вагомою правовою пам'яткою Великого князівства Литовського, безперечно, є три Литовські статuti – 1529, 1566 і 1588 рр. Текст Литовського статуту 1529 р. (за Дзялиньським списком з різночитаннями за Фірлейським і Слуцьким списками) був надрукований давньоруською мовою, але латинськими літерами у виданні „Zbior praw Litewskich od roku 1389 do roku 1529 tudziez rozprawy seimowe o tychze prawach od roku 1544 do roku 1569” [377]⁵⁶. У 1854 р. текст Литовського статуту за Слуцьким списком видано у Временнику Московського імператорського товариства історії і старожитностей російських. Текст наведено давньоруською мовою.

У радянський період у Мінську був виданий текст Литовського статуту 1529 р. за редакцією К. Яблонскіса з перекладом російською мовою. Повне академічне видання Першого статуту здійснили литовські вчені під керівництвом С. Лазутки в 1991 р. Другий Литовський статут був виданий в 1855 р. у Временнику Московського імператорського товариства історії і старожитностей російських (за списком Василя Усовича); видання Пекосиньського (1900 р.) побачило світ старопольською та латинською мовами. Текст Третього Литовського статуту надруковано у Временнику Московського імператорського товариства історії і старожитностей російських [256]⁵⁷; у

⁵⁴ Максимейко Н.А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. / Максимейко Н.А. – Харьков, 1902. – 205 с.

⁵⁵ Любавский М.К. Литовско-русский сейм / Любавский М.К. – М., 1902. – 126 с.

⁵⁶ Zbior praw litewskich od roku 1389 do roku 1529, tudziez rozprawy seymowe o tychze prawach od roku 1544 do roku 1563. – Poznań, 1841. – 418 s.

⁵⁷ Статут Великого князства Литовського 1588 года // Временник Императорского общества истории и древностей российских. – М., 1857. – Кн. 19. – 382 с.

1989 р. був виданий у Мінську давньоруською, латинською мовами і з перекладом російською мовою. Нагадаємо, що перше в Україні видання статутів Великого князівства Литовського, здійснює авторський колектив науковців Одеської національної юридичної академії під керівництвом П. Музиченка [257–259]⁵⁸. Тексти Першого та Другого статутів наводяться за різними списками (статут 1529 р. – за Дзялиньським списком з різночитаннями за списками Замойських, Фірлейським, Лаврентіївським, Слуцьким; Литовський статут 1566 р. – за списком В. Усовича), давньоруською і латинською мовами, додається вперше зроблений переклад сучасною українською мовою. Видання Другого Литовського статуту супроводжується коментарем. Не менш важливим є видання Статуту Великого князівства Литовського 1588 р. за редакцією П. Музиченка, С. Ківалова, А. Панькова, яке містить ґрунтовний коментар його статей. Матеріали видання відкривають простір для подальших досліджень правового, державного та суспільного життя Великого князівства Литовського на основі аналізу основних джерел права. Наприклад, ми отримали змогу проаналізувати такі інститути цивільного права, як право власності, опікунство, заповіт, договір та ін.

Пам'яткою магдебурзького права було Саксонське зерцало. Порівняння його норм, зокрема процесуальних, із тими, що реально діяли в судах міст-магдебургій на українських землях, дає підстави для висновків про особливості функціонування магдебурзького права в судах Києва, Володимира, Луцька.

Другу важливу групу джерел становлять судові акти XIV–XVI ст. Збереглися записи судових справ великокнязівського суду, судів воєвод і старост, записи про третейські суди, полюбовні цивільно-правові угоди, протоколи справ, які розглядалися земськими, гродськими, підкоморськими судами, акти копних судів, судів міст-магдебургій. Публікація цієї групи

---

⁵⁸ Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2002. – 464 с.; Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Т.2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса: Юридична література, 2003. – 560 с.; Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова] – Кн. 1. – Одеса : Юридична література, 2004. – 672 с.

джерел пов'язана, насамперед, із діяльністю створеної в 1843 р. Київської Археографічної комісії. До її складу входили В. Антонович, В. Іванишев, М. Владимирський-Буданов. З 1845 р. вона видавала „Памятники Киевской Археографической комиссии” (чотири томи), а з 1859 р. почала видавати „Архив Юго-Западной России”. Акти судів, що діяли на українських землях (на Волині, Київщині та Брацлавщині), вміщені в четвертому томі (до нього увійшли матеріали про боярство), у п'ятому (акти про міста), у шостому (акти про селянство), у сьомому (акти про колонізацію), і восьмому (акти Барського староства) [18–23]⁵⁹. У 1864 р. розпочала роботу Віленська Археографічна комісія, до складу якої входив І. Спрогіс. З-поміж виданих комісією протоколів судових справ – акти земських судів (т.17), акти копних судів (т.18) [9]⁶⁰. Більшість виданих матеріалів мають відношення до литовських і білоруських земель Великого князівства Литовського, але є і такі, що стосуються земель українських. У 1868 р. В. Антонович і К. Козловський видали „Грамоти великих князів Литовських”, де серед інших документів вміщені записи розглянутих Великими Князями судових справ [65]⁶¹. Протоколи судових справ XIV–XVI ст. містяться у виданих Ф. Леонтовичем актах Литовської метрики [1; 2]⁶² і у виданих М. Довнар-Запольським актах Литовсько-Руської держави [3]⁶³.

⁵⁹ Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. 1. – Ч. 4. Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России; Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. 1. – Ч. 5. Акты о городах (1462–1798). – К., 1869. – 608 с.; Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. 1. – Ч. 6. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI-XVIII вв. – К., 1876. – 614 с.; Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. 1. – Ч. 7. Акты о заселении Юго-Западной России (1498–1795). – К., 1905. – 646 с.; Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. 1. – Ч. 8. Материалы для истории местного управления в связи с историею сословной организации. Акты Барского староства XV–XVI вв. – К., 1893. – 426 с.

⁶⁰ Акты, изданные Виленскою Археографической комиссией. Т. XVIII. Копные суды. – Варшава, 1891. – 306 с.

⁶¹ Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собранные и изданные под редакцией Владимира Антоновича и Константина Козловского. – К., 1868. – 201 с.

⁶² Акты Литовской Метрики / [собраны Ф. Леонтовичем]. – Т. 1. – Вып. 1. 1385–1499. – Варшава, 1896. – 316 с.; Акты Литовской Метрики / [собраны Ф. Леонтовичем]. – Т.1. – Вып.2. 1499–1507. – Варшава, 1897. – 315 с.

⁶³ Акты Литовско-Русского государства / [изданные М. Довнар-Запольским]. – Вып. 1. – М., 1899. – 298 с.

Акти Литовської метрики, зокрема, судові справи, які розглядав великокнязівський суд, увійшли до двадцятого тому Російської історичної бібліотеки [190]⁶⁴. Книги Литовської метрики, в яких містяться судові акти, було видано в Мінську та Вільнюсі в 90-х роках ХХ ст. [189; 210]⁶⁵ Значну кількість актів копних і доменіальних судів опублікував М. Ясинський [325]⁶⁶. У 1907 р. побачили світ записи гродської судової книги м. Луцька за 1577 р. [192]⁶⁷ Судові акти містяться у таких виданнях, як „Коденська книга судових справ” [143]⁶⁸, „Українські грамоти ХІV ст.” [275]⁶⁹, „Грамоти ХV ст.” [65]⁷⁰, „Волинські грамоти ХVІ століття” [60]⁷¹, „Кременецький земський суд. Описи актових книг” [145]⁷², „Книга Київського підкоморського суду” [130]⁷³, „Документи на половецком языке ХVІ века” [97]⁷⁴. У процесі написання нашого дослідження були також використані деякі архівні матеріали, що зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського [282–297]⁷⁵. Усього проаналізовано понад 100 записів судових справ. Ця група джерел дає змогу реконструювати картину цивільно-правових відносин на українських землях ХV–ХVІІІ ст. Аналізуючи судові акти, можна дійти висновку про дотримання норм Литовських статутів у регулюванні цивільно-правових відносин на українських землях.

⁶⁴ Литовская Метрика // Русская историческая библиотека. – Т. ХХ. – СПб., 1848. – 321 с.

⁶⁵ Литовская Метрика (1528–1547). 6-я книга судных дел. – Вильнюс, 1995. – 406 с.; Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Архіў Канцелярыі вялікага Князя Літоўскага. Кніга 28. (1522-1552). Кніга запису 28 (Копія канца ХVІ ст.). Падрыхтаваў В. Мянжышкі. – Мінск, 2000. – 221 с.

⁶⁶ Ясинский М.Н. Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-Русском государстве. Акты о копных и панских судах : у 2 т. / Ясинский М.Н. – Т. 1. – К., 1897. – 703 с.

⁶⁷ Луцкая гродская записовая и поточная книга 1577 г. / [ред. Е.П. Дьяковский]. – К., 1907. – 143 с.

⁶⁸ Коденська книга судових справ. – К. : Всеукр. Акад. наук. – 1931. – 241 с.

⁶⁹ Українські грамоти ХІV століття / [ред. І.К. Білодід]. – К. : Наук. думка. – 1965. – 136 с.

⁷⁰ Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собранные и изданные под редакцией Владимира Антоновича и Константина Козловского. – К., 1868. – 201 с.

⁷¹ Волинські грамоти ХVІ ст. / [упоряд. В.Б. Задорожній, А.М. Матвієнко]. – К.: Наук. думка. – 1995. – 245 с.

⁷² Кременецький земський суд : описи актових книг. – Вип.1. – Кн. 1-11. – К., 1959. – 252 с.

⁷³ Книга Київського підкоморського суду (1584–1644) / [відп. ред. В.В. Німчук] / АН України. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. – К., 1991. – 402 с.

⁷⁴ Документи на половецком языке ХVІ века (судебные акты Каменец-Подольской армянской общины) / [под ред. Е.В. Севортяна]. – М., 1967. – 325 с.

⁷⁵ Інститут рукописів Центральної наукової бібліотеки Національної академії наук України, ф. 2, спр. 21631; Центральный державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДА України у м. Києві), ф. 22, оп. 1, спр. 1, 2, 4, 19, 68, 437; оп. 2, спр.1, 3, 4; ф. 220, оп. 1, спр. 52; ф.221, оп.1, спр.10.

Третю групу джерел становлять численні документи XIV–XVI ст., які стосувалися державного та приватного життя, – люстрації, грамоти-пожалування, прохання і клопотання до Великого Князя різних представників груп населення, купчі, дарчі, доручні записи, заповіти, тексти угод, вінові записи, письмові зобов'язання, боргові розписки тощо. Ці документи надруковані у вже згадуваних виданнях праць Київської Археографічної комісії (томи 4–8 „Архива Юго-Западной России”), першому томі „Актів, относящихся к истории Южной и Западной России”, виданих Археографічною комісією в Санкт-Петербурзі [10]⁷⁶, а також в „Українських грамотах XIV ст.”, „Грамотах XV ст.”, „Волинських грамотах XVI століття”, „Грамотах Великих Князів Литовських”, актах Литовської метрики. Документи, які стосуються торговельних відносин, видані в збірнику „Торгівля на Україні” [273]⁷⁷. Хоча ця група джерел і не характеризує безпосередньо цивільного права на українських землях за Литовськими статутами, але вона є корисною базою для відтворення загальної картини періоду XIV–XVI ст. Цінний матеріал для загальної характеристики епохи дають опубліковані мемуари діячів XVI ст., зокрема мемуари Михалона Литвина [188]⁷⁸.

Джерельна база, на нашу думку, достатня для вивчення цивільного права за Литовськими статутами, його еволюції на українських землях Великого князівства Литовського.

Отже, зібрано значний за обсягом історико-правовий матеріал, який відноситься до періоду XIV – першої половини XVI ст. Така фундаментальна документальна база дала змогу констатувати чинність та ефективність на українських землях цивільного права за Литовськими статутами. Ретельно проаналізовано право власності, зобов'язання, спадкове, сімейне право; на основі детального вивчення Статутів 1566 і 1588 рр. вивчено цивільно-правові відносини на українських землях XVI–XVII ст.

⁷⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссией. – Т. 1. 1361–1598. – СПб., 1863. – 301 с.

⁷⁷ Торгівля на Україні XIV – середини XVII століття : Волинь і Наддніпрянина / [упоряд. В.М. Кравченко, Н.М. Яковенко]. – К. : Наук. думка. – 1990. – 408 с.

⁷⁸ Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян / Михайлон Литвин. – М., 1994. – 326 с.

Наголосимо однак, що стосовно проблеми, яка розглядається у цій роботі, більшість досліджень має фрагментарний, безсистемний характер, цивільне право за Литовськими статутами на українських землях Литовсько-Руської держави проаналізовано в них у контексті вивчення інших проблем. Тому в дослідженні цивільного права за Литовськими статутами нерозв'язаними залишається низка проблем. Остаточно не визначені підстави набуття права власності; не розкрито відмінності між правом власності й правом володіння; не простежено еволюцію норм та інститутів цивільного права у трьох редакціях Литовських статутів; існують розбіжності у визначенні порядку спадкування за Литовськими статутами, не встановлено характеру підсудності в сімейних справах щодо особистих і майнових прав подружжя, батьків та дітей за Литовськими статутами. У зв'язку з цим, проблема цивільного права за Литовськими статутами потребує подальшого вивчення.

РОЗДІЛ 2

ЛИТОВСЬКІ СТАТУТИ – ВИЗНАЧАЛЬНЕ ДЖЕРЕЛО ПРАВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

2.1. Історико-правові аспекти приєднання українських земель до складу Великого князівства Литовського та Речі Посполитої

2.1.1. Вхідження українських земель до складу Великого князівства Литовського та його юридичне оформлення. У 1340 р. помер останній номінальний представник династії Романовичів Юрій II, і це спричинило цілком зрозуміле послаблення влади в Галицько-Волинській державі, що припало на вкрай напружені для всієї Південно-Західної Русі часи. Саме тоді почала формуватися потужна Литовська держава.

За часів короля Владислава Локетка й особливо його сина Казимира III, який володарював у 1333–1370 рр., Польща швидко подолала феодальну роздробленість, зміцнює воєнний потенціал і переймається проблемою розширення своїх територіальних кордонів. Ще наочнішими були в цей період успіхи правителів Угорщини. З утвердженням на угорському королівському престолі Анжуйської династії королівство в роки правління Карла-Роберта Анжуйського (1308–1342) та його сина та наступника Людовика (1342–1382) охоплює не лише власне угорські землі, а й території Болгарії, Валахії, Молдови, Хорватії, землі Буковини та Закарпаття [187]⁷⁹.

У першій половині XIV ст. Литовське князівство зміцніло й стало активним учасником тогочасної європейської політики. До того, починаючи з XI ст., литовські племена тривалий час платили Київській Русі данину, а

---

⁷⁹ Литвин В. Історія України : підручник / Володимир Литвин. – К., 2006. – 728 с.

полоцькі та вітебські князі ще в XII ст. використовували литовські дружини у своїх військових походах. Небезпека з боку Тевтонського ордену, який намагався колонізувати населені балтами землі, став поштовхом для прискорення процесів консолідації литовських племен [224, с.65]⁸⁰. Приблизно в 40-х роках XIII ст. племінний вождь – Міндовг змінив порядок управління литовськими землями, проголосив себе одноосібним правителем і „почав один княжити на всій землі Литовській [319, с.67]”⁸¹. Зміцнивши свою владу на литовських землях, Міндовг розпочав поширювати її на сусідні слов'янські землі, що раніше належали до складу Київської Русі. Першими до Литви перейшли землі Середнього Подніпров'я або так званої Червоної Русі, з розташованими тут містами Новгородок, Вовкавицьк, Городня, Слонім [224, с.193]⁸². Літописці не подають жодних відомостей насильницького підпорядкування цієї землі литовцями, і, вокняжіння тут Міндовга відбулося радше за згодою місцевого населення. У Новгородку деякий час навіть знаходилася резиденція литовського князя [307, с.135]⁸³.

Найшвидше територіальне розширення та зростання могутності Литовського князівства відбулося за князювання Гедиміна (1316–1341). Ще до Гедиміна в 1307 р. до Литви була приєднана Полоцька земля. У 1315 р. литовський правитель відвоював у галицько-волинських князів Берестейську землю, відтак, у 1320 р., приєднав до своїх володінь Вітебську землю, а вже після цього – Пінську та Туровську землі. На початок 40-х років XIV ст. до складу Литовського князівства входили майже всі землі сучасної Білорусі [307, с.74]⁸⁴.

⁸⁰ Пашуто В.Т. Образование Литовского государства / Пашуто В.Т. – М., 1959. – 531 с.

⁸¹ Юшков С.В. История государства и права СССР / Юшков С.В. – М., 1961. – 634 с.

⁸² Пашуто В.Т. Образование Литовского государства / Пашуто В.Т. – М., 1959. – 531 с.

⁸³ Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Шабульдо Ф.М. – К. : Ин-т истории АН УССР. – Наук. думка. – 1987. – 181 с.

⁸⁴ Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Шабульдо Ф.М. – К. : Ин-т истории АН УССР. – Наук. думка. – 1987. – 181 с.

Приєднання руських земель до Литви спричинялось не їхньою військовою слабкістю чи непереможністю литовського війська. Значну частину цих земель підкорили татари, а інша (північно-західна) перебувала під загрозою завоювання німців. Руські князівства сприймали литовських князів, як найменше зло, порівняно з владою золотоординських ханів або Тевтонського ордену [319, с.193–194]⁸⁵. Литовці здобули прихильність місцевого українського населення насамперед тому, що воювали з татарами, виганяючи їх з України, а це була найважливіша для українського народу проблема – позбутися татарського ярма. Окрім цього, литовські князі майже нічим не відрізнялися від місцевих князів і бояр – розмовляли тією ж мовою, майже всі були православної віри (Любарт, Ольгерд, його сини), добре знали місцеву культуру, звичаї, дотримувалися їх і шанували [154, с.88]⁸⁶.

Великий Князь литовський Гедимін, зміцнивши свою державу, яка вважалася однією з найбільших у тогочасній Центрально-Східній Європі, надав окремі її частини в управління синам, трактуючи її як патримоніальну власність*. Так, Вільно (куди в 1323 р. було переміщено столицю князівства) з навколишніми містами було передано молодшому синові Явнута, Тернаву та Слонім – Маснівиду, Пінськ і Туров – Наримонту, Новгородок і Вовкависьк – Коріату, Волинь – Любарту, Вітебськ і Мінськ – Ольгерду, Трокі, Бересте та Городню – Кейстуту. Після смерті Великого Князя столиця держави Вільно так і залишалася під керівництвом молодшого Явнута, і це зумовило сімейні суперечки серед Гедиміновичів – закінчилося державним переворотом, що його здійснили Ольгерд і Кейстут. Останній захопив столицю князівства та проголосив володарем Ольгерда – найстаршого з-поміж синів Гедиміна, а сам користувався правами співправителя [187, с.97]⁸⁷.

⁸⁵ Юшков С.В. История государства и права СССР / Юшков С.В. – М., 1961. – 634 с.

⁸⁶ Кульчицький В.С. Історія держави і права України : підручн. для студ. вищ. навч. закл. / Кульчицький В.С., Тищик Б.Й. – К. : Видавничий Дім „Ін Юре”, 2007. – 624 с.

* Тобто вотчинну або спадкову.

⁸⁷ Литвин В. Історія України : підручник / Володимир Литвин. – К., 2006. – 728 с.

Співправителі розділили забрану батьком територію навпіл: Кейстут отримав західні землі – Жомоїть (Жемайтія, Жмудь), Литву (Аукштайтю). Підляшшя з Бельськом і Берестейську землю, а Ольгерд — східні від лінії Городня – Трокі – Інфлянти території, тобто переважно руські землі. Столицею західної частини стало Трокі, а східної – Вільно. Так само, як і у випадку з територією, було розділено сфери політичного впливу й політичної відповідальності братів [224, с.71]⁸⁸. Кейстут мав опікуватися західною політикою Великого князівства Литовського, головнo протидіяти німецьким орденам, а Ольгерд – стосунками з Москвою, Новгородом, Псковом і Золотою Ордою та її васалами [66, с.359]⁸⁹.

З діяльністю Ольгерда і пов'язане приєднання більшої частини українських земель до складу Великого князівства Литовського. Виступивши з антитатарською програмою захисту руських земель, Ольгерд на початку 50-х років XIV ст. підпорядкував своїй владі решту білоруських земель (Бобруйськ, Речицю, Чичерськ, Пропойськ та ін.), 1358 р. – удільне князівство з центром у Мстиславі. Потім його владу добровільно визнало брянське боярство. Наприкінці 1361 р. – початку 1362 р. війська литовського князя зайняли Київ, де було посаджено намісником його сина Володимира Ольгердовича. Невдовзі, у тому ж таки 1362 р., Ольгерд заволодів південною частиною Чернігово-Сіверщини та більшою частиною Переяславської землі [278, с.50–51]⁹⁰. Восени цього року в битві під Синіми Водами (нині – р. Синюха на території сучасної Кіровоградської області) князю вдалося отримати важливу перемогу над військами трьох татарських орд – Кримської, Перекопської та Ямболукської (Джамбойлуцької), що на той час уже

⁸⁸ Пашуто В.Т. Образование Литовского государства / Пашуто В.Т. – М., 1959. – 531 с.

⁸⁹ Греков И.Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды / Греков И.Б. – М., 1975. – 736 с.

⁹⁰ Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти : [у 2-х т.]. Т.1. З найдавніших часів до початку XX ст. / [за ред. В.Д. Гончаренка]. – [вид. 2-е, перероб. і доп.] / [уклад. В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький]. – К : Видавничий Дім „Ін Юре”, 2000. – 472 с.

виділилися з колишнього улусу Ногая [66, с.361]⁹¹ та контролювали Поділля й степові території Північного Причорномор'я.

Унаслідок цих походів він вийшов у пониззя Дністра та до Дніпровських порогів. Поділля Великий Князь передав своїм племінникам в уділи – Юрію, Олександрові, Костянтину та Федорові Коріатовичам, на котрих було покладено завдання налагоджувати оборону краю від татарських набігів.

Отже, на початок 60-х років XIV ст. майже всі українські землі, за винятком західних територій, підпорядкованих польському й угорському королям, належали литовським князям, нащадкам Гедиміна.

До кінця XIV ст. Литовське князівство за формою своїх політико-державних зв'язків більше підпадало під кваліфікацію федерації земель-князівств [187, с.98]⁹². Кожною такою землею-князівством управляв удільний князь з династії Гедиміновичів. Наприклад, київський князь Володимир Ольгердович карбував власну монету й титулувався „з Божої ласки князь Київський [307, с.80]”⁹³, що наголошувало на суверенності його влади. Не меншими були політичні амбіції і в Коріатовичів та Дмитра-Корибута, володіння котрих розміщувалися відповідно на прикордонні з ординцями та московськими і тверськими князями.

Не відбулося помітних змін із входженням українських земель до складу Литовського князівства і в статусі українського місцевого населення. Вираз одного з тогочасних документів „ми старовини не рухаємо і новизни не вводимо [269, с.4]”⁹⁴ чи не найповніше відображав внутрішню політику Гедиміновичів. На підпорядкованих їм руських землях залишалися чинними руські ж закони та звичаї, закріплені певними договорами (рядами) Великого

⁹¹ Греков И.Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды / Греков И.Б. – М., 1975. – 736 с.

⁹² Литвин В. Історія України : підручник / Володимир Литвин. – К., 2006. – 728 с.

⁹³ Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Шабульдо Ф.М. – К. : Ин-т истории АН УССР. – Наук. думка. – 1987. – 181 с.

⁹⁴ Тищик Б. Й. Суспільно-політичний лад і право України у складі Литовської держави та Речі Посполитої / Тищик Б. Й., Вівчаренко О. А. – Івано-Франківськ, 1990. – 53 с.

Князя з місцевими землевласниками та жителями міст. За боярами було залишено їхні родові землі, щоправда, відтепер вони мали виконувати військові повинності на користь нового сюзерена; городяни також продовжували користуватися своїми давніми правами та привілеями [246, с.154]⁹⁵.

Удільні литовські князі з династії Гедиміна, що замінили Рюриковичів, приймали хрещення за православним обрядом, через одруження родичалися з представниками місцевої знаті, переймали від останніх традиції та побутові взаємини і зазвичай не сприймалися на Русі-Україні як чужинці [260, с.72]⁹⁶. Їхні сепаратистські до Вільно настрої одержували необхідну підтримку місцевої руської знаті.

Загалом могутня Литовська держава, що простяглася майже через усю Центрально-Східну Європу – від Балтійського на півночі до Чорного на півдні морів, була політичним організмом поліетнічного складу, в якому від народу-завойовника залишилося не так уже й багато. Близько 9/10 населення князівства становили русини-українці та білоруси, їхня ділова мова являла собою офіційну мову урядових установ, так само нове державне утворення перейняло традиції державного життя та правових взаємин Галицько-Волинської держави [126, с.71]⁹⁷. Руські впливи відчувалися не лише при дворах удільних литовських князів, а й при дворі Великого Князя у Вільно. Їх домінування було спричинене культурною перевагою християнської Русі над язичницькою Литвою [307, с.170]⁹⁸. Щоправда, серед вищої литовської знаті християнська віра все більше утверджувалася в зв'язку з її поширенням на землі Русі.

Після смерті Великого Князя Ольгерда в 1377 р. у Литовському князівстві розпочався період внутрішніх політичних розладів і чвар, які врешті-решт призвели до негативних політичних наслідків. Перед смертю Ольгерд передав

⁹⁵ Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. / Сас П.М. – К., 1989. – 232 с.

⁹⁶ Субтельний О. Україна : історія / Орест Субтельний / [пер. з англ. Ю.І. Шевчука ; вст. ст. С.В. Кульчицького]. – К. : Либідь, 1991. – 512 с.

⁹⁷ Історія Української РСР. – Т.І., кн. 2. – К., 1979. – 280 с.

⁹⁸ Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Шабульдо Ф.М. – К. : Ин-т истории АН УССР. – Наук. думка. – 1987. – 181 с.

Вільно, а отже й першість серед князів Великого князівства Литовського, молодшому сину Ягайлу, матір'ю якого була друга його дружина – тверська княжна Уляна. З таким рішенням не погодилися старші Ольгердовичі, діти від вітебської княжни Марії, а також Гедиміновичі. Наслідком напружених стосунків з Вільно стала відмова полоцького князя Андрія Ольгердовича визнавати зверхність молодшого брата і виступ проти нього у спілці з лівонськими рицарями. І хоч похід Ягайла на Полоцьк не увінчався успіхом, узимку 1377 р. Андрій разом з дружиною і синами втік до Полоцька, де був прийнятий на княжіння, і згодом опинився в Москві. Через рік він брав участь в успішній для московського війська битві на річці Вожі, а ще через рік разом з московськими ратниками прийшов на Сіверщину. Саме тоді на бік Москви перейшов Дмитро-Корибут Ольгердович, який володів Чернігово-Сіверщиною. Визнавати владу Ягайла також відмовилися володар Волині Любарт і володарі Поділля – Коріатовичі [307, с.172]⁹⁹.

Бажаючи втримати державну владу та протистояти зростанню могутності Москви, після захоплення останньою Чернігово-Сіверщини Ягайло уклав союз з ханом Золотої Орди Мамаєм, а згодом – і з Тевтонським і Лівонським орденами [66, с.402]¹⁰⁰. Звістка про це обурила Кейстута і в 1381 р. він оволодів литовською столицею Вільно, позбавивши племінника державної влади.

За допомогою німецьких рицарів Ягайлу незабаром удалося поновити свою владу. Він навіть зумів підступно захопити в полон і згодом вбити Кейстута [319, с.194]¹⁰¹. Проте і це не зміцнило становища Ягайла. На волю вдалося вирватися сину переможеного супротивника Вітовту, котрий почав вербувати проти Великого литовського Князя пруських рицарів. Окрім того, верховну владу Ягайла й надалі не визнавали ні Андрій Полоцький, ні Дмитро-

⁹⁹ Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Шабульдо Ф.М. – К. : Ин-т истории АН УССР. – Наук. думка. – 1987. – 181 с.

¹⁰⁰ Греков И.Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды / Греков И.Б. – М., 1975. – 736 с.

¹⁰¹ Юшков С.В. История государства и права СССР / Юшков С.В. – М., 1961. – 634 с.

Корибут. Шукаючи виходу зі скрутного становища, Ягайло дедалі частіше почав задумуватися про зв'язки зі сусідніми державами.

Спочатку його інтерес сфокусувався на Московському князівстві. Через свою матір Уляну, дочку тверського князя Олександра Михайловича, упродовж 1383 – 1384 рр. Ягайло налагодив стосунки з Дмитром Івановичем Донським, різко змінивши в такий спосіб напрям своєї політики від конфронтації з Москвою до співпраці [238, с.58]¹⁰².

Значна частина оточення Ягайла загалом прихильно ставилася до ідеї зближення з Москвою, яка на той час демонструвала наміри розірвати дипломатичні зв'язки з Золотою Ордою [240, с.155]¹⁰³. Однак у Вільно усвідомлювали і той факт, що цей розвиток політичних процесів призведе до ще більшого посилення в державі позицій русинів – православних білорусів та українців. Окрім того, хрещення литовців за православним обрядом навряд чи знівелювало б ідеологічні підстави німецьких рицарів, які свій вплив на схід обґрунтовували саме мотивами поширення християнства, але християнство східного обряду сприймали як „єресь”. Ще однією перешкодою для віленсько-московського зближення, на думку дослідників, була протидія цьому золото-ординської столиці [66, с.327]¹⁰⁴. Такі обставини, як видається, сприяли, врешті-решт виборві Ягайла, і він віддав перевагу унійним проектам, спрямованим на захід, зокрема на Польщу.

Інтерес литовського князя посилювався також діями польського керівництва. Річ у тому, що після смерті в 1370 р. польського короля Казимира III Великого (він помер бездітним), династія П'ястів була перервана, престол після 12 років королювання представника угорської династії (який також не мав нащадків чоловічої статі) та ще кількох років внутрішніх чвар успадкувала

¹⁰² Пресняков А.Е. Лекции по русской истории : Западная Русь и Литовско-Русское государство / Пресняков А.Е. – М., 1939. – Т.2. – Вып.1. – 253 с.

¹⁰³ Рогов А.И. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стрыйковский и его Хроника) / Рогов А.И. – М., 1966. – 224 с.

¹⁰⁴ Греков И.Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды / Греков И.Б. – М., 1975. – 736 с.

дочка Людовика Угорського 12-річна Ядвіга [152, с.59]¹⁰⁵. Проте, згідно з традиціями Польського Королівства, влада могла бути обійнята лише „по мечу”, тобто королем. Королева ж могла лише царствувати, не правлячи.

Пошуки правителя мали допомогти розв’язанню важливих зовнішньо-політичних завдань, що постали перед Польщею. Насамперед потрібно було знайти надійного союзника для боротьби з німецькими рицарями. Крім того, нагальною видавалася і проблема денонсації нав’язаного союзу з Угорщиною. Тому на престол було вирішено запросити найпридатнішого для спільної боротьби з німецькими рицарями кандидата – Великого Князя литовського Ягайла Ольгердовича [196, с.23]¹⁰⁶.

Отже, зважаючи на становище і Польщі, й Великого Князя литовського, проект одруження Ядвіги та Ягайла (саме через їх шлюб планувалося здійснити об’єднання зусиль двох держав) був вигідний обом сторонам [191, с.269–275]¹⁰⁷.

Після нетривалих попередніх переговорів 14 серпня 1385 р. у Кревському замку (нині містечко в Смаргонському районі Білорусі) було підписано акт про об’єднання Польського Королівства і Великого князівства Литовського. Ягайло отримував запрошення на польський престол та одруження з Ядвігою. Натомість він брав зобов’язання прийняти християнство за римо-католицьким обрядом і привести до нього своїх ще не похрещених співвітчизників, коштом власних засобів повернути втрачені Литвою та Польщею землі й, що найголовніше, „назавжди приєднати свої литовські та руські землі до Королівства Польського [358, с.4]”¹⁰⁸.

¹⁰⁵ Кузьминець О. Історія держави і права України. – [2-е вид., доповн.] / О. Кузьминець, В. Калиновський. – К. : України, 2002. – 446 с.

¹⁰⁶ Любавский М. Очерки истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно / Матвей Любавский. – М., 1915. – 401 с.

¹⁰⁷ Ловмянський Х. Русско-литовские отношения в XIV-XV вв. // Феодалная Россия во всемирно-историческом процессе / Хенрык Ловмянський. – М., 1972. – С.269–275.

¹⁰⁸ Kutrzeba S. Charakter prawny związku Litwy z Polska 1385–1569 / Stanislaw Kutrzeba // Pamietnik VI Powszechnego zjazdu historykow Polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r. – Lwów, 1935. – 11 s.

З політичного погляду Кревська унія 1385 р. означала інкорпорацію Литовсько-Руської держави до складу Польської Корони. Однак на практиці й після цього держава Гедиміновичів продовжувала існувати як окремий соціально-політичний організм. Цьому сприяла загалом негативна оцінка змісту унії сепаратистськи налаштованими литовськими удільними князями та місцевими земськими елітами [154, с.92]¹⁰⁹.

На межі 80–90-х років XIV ст. проти Кревської унії виступила знать Литви й України. Очолив опозиційні виступи двоюрідний брат Ягайла, син убитого ним Великого Князя литовського Кейстута Гедиміновича – Вітовт [224, с.149]¹¹⁰.

Спершу домігся успіхів король Ягайло. Спроба Вітовта оволодіти литовською столицею взимку 1389–1390 рр. завершилася поразкою, і він був змушений рятуватися втечею до німецьких рицарів у Пруссію. Щоб отримати військову допомогу від Тевтонського ордену, Вітовт уклав з ним договір, за яким обіцяв бути його васалом і передати рицарям Жемайтію. Удільний литовський князь планував також отримати допомогу від московського князя Василя I, за якого видав заміж свою дочку Софію.

Зібравшись із силами, Вітовту вдалося за допомогою хрестоносців у 1391 р. оволодіти Городнею, через рік – Новгородком, Мерачем і реально загрожувати Вільно. Це змусило Ягайла шукати шляхи примирення зі супротивником. Улітку 1392 р. між ними було досягнуто домовленості про відмову Вітовта від послуг німецьких рицарів взамін повернення всіх батьківських земель і проголошення його пожиттєвим правителем Литви та Русі під патронатом Ягайла [25, с.16–20]¹¹¹.

---

¹⁰⁹ Кульчицький В.С. Історія держави і права України : підручн. для студ. вищ. навч. закл. / Кульчицький В.С., Тищик Б.Й. – К. : Видавничий Дім „Ін Юре”, 2007. – 624 с.

¹¹⁰ Пашуто В.Т. Образование Литовского государства / Пашуто В.Т. – М., 1959. – 531 с.

¹¹¹ Барвінський Б. Історичні причинки / Богдан Барвінський // Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Руси. – Львів, 1909. – С.16–20.

Договір 1392 р. став важливим етапом на шляху ліквідації крєвських постанов. Отримавши владу, Вітовт почав енергійно зміцнювати державну владу в князівстві. Уже наступного року він, не задовольняючись більше званням намісника, проголосив себе повновладним Великим Князем литовським під номінальною зверхністю польського короля і цим фактично розірвав унію 1385 р. [224, с.156]¹¹².

Окрім того, що князь Вітовт усіляко намагався позбутися надмірної опіки польського короля, він достатньо активно став реалізовувати програму внутрішньої консолідації своєї держави, подолання сепаратистських настроїв удільних князів, котрі вже сформувалися в умовах протидії крєвським угодам Ягайла. Упродовж 1393 – 1395 рр. Великий Князь позбавив влади правителів Волині – сина Любарта Гедиміновича Федора, а також Київської землі – Володимира Ольгердовича, Чернігово-Сіверщини – Дмитра-Корибута Ольгердовича та Поділля – Федора Коріатовича.

У 1410 р. відбулася Грюнвальдська битва, в якій русько-литовські та польські війська отримали перемогу над Тевтонським орденом. Унаслідок цієї події у 1413 р. між Польським королівством і Великим князівством Литовським було укладено Городельську унію [263, с.5]¹¹³.

За умов Городельської унії утвердилося правове становище Великого князівства Литовського. Здійснювався процес консолідації різних за етнічним походженням землевласників. Городельська унія підтвердила колишні та давала нові привілеї литовським феодалам-католикам, прирівнюючи їх у правах з польськими магнатами та шляхтою [77, с.71]¹¹⁴.

Для зближення з Польщею заможні литовські роди були допущені до польських шляхетських гербів. За аналогією з польським устроєм на території

¹¹² Пашуто В.Т. Образование Литовского государства / Пашуто В.Т. – М., 1959. – 531 с.

¹¹³ Сурилов А.В. Общественно-политический строй и право Великого княжества Литовского / Сурилов А.В. – Кишинёв, 1961. – 22 с.

¹¹⁴ Гураль П. Територіальна громада в Україні : історико-правове дослідження / Павло Гураль. – Львів : Край, 2008. – 468 с.

Великого князівства Литовського створювали воєводства та каштелянії. Згідно з дев'ятим артикулом Городельського акту 1413 р., до новоутворених урядів воєводств і державної ради допускалися лише вірні римо-католицької церкви. Так само і привілеї на гарантоване розпорядження своїми вотчинами, закріплені в актах 1413 р., поширювалися лише на землевласників католицького віросповідання [279, с.43–44]¹¹⁵. Отже, Городельська унія зміцнювала становище римо-католицької церкви у Великому князівстві Литовському як державної релігії та заклала основи для дискримінації православної частини його населення [187, с.103]¹¹⁶. Це неминуче мало б підірвати єдність держави та спровокувати майбутні соціальні й національні конфлікти.

Після смерті Великого Князя Вітовта у 1430 р. відбулися важливі політичні зміни в державі, що були визначальними в наступні десятиліття. Передусім, литовська та руська знать Великого князівства Литовського, нехтуючи попередніми унійними постановами з Польським Королівством, без узгодження з королем як своїм верховним сувереном на з'їзді у Вільно одностайно обрала наступником Вітовта Свидригайла – наймолодшого сина Великого Князя Ольгерда Гедиміновича та його другої дружини княгині Уляни Тверської.

Хрещеного при народженні за православним обрядом Свидригайла, після укладання його братом Ягайлом Кревської унії 1385 р., було повторно хрещено за католицьким обрядом. До 1392 р. молодший Ольгердович мешкав у матері в її вдовиному уділі, в м. Вітебську. Після смерті княгині Уляни вів боротьбу з Ягайлом і Вітовтом за збереження цієї вотчини за собою. Вибитий силою зброї з міста та ув'язнений Вітовтом, Свидригайло все ж утік до Угорщини, де разом з іншим вигнанцем – волинським князем Федором Любартовичем – намагався з допомогою німецьких рицарів повернути втрачене. Аби уникнути нового

¹¹⁵ Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. / [упор. : А.С. Чайковський (кер.), О.Л. Копиленко, В.М. Кривоніс, В.В. Свистунов, Г.І. Трофанчук]. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 656 с.

¹¹⁶ Литвин В. Історія України : підручник / Володимир Литвин. – К., 2006. – 728 с.

збройного конфлікту, Ягайло 1400 р. віддав Свидригайлові в умовне тримання Подільську землю.

Причиною першого конфлікту поміж Ягайлом і Свидригайлом, що розпочався влітку 1431 р., стала проблема підпорядкування Західного Поділля. Польські війська вступили на Поділля вже в 1430 р., оволодівши найважливішими стратегічними пунктами регіону. Великий Князь литовсько-руський у відповідь на це віддав наказ про блокування короля Ягайла у Вільно. Збувшись опіки Свидригайла, король улітку наступного року очолив польські війська, що виступили проти Свидригайла. Місцем розгортання бойових дій стала Волинь. Просидівши під Луцьком у п'ятитижневій облозі Ягайло так і не оволодів містом, але пересвідчився у масовій підтримці місцевим населенням свого князя. Допомога, надана Свидригайлові місцевим населенням, а також німцями, татарами і волохвами, змусила Ягайла, врешті-решт, прийняти компромісне рішення. Договір 1431 р. передбачав дворічне перемир'я та накладання мораторію на вирішення цієї територіальної суперечки [307, с.92]¹¹⁷.

Не з меншими проблемами довелося зіткнутися Свидригайлу і всередині Литви в стосунках з литовською знаттю. Річ у тому, що князь ще в роки правління Вітовта здобув славу послідовного супротивника його централізаторської політики, опертої на піднесення позицій литовської католицької знаті. Така лінія Свидригайла, безперечно, принесла йому шану та підтримку православного населення українських і білоруських земель, незважаючи на те, що сам князь, як уже згадувалося, був хрещений за католицьким обрядом. Ставши Великим Князем, він почав свідомо порушувати такий вигідний для литовців-католиків 9-й артикул Городельської унії про виняткове право саме вірних римо-католицької церкви обіймати вищі державні

---

¹¹⁷ Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Шабульдо Ф.М. – К. : Ин-т истории АН УССР. – Наук. думка. – 1987. – 181 с.

посади та воєводські уряди. Новий Великий Князь оточив себе прибічниками-руси́нами і цим самим налаштував проти себе литовську знать.

Ще більше невдоволення Свидригайло викликав у середовищі католицької знаті. Адже він, готуючись до боротьби з Ягайлом, налагодив зв'язки з імператором Священної Римської імперії, а також великим магістром Тевтонського ордену, татарами й молдовським господарем. Сигізмунд Люксембурзький обіцяв Свидригайлу коронувати його королівською короною, що не встиг зробити з його попередником Вітовтом [66, с.405]¹¹⁸. І це у випадку повного розриву з Польщею, ставило під сумнів можливість користування литовською католицькою знаттю привілеями 1413 р., допускаючи, натомість, домінування руського елемента в державному житті князівства. Подібний сценарій розвитку подій вельми непокоїв опозицію. Відтак вона обмірковувала таємний план захоплення в полон Великого Князя. Виконання задуму було покладено на Стародубського князя Сигізмунда Кейстutowича та Симона Гольшанського, котрі в ніч на 1 вересня 1432 р. напали на резиденцію Свидригайла в Ошмянах [307, с.94]¹¹⁹.

Князю Свидригайлові вдалося врятуватися втечею до Полоцька. Влада ж перейшла до його суперника князя – Сигізмунда (Жигимонта) Кейстutowича, брата Вітовта. Владу Сигізмунда відразу визнало населення Вільно, Троків, Ковна, Городні, силою було підпорядковано Берестя. Натомість українські, а також Вітебські та Смоленська землі залишилися вірними Свидригайлові [307, с.94]¹²⁰. У князівстві розпочалася громадянська війна.

Загалом війна мала характер національно-релігійного конфлікту, але більше – все-таки соціального, бо велася головно за право домінування тих чи

¹¹⁸ Греков И.Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды / Греков И.Б. – М., 1975. – 736 с.

¹¹⁹ Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Шабульдо Ф.М. – К. : Ин-т истории АН УССР. – Наук. думка. – 1987. – 181 с.

¹²⁰ Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Шабульдо Ф.М. – К. : Ин-т истории АН УССР. – Наук. думка. – 1987. – 181 с.

інших князівсько-боярських груп у державному апараті Великого князівства Литовсько-Руського [260, с.76]¹²¹.

Результат цього протистояння був наперед визначений хоч би вже тим, що Свидригайло, уклавши союзницьку угоду з Тевтонським орденом, згаяв час і не зміг перехопити ініціативу. Польща разом з чеськими військами завдали великому магістрові поразки та змусили його до виходу з союзу зі Свидригайлом. Після цього війна упродовж 1432–1433 рр. точилася з перемінним успіхом. Однак 1434 р. Сигізмунд досягнув важливої політичної перемоги, проголосивши привілеєм від 6 травня того року зрівняння в правах русинів і литовців-католиків (останні зберегли за собою лише виняткові права на уряди воєвод і каштелянів віленського та троїцького). Унаслідок цього чимало прибічників Свидригайла відмовилися від продовження боротьби, що було особливо помітним на білоруських землях.

Швидко втрачаючи свої позиції, Свидригайло вирішив дати генеральний бій супротивникам. Але в битві, яка відбулася 1 вересня 1435 р. на річці Швянті (Святій) поблизу містечка Вількомиром у Литві, він зазнав поразки, після чого німецькі рицарі визнали володарем Литви Сигізмунда Кейстутовича і уклали 1436 р. „вічний” мир з ним і його сувереном – польським королем Ягайлом [224, с.143]¹²². За таких умов Свидригайло був змушений шукати порятунку то в Полоцьку та Вітебську, то в Києві. Згодом він, опираючись лише на військовий люд Чернігово-Сіверщини, здійснив успішний похід на Поділля, а потім утвердився на Волині, куди його закликала місцева знать.

Чергові зміни в політиці Свидригайла відбулися 1440 р., коли від рук змовників у замку в Троках загинув його суперник – Великий Князь литовський Сигізмунд Кейстутович. Основною причиною змови стали жорстоке поводження останнього з представниками аристократичних родів і

¹²¹ Субтельний О. Україна : історія / Орест Субтельний / [пер. з англ. Ю.І. Шевчука ; вст. ст. С.В. Кульчицького]. – К. : Либідь, 1991. – 512 с.

¹²² Пашуто В.Т. Образование Литовского государства / Пашуто В.Т. – М., 1959. – 531 с.

його намагання утвердити в державі позиції середніх землевласників. Можливо, змовники (головні ролі тут належали князям Чарторийським та воєводам віленському Давгірду та троїцькому Лелюшу) мали надію на посідання трону Свидригайлом. Претензії на великокнязівський престол мали і син Сигізмунда Кейстуовича – Михалко, а також тодішній польський король, син Ягайла та Ядвіги – Владислав Варненчик. Але рада панів Великого князівства без узгодження з останнім своїм сувереном 29 червня 1440 р. обрала Великим Князем литовським його молодшого брата – 13-літнього Казимира Ягайловича (Ягеллончика).

На українських землях, зокрема удільних князівствах Київському та Волинському, обрання Казимира Ягайловича супроводжувалося послабленням державної влади та посиленням відцентрових тенденцій. За Свидригайлом було визнано номінальний пожиттєвий титул Великого Князя з уділом у Волинській землі [306, с.83]¹²³.

Прихід до влади Казимира Ягеллончика та осіб, які стояли за неповнолітнім правителем, знаменувався поступовим внутрішнім примиренням у Великому князівстві Литовському. Після тривалих конфліктів і громадянської війни в державі розпочався період стабілізації та зміцнення великокнязівської влади. Значною мірою цьому послужилися згадані вже кроки нового володаря щодо гарантії самоврядування окремим частинам князівства.

Важливою передумовою консолідації вищих суспільних груп стало видання в 1447 р. загальнодержавного, адресованого підданам Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського, привілею [187, с.101]¹²⁴. Згідно з ним, знать отримувала гарантії недоторканності від арештів та ув'язнення без вироку суду, невідчуженості спадкових земель, права вільного виїзду за кордон, патримоніальної судової юрисдикції над селянами і

---

¹²³ Шабульдо Ф.М. Включення Київського князівства до складу Литовської держави у другій половині XIV ст. / Ф.М. Шабульдо // Український Історичний журнал. – К., 1973. – № 6 (147). – С.79–88.

¹²⁴ Литвин В. Історія України : підручник / Володимир Литвин. – К., 2006. – 728 с.

міщанами, котрі мешкали в їх володіннях та ін. За своїм значенням привілей 1447 р. дослідники порівнювали з Кошицьким привілеєм польської шляхти 1374 р., який започатковував розвиток польської шляхетської демократії та парламентаризму. Самостійне, не узгоджене з польським королем обрання Великого Князя литовського влітку 1440 р. фактично перекреслювало персональну унію з Кораною Польською. Від цього часу дві держави існували автономно.

Однак уже в 1444 р. відбулася подія, яка знову зробила актуальною проблему польсько-литовської унії. Цього року в битві під Варною пропав безвісти тодішній польський король, старший брат Казимира Ягеллончика – Владислав. На перші пропозиції поляків про посідання молодшим з Ягеллонів королівського трону в Кракові литовські пани радні відповіли відмовою, не бажаючи більше бути введеними до складу Польщі. У 1447 р. компроміс було знайдено: проголошення Казимира польським королем мало відбутися на умовах персональної унії, без інкорпорації чи підпорядкування Литви Короні Польській. Згодом, у 1448 і 1451 рр., поляки наполягали на відновленні чинності правових норм Кревського акту, але зіткнулися з рішучим спротивом литовсько-руських панів.

Свидригайло, проголошений у 1440 р. пожиттєво номінальним Великим Князем литовським отримав, як уже згадувалось, в уділ Волинську землю, якою правив аж до своєї смерті в 1452 р. У цей час волинській знаті вдалося закласти достатньо міцне підґрунтя місцевого політичного регіоналізму, щоб забезпечити його збереження попри всі несприятливі умови в наступні десятиліття і навіть століття. Головний колорит місцевого життя визначався наявністю тут крупних княжих землеволодінь, по суті, екстериторіальних, тобто своєрідних держав у державі. Такими мікродержавами в XV ст. були княжі володіння Острозьких, Вишневецьких, Збараських, Сангушків, Чарторійських, Корецьких, Четвертинських [125, с.248]¹²⁵.

---

¹²⁵ Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область. – К., 1970. – 281 с.

У Луцькому замку 10 лютого 1452 р., не залишивши після себе спадкоємців, помер князь Свидригайло. Смерть лідера русинських автономістів була використана для ліквідації удільного статусу Волинського князівства.

Не набагато тривалішою виявилась й історія відновленого удільного Київського князівства. Казимир Ягеллончик повернув Київське князівство відібране Вітовтом у Володимира Ольгердовича та передане під управління київського воєводи Михайла Гольшанського нащадкам Ольгерда як вотчину в 1440 р. Упродовж наступних 30 років перебування на чолі Києва спочатку Олелька, а з 1455 р. – його сина Семена стало останніми десятиліттями князівської слави „матері городів руських [187, с.108]”¹²⁶.

Завдяки місцевій знаті, котра здебільшого ще служила Володимирові Ольгердовичу, вже в роки князювання Олелька вдалося успішно розбудувати військову, адміністративну, судову і фіскальну владу та досягти значної автономії від центральних владних структур Великого князівства Литовського. Ще довершенішого вигляду ця модель набула за князювання його сина Семена Олельковича, якого одна молдовська хроніка під 1463 р. вшанувала титулом царя київського [187, с.108]¹²⁷.

Зміцнення в Україні-Русі позицій Олельковичів дає їм змогу дедалі гучніше заявляти про свої політичні інтереси в межах усього Великого князівства Литовсько-Руського, що засвідчують претензії Семена Олельковича на престол Великого Князя литовського, з якими він виступав у 1456 і 1461 рр.

Логіка державно-правового політичного розвитку Великого князівства Литовського наближувала ліквідацію автономії удільного Київського князівства Олельковичів. Його існування в останній третині XV ст. як автономної державної влади на тлі виразно окреслених тенденцій централізації Великого князівства Литовсько-Руського виглядало недоречним і таким, що створює

¹²⁶ Литвин В. Історія України : підручник / Володимир Литвин. – К., 2006. – 728 с.

¹²⁷ Литвин В. Історія України : підручник / Володимир Литвин. – К., 2006. – 728 с.

небезпечні прецеденти. Формальним приводом для ліквідації такого стану стала передчасна смерть Семена Олельковича в 1470 році, яку вирішили у Вільно за всяку ціну використати для цього політичного акту. І хоч у династії Олельковичів були законні претенденти на успадкування вотчини (молодший брат Семена – Михайло Володимирович, котрий у той період на запрошення місцевого населення князував у Новгороді та висловлював бажання повернутися до Києва, а також малолітній син померлого Володимир Семенович), центральний уряд, прагнучи будь-що перетворити Київщину на звичайну провінцію, відмовився залишати владу нащадкам Олельковича та призначив намісником у Київ Мартина Гаштольда.

Призначення до Києва – серця Русі (саме так його й надалі сприймали русини) людини, яка „не токмо не князь бі, але яко лях бі”, спровокувало обурення киян [307, с.87]¹²⁸. Вони закрили перед Гаштольдом міські ворота, відмовилися його пускати в місто, погрожуючи, що можуть і самі „знайти собі князя”. Однак з часом опір киян було зламано. У 1471 р. намісник Великого Князя литовського почав управляти Києвом, і цей момент завершив князівську історію столичного міста та його землі [120, с.131]¹²⁹.

Наприкінці XV ст. Велике князівство Литовське являло собою державу нецентралізовану, в якій не було проведено уніфікації державних порядків і традицій політичного життя. Становлення державної території через прилучення нових земель відбувалось унаслідок збереження особливостей їх соціального та політичного устрою – традиційним гаслом урядової політики.

У зв'язку з реалізацією віленською владою такої політики окремі землі Великого князівства Литовського ще тривалий час зберігали особливості правового регулювання, що в межах усієї держави породжувало існування

---

¹²⁸ Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Шабульдо Ф.М. – К. : Ин-т истории АН УССР. – Наук. думка. – 1987. – 181 с.

¹²⁹ Історія держави і права України : академічний курс : у 2-х т. / [за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина]. – Т.1. – 656 с.

своєрідного конгломерату старих і нових інститутів влади, а також різного рівня залежності тих чи інших земель від центральної влади. Так, територіально Велике князівство Литовське було об'єднанням 12 територіально-історичних частин, а саме: власне Литва, Русь Литовська, Жемайтія, Полісся, Берестейська земля, роздроблена Чернігово-Сіверщина та шість земель, що користувалися особливим статусом, – Волинська, Київська, Подільська, Смоленська, Полоцька та Вітебська.

У безпосередньому управлінні Великого Князя литовського перебували лише його вотчинні землі, розташовані у Литві та навколо деяких білоруських земель. Іншими територіями або управляли князі, котрі визнавали васальну залежність від Великого Князя, або керували його намісники. Князі-васали уклали двосторонню домовленість із Великим Князем, про їхню цілковиту покору сюзеренові, відмову від зовнішньополітичної самостійності й зобов'язання військової служби взамін на визнання непорушності прав на володіння уділом та покровительство сюзерена.

Такий стан справ відверто дисонував із тенденціями політичного розвитку тогочасної Європи, де інтенсивно відбувалися процеси централізації влади та уніфікації державних порядків, хоча це не було явищем абсолютно унікальним: приблизно на такому ж етапі розвитку перебували Іспанія, Італія та німецькі землі Священної Римської імперії.

Главою Великого князівства Литовсько-Руського був Великий Князь (так він офіційно почав називатися з часів князювання Вітовта), чи, як зазначалося ще в актах XV ст., господар. Його влада на території князівства формально мала необмежений характер. Фактичні ж обмеження існували на землях, яким було надано в тих чи інших межах автономні права. Ці обмеження інколи призводили до стану, коли верховна влада князя набувала ознак лише номінального володарювання (так було, наприклад, у період існування

Київського князівства Олельковичів чи Волинського – Свидригайла) [307, с.180]¹³⁰.

Політична практика унії з Польським Королівством упровадила в життя принцип виборності Великого Князя. Упродовж XV ст. претендентами на це звання могли бути лише представники однієї правлячої династії – Гедиміновичів.

Починаючи від часів князювання Вітовта у Великому князівстві Литовсько-Руському, відбувалися процеси формування державного вищого апарату влади. Наприклад, ще за Вітовта було впроваджено уряди господарського та земського маршалка, писаря, канцлера, підчашого, підскарбія, а наприкінці XV ст. – введено уряди гетьмана, хорунжого, мечника, підстоля та ін. В удільних князівствах та окремих областях існували власні структури влади, які здебільшого копіювали великокнязівську модель й одночасно – ознаки місцевих традицій.

Посадових осіб, котрі від імені Великого Князя здійснювали місцеве управління, називали намісниками, або державцями. Вони наділялися і виконавчими, і судовими функціями. Князь міг призначати намісників на рік, „до волі государя” чи довічно. Формувалася також практика, коли ці посади успадковували [43, с.43–44]¹³¹.

На місцях, там, де не існувало структури удільного князювання, представниками верховної влади були князівські воєводи. Великий князь призначав їх на необмежений термін. У компетенції останніх перебували як адміністративні, військові та судові справи, а також нагляд за господарськими справами. Місцева адміністрація не отримувала платні з князівського скарбу, а перебувала на утриманні місцевого населення [152, с.59]¹³².

---

¹³⁰ Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Шабульдо Ф.М. – К. : Ин-т истории АН УССР. – Наук. думка. – 1987. – 181 с.

¹³¹ Василенко М. Литовско-русское государство / Михайло Василенко // Микола Василенко. Вибрані твори у трьох томах. – Т.2. Юридичні праці. – К. : Юридична думка, 2006. – С.33–47.

¹³² Кузьминець О. Історія держави і права України. – [2-е вид., доповн.] / О. Кузьминець, В. Калиновський. – К. : Україна, 2002. – 446 с.

У певний спосіб верховну владу Великого Князя обмежувало існування князівської ради – пани-рада, або радні пани. Правове забезпечення її повноважень відбулося наприкінці XV ст. за привілеєм короля Олександра Казимировича. Однак інституалізація князівської ради як обов'язкового елементу державної структури здійснювалася вже на початку XVI ст., після видання спеціального привілею Сигізмундом Старим.

До складу ради належали віленський, луцький, жемайтійський і київський католицькі біскупи, віленський, троїцький, київський, полоцький, вітебський, новгородський, підляський воєводи, смоленський і луцький старости, волинський маршалок, каштеляни перелічених воєводств, а також представники центральної влади – канцлер, підканцлер, гетьман, маршалки земський і двірський, підскарбій.

На розгляд членів ради виносили питання про визначення напрямів зовнішньої політики, організації оборони та фінансової справи, виборів Великого Князя, призначення на вищі державні посади.

Найважливіші справи і справи термінові зазвичай розглядав Великий Князь у присутності так званої старшої, або передньої ради. До її складу входили п'ять персон, котрі на зібраннях князівської ради сиділи на передній лаві (звідси походила її друга назва — передня рада), а саме: віленські біскуп, воєвода та каштелян, а також троїцькі воєвода і каштелян. За необхідності монарх мав право зазивати до участі в передній раді й інших членів радних панів [109, с.51]¹³³.

Роль інституту радних панів упродовж XV ст. невпинно збільшувалася, відтак звужувалася виняткова компетенція Великого Князя. Щоправда, з кінця століття, з часу впровадження в політичне життя князівства практики

---

¹³³ Захарченко П.П. Історія держави і права України : підручник / Захарченко П.П. – К., 2004. – 368 с.

скликання шляхетських загальнодержавних сеймів, прерогативи князівської ради почали звужуватися на користь останніх [120, с.160–161]¹³⁴.

Процеси консолідації литовсько-руської знаті в межах всієї держави призвели до становлення інституту загальнодержавного сейму як органу представницької демократії елітарних станів. Він сформувався із традицій вічового укладу Русі. Його появі передував досвід проведення місцевих зібрань, до участі в яких, до речі, допускали й міщан. На процес же становлення шляхетського за складом сейму князівства вплинула практика існування станової демократії Польського Королівства. Перший Вальний сейм Великого князівства Литовського та Руського був скликаний у Вільно 1492 р. Первісно компетенції Вального сейму обмежувалися вирішенням питань внутрішнього життя й обрання князя. Згодом на пріоритетному місці в його засіданнях постало питання організації оборони від зовнішніх супротивників.

У межах Великого князівства Литовсько-Руського тенденції поділу населення на окремі соціальні групи, що з часом набували дедалі виразніших ознак внутрішньої замкнутості, стали очевидними саме в XV ст.. Першими в соціальному стані Великого князівства виокремилися бояри-шляхта. У князівстві боярами називали людей, котрі за військову й адміністративну службу на користь князя отримували від нього земельні наділи [107, с.43]¹³⁵. Консолідації боярства-шляхти сприяла, крім усього іншого, цілеспрямована політика Великих Князів, зокрема Вітовта Великого, який намагався знайти опору саме в цьому прошарку підданих, ведучи боротьбу з владними претензіями нащадків родовитих удільних князів. У процесі виокремлення боярства-шляхти важлива роль належала актам Городельської унії 1413 р. за

---

¹³⁴ Історія держави і права України : академічний курс : у 2-х т. / [за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина]. – Т.1. – 656 с.

¹³⁵ Зазуляк Ю. Застави як елемент роздавничої політики Ягеллонів у Галицькій Русі в XV ст. / Юрій Зазуляк // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів. – 2000. – Вип. 35–36. – С.43–45.

якими було нобілітовано 51 католицький рід крупних бояр-землевласників, що отримали привілеї та герби польської шляхти [244, с.74]¹³⁶.

Згодом з метою розширення соціальної бази та втримання окремих земель під своєю зверхністю великокнязівська влада відмовилася від олігархічної за суттю моделі панівної верстви та поволі розширювала кількісний склад нобілітету. Так, у 1440 р. правами шляхти було обдароване дрібне рицарство Драгичинської землі та Підляшшя. Загальноземський привілей Сигізмунда Кейстуовича 1434 р. поширив права католицької знаті й на православну аристократію України та Білорусі. Наступним щаблем до консолідації знаті всього князівства став привілей Казимира Ягеллончика 1447 р., яким було визнано економічний і судовий імунітет за всією шляхтою держави, незалежно від її віросповідання.

Для православної аристократії українських земель, зокрема Волині, важливе значення мали привілеї короля Ягайла 1392 р. про надання волинським боярам усіх тих прав, котрими користуються шляхтичі-землевласники Львівської землі, а також 1432 р. – про звільнення їх від усіх повинностей, крім військової.

На Волині розвинулася найпотужніша мережа князівського землеволодіння та консервувалося політичне домінування їх представників у цьому регіоні. Князі складали присягу вірності своєму правителю та зобов'язувалися бути готовими до виконання військового обов'язку, а в інших питаннях були абсолютно вільними. Вони на свій розсуд обкладали податками, здійснювали судочинство, налагоджували адміністрування. Кожна з князівських родин мала власну мережу васально залежних слуг, котрі на ленних правах користувалися земельними наділами за умови виконання військової чи адміністративної служби своєму сеньйорові. Певному контролю князів підлягали і так звані

---

¹³⁶ Румянцева В.В. Роль I Литовского Статута в развитии геральдики на Украине / В.В. Румянцева // Первый Литовский Статут 1529 года : материалы республиканской научной конференции, посвященной 450-летию Первого Статута. – Вильнюс, 1982. – С.74–77.

пани, які володіли спадковими вотчинами, але нерідко перебували під патронатом тієї чи іншої впливової князівської родини [111, с.108–109]¹³⁷. Пани також належали до аристократичної верстви Волині.

Близькими за своїми обов'язками до згаданих соціальних груп були так звані бояри-рицарі – відносно заможні люди, що могли нести військову службу на користь князя і за це звільнювалися від виконання інших повинностей або сплати податків. Упродовж XV ст. ця категорія населення, яка охоплювала й заможних простолюдинів, отримала низку привілеїв, що наближали їхній соціальний статус до шляхетського. З тим, аби надалі перекрити доступ до шляхетства людям неаристократичного походження, почали розрізняти бояр-рицарів, котрі з діда-прадіда несуть військову службу. За ними закріпилося означення зем'янин.

Отже, політико-правові наслідки приєднання частини українських земель (Волині, Чернігово-Сіверщини, Поділля, Київщини) до складу Великого князівства Литовського неоднозначні й суперечливі. Позитивним було те, що українці перебували у складі православної держави, продовжували розвиватися на традиціях руської державності; українські удільні князі мали рівні з литовськими політичні й майнові права, а це в свою чергу, засвідчувало високий рівень представництва українців-русинів в апараті державної влади Великого князівства Литовського. Таке становище сприяло національному та культурному розвитку українського народу. Негативним наслідком було те, що Велике князівство Литовське після зближення з Польським Королівством почало обмежувати автономні права українців. Завершився процес повним скасуванням автономних адміністративно-правових інститутів на українських землях.

---

¹³⁷ Заяць А. Умови функціонування міських поселень Волині XVI – першої половини XVII ст. (стримуючі фактори) / Андрій Заяць // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів. – 2002. – Вип. 37. Част.1. Статті та повідомлення. – С. 108–109.

2.1.2. Політико-правові засади утворення Речі Посполитої та політико-правовий статус українських земель. Початок XIV ст. характеризується для Великого князівства Литовського поляризацією поглядів різних суспільних груп щодо політичного курсу Литовської держави. Польські магнати прагнули цілковитої інкорпорації Великого князівства Литовського до складу Польського Королівства, а литовські – унії з Польщею на засадах збереження незалежності Литви. Білоруські й українські магнати здебільшого негативно ставилися до союзу Великого князівства Литовського з Королівством Польським, спрямовуючи політичні симпатії до Московського князівства [66, с.437]¹³⁸.

На початку 1558 р. російський цар Іван Грозний віддав своїм військам наказ вступити на землі, підвладні магістру Лівонського ордену. Мотиви війни приховувалися в намірах царя реанімувати зовнішньополітичний курс діда Івана III, скерований на забезпечення державі виходу до Балтійського моря. На той час Москві вдалося підкорити Казанське й Астраханське ханства, підпорядкувати Чувашію, Удмуртію, Башкирію. Зверхність царя визнав і правитель Великої Ногайської Орди мурза Ізмаїл [213, с.73]¹³⁹.

Початковий етап Лівонської війни відбувся під знаком переконливих перемог Москви. Уже влітку 1558 р. московські війська стояли на березі Балтійського моря. Орден розвалювався, і його магістр спочатку уклав союзні договори з державами, вороже налаштованими до ідеї укріплення Москви на Балтійському узбережжі, а в 1561 р. добровільно віддав південно-східну частину своїх земель Польщі, Північну Естонію – Швеції, острів Езель – Данії, а сам, залишившись на чолі Курляндії та Семигалії з титулом герцога, визнав себе васалом польського короля. Отже, Лівонський орден фактично припинив існування, а Російській державі довелось мати справу з коаліцією європейських

---

¹³⁸ Греков И.Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды / Греков И.Б. – М., 1975. – 736 с.

¹³⁹ Музиченко П.П. Історія держави і права України / Музиченко П.П. – К. : Знання, 2007. – 471 с.

держав у складі Польщі, Литви, Швеції та Данії. Проте навіть за таких умов Москва не стала шукати почесних умов примирення, а вторглась на територію Великого князівства Литовського.

Для Литви війна з Москвою розпочалася складно. У 1562 р. царські воеводи спустошили волості навколо Мстислава, Дубровни, Копистя, Орші, Шклова та Вітебська, а 15 лютого 1563 р. за особистої участі царя 60-тисячній московській армії вдалося захопити важливий стратегічний пункт князівства – Полоцьк. У полон потрапило чимало полочан, а відгомін цих події мав гучний резонанс у всій Європі [187, с.117]¹⁴⁰.

Утрата Полоцька й окупація білоруських земель призвели Велике князівство Литовське до вкрай скрутного становища. По суті, на порядку денному литовської політики постало питання про територіальну цілісність держави. Дедалі очевиднішим ставав той факт, що самотужки взяти реванш навряд чи вдасться. Найреальнішим способом зміцнення військової спроможності для литовського керівництва видавався уже випробуваний раніше політичний прийом – унія з Коронаю Польською. У 1562 р. шляхетське ополчення під Вітебськом утворило конфедерацію та відправило Сигізмунду II Августу послання з вимогою скликати загальний сейм для укладання унії. Помислами учасників конфедерації керували як зовнішньополітичні (отримання від Польщі військової допомоги), так і внутрішньополітичні мотиви (прагнення одержати такі самі шляхетські права та привілеї, а також обмеження всевладдя магнатів).

Активізація унійних настроїв на коронних землях зумовлювалася мотивами великодержавної політики, прагматичними надіями на приєднання нових територій, придатних для землеробського обробітку. На той час польська шляхта активно займалася господарюванням і належала до найважливіших сільськогосподарських експортерів на ринках Західної Європи. Підставою для

---

¹⁴⁰ Литвин В. Історія України : підручник / Володимир Литвин. – К., 2006. – 728 с.

розширення виробництва могло бути лише освоєння нових земель. Тісно перепліталася з економічними інтересами польської шляхти та купецтва їхня зацікавленість у тому, аби за результатами Лівонської війни Москва не зуміла утвердитися на Балтійському узбережжі, адже в цьому випадку московське купецтво могло стати серйозним конкурентом на європейських ринках сільськогосподарської продукції.

Принципова відмінність у баченні сторонами характеру унії держав тривалий час гальмувала скликання загального об'єднаного сейму. Так, литовсько-руська сторона виступала за рівноправний союз двох держав, котрі б і надалі зберігали внутрішньополітичну окремішність. Польська шляхта як платню за свою військову допомогу вимагала повної інкорпорації Великого князівства, при чому покликала на існуючі історичні прецеденти розвитку стосунків сторін від часів Ягайла та Ядвіги [194, с.43]¹⁴¹. За таких підходів переговори про узгодження позицій затягувалися, блокувалися то однією, то іншою стороною, а нерідко взагалі досягали такої вибухонебезпечної межі, що, здавалося, розв'язання конфлікту можливе лише за умови застосування сили.

Розвиток збройного протистояння з Москвою змушував, передовсім шляхту білоруських земель наполягати на інтенсифікації унійних процесів. Дуже показовим у цьому сенсі є посольський наказ, який виробило рицарство Берестейського повіту своїм представникам на Вальний сейм 1568 р. – не повертатися додому без унії. Характерно, що унійний ентузіазм білорусько-литовської шляхти не мав будь-яких серйозних проєкцій на українській Русі. Не зачеплена безпосередньо війною з Москвою ні волинська, ні київська, ні брацлавська шляхта не брали активної участі в розгортанні боярсько-шляхетського опору магнатській верхівці, як це було в Білорусі чи Литві, та не виявляли ініціативи в розгортанні унійних процесів.

---

¹⁴¹ Любавский М. Литовско-Русский сейм / Матвей Любавский. – М., 1900. – 850 с.

Скликання спільного сейму сенаторів і земських послів від Польської Корони та Великого князівства Литовсько-Руського було призначене в Любліні на січень 1568 р. Інтереси українських земель Великого князівства на Люблінському Вальному сеймі репрезентували понад 30 осіб – воєводи, каштеляни, старости, хорунжі, а також земські послы та члени княжих родин. Найвпливовішими серед них були, безперечно, князі Василь-Костянтин Острозький, Олександр Чорторійський, Андрій Вишневецький, Роман Сангушко [194, с.44]¹⁴².

Зважаючи на принципові розбіжності сторін та їх небажання поступатися власною позицією, згода щодо розв'язання проблеми об'єднання держав була досягнута лише влітку 1569 р. Перед тим партія Радзивіллів, домінуюча політична сила Литви, протестувала проти спроб тиску польської сторони у справі реалізації її унітарного проекту і 1 березня 1569 р. полишила сейм, повернувшись на батьківщину. Цей демарш опоненти потрактували як вияв слабкості, що не мав під собою законної підстави, і домагалися від короля Сигізмунда II Августа рішучих дій. Аби змусити литовців до поступок, уже 5 березня було проголошено акт інкорпорації – спочатку Підляшшя та Волині [224, с.143]¹⁴³. У такий спосіб польська шляхта домоглася того, що безуспішно пробувала зробити ще з XIV ст. 8 березня, король вислав до тих земель універсали та листи, якими закликав місцеву шляхту прибути до Любліна з метою складання присяги на вірність Короні. Остаточним терміном прибуття для шляхти Підляшшя було визначено 26 березня, а для віддаленішої Волині – 3 квітня. У випадку непослуху Сигізмунд II Август погрожував покараннями – відбиранням урядів і маєностей. Під загрозою втрати своїх маєностей і державних посад більшість шляхти прибула на сейм і погодилася з волею короля, склавши йому присягу вірності.

---

¹⁴² Любавский М. Литовско-Русский сейм / Матвей Любавский. – М., 1900. – 850 с.

¹⁴³ Пашуто В.Т. Образование Литовского государства / Пашуто В.Т. – М., 1959. – 531 с.

Після приєднання Волині до Польського Королівства відбулася інкорпорація Київського та Брацлавського воєводств.

Такий плин подій обурих литовську аристократію, яка навіть розпочала підготовку до війни з Польщею. Про приведення в мобілізаційну готовність польського війська йшлося і в оточенні польського короля, хоча до збройного протистояння справа не дійшла.

Шляхта, яка в Польському Королівстві XVI ст. стала найвпливовішою політичною силою, мала на меті приєднання Великого князівства Литовського до їхньої держави. Цьому сприяли численні фактори: політичні, правові, господарські та суспільні. Проте найбільша надія об'єднати Польське Королівство та Велике князівство Литовське покладалася на смерть Сигізмунда II Августа який, як уже згадувалося, був останнім із династії Ягеллонів (династії польських королів литовського походження). Після його смерті будь-який державно-політичний зв'язок, що ґрунтувався на Кревській унії 1385 р., між Польщею і Литвою мав бути припинений. Отже, уклавши нову унію, Польське Королівство могло захистити себе від таких наслідків [364, s.58]¹⁴⁴.

Під впливом литовсько-білоруської шляхти, з'їзд якої відбувся у Вільно, депутати пани-ради повернулися до переговорів з польською стороною. 6 червня сеймові дебати у Любліні за участю литовської знаті продовжилися. Остання наполягала на тому, щоб було збережено державну самостійність Великого князівства Литовського, в тому числі й застережено здійснення у Вільно особливого коронаційного церемоніалу. Крім того, категорично заперечувалась проведена інкорпорація українських земель до складу Польської Корони. Однак ні король, а ні коронний сейм на це не погодилися, і, врешті-решт, 1 липня 1569 р. було підписано акт Люблінської унії – без

---

¹⁴⁴ Maciejowski W.A. *Historia prawodawstw slowianskich* / Maciejowski W.A. – Warszawa, 1862. – 272 s.

поступок, яких домагалася литовська аристократія, хоча компромісного за характером [110, с.120–122]¹⁴⁵.

Зокрема, акт проголошував об'єднання Корони Польської та Великого князівства Литовського в єдину Річ Посполиту, яка відтак мала перетворитися на цілісну державу та народ. Таку державу повинен очолювати один монарх. Він одночасно проголошувався і польським королем, і Великим Князем литовським. Вищим законодавчим органом держави мав стати спільний сейм. Загальною мала бути зовнішня політика Королівства та Великого князівства. Польська, так і литовсько-руська шляхта отримувала однакові права на території всієї Речі Посполитої [187, с.119–120]¹⁴⁶. Натомість кожна її частина зберігала власну структуру державних посад, окремі збройні сили, фінансову систему та скарб, свою монету. Спільний сейм відповідно до акту 1 липня 1569 р. мав приймати особливі закони для Корони Польської та Великого князівства Литовського.

Люблінська унія мала неоднозначні наслідки для українського народу. Попри деякі негативні тенденції Велике князівство Литовське створювало українцям сприятливі умови для соціально-культурного розвитку. Українські звичаї, культура, традиції, мова, джерела права та система місцевого управління помітно впливали на суспільну, економічну, культурну та правову сфери життя Великого князівства Литовського. Згідно з Люблінською унією був здійснений перерозподіл українських земель. До Польської Корони відійшли Галичина, Холмщина, Волинь, Поділля, Брацлавщина. За Литвою серед етнічних українських земель збереглися Берестейщина та Пінщина [269, с.4]¹⁴⁷.

---

¹⁴⁵ Зашкільняк Л. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів / Леонід Зашкільняк, Микола Крикун. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с. + 8 кол. мал.

¹⁴⁶ Литвин В. Історія України : підручник / Володимир Литвин. – К., 2006. – 728 с.

¹⁴⁷ Тищик Б.Й. Суспільно-політичний лад і право України у складі Литовської держави та Речі Посполитої / Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. – Івано-Франківськ, 1990. – 53 с.

Стосовно здобутків і втрат українських земель від укладання унійного акту, то вони спричинені загалом пасивною роллю українських послів на Люблінському сеймі, зокрема у відстоюванні вимог політичного змісту [281, с.129–135]¹⁴⁸. Так, руські князі домоглися гарантування цілісності територій українських воєводств і непорушності місцевих традицій. На інкорпорованих землях і надалі головним законодавчим кодексом залишався Другий Литовський статут 1566 р. Руська мова проголошувалася мовою публічного й державного спілкування на вічні часи. Усі місцеві уряди та почесні титули на територіях українських воєводств могли надаватися лише мешканцям відповідних земель. Православній шляхті була гарантована рівність із католиками в отриманні тих самих урядів і почесей.

Отже, укладання акту Люблінської унії хоч і не змінило суттєво статусу українських земель, але започатковувало полонізацію й окатоличення українських земель, оскільки уряд Речі Посполитої прагнув викоринити місцеві традиції державності та запровадити свої.

2.2. Укладення, джерела, структура та редакції Литовських статутів

Перші спроби систематизації права у Великому князівстві Литовському розпочалися вже у XV ст. Їх результатом став Судебник Казимира IV Ягеллона 1468 р. Однак навіть після його прийняття кодифікаційні роботи не припинялися.

Ініціаторами та кураторами систематизації права були Великий Князь литовський і король польський Казимир IV Ягеллон та його сини – Олександр і Сигізмунд I Старий. Так, Сигізмунд I наголошував у вступі до Статуту Великого князівства Литовського 1529 р. про те, що він продовжив законодавчу діяльність своїх попередників: „Ми Сигізмунд з божої ласки король польський і

---

¹⁴⁸ Хрестоматія з історії України / [упоряд. та автор коментарів Уривалкін О.М.]. – К. : КНТ, 2007. – 520 с.

Великий Князь литовський, руський, пруський, жемайтійський, мазовецький та інших, маючи продуманий добрий намір. І з ласки нашої господарської бажаючи обдарувати християнськими законами..., усі їхні права та привілеї церковні, як для осіб католицького, так і православного віросповідання, а також світські, що були ними отримані від світлої пам'яті королів і Великих Князів, від батька нашого Казимира та брата нашого Олександра, предків наших, за їхнього життя... [59, с.295]¹⁴⁹.

Найбільшим здобутком у процесі систематизації права Великого князівства Литовського стало укладення в XVI ст. трьох Литовських статутів. Кодифікація литовсько-руського права відбулася за принципами пріоритету писаних законів (хоча в самих Литовських статутах містяться посилання на давні звичаї), єдності права (попри те, що Литовський статут не відкидав дії інших нормативно-правових актів), суверенності держави (у 1569 р. цей суверенітет було втрачено), на рівності всіх перед законом (хоча реально Литовські статuti визнали неоднакову правоздатність різних суспільних груп) [267, с.110]¹⁵⁰.

Ініціатива прийняття Першого Литовського статуту належала шляхті. Її представники на сеймі 1514 р. подали Великому Князеві Литовському прохання „дарувати” писані закони, в яких знайшли би відображення їхні права та привілеї [109, с.66]¹⁵¹. У 1522 р. це питання було офіційно обговорено вдруге [77, с.73]¹⁵².

Робота з підготовки Першого Литовського статуту здійснювалася упродовж першої чверті XVI ст. Основним джерелом цього статуту були адміністративна та судова практика органів державної влади, звичаєве право, норми писаного права (Руська правда, Судебник Казимира 1468 р., привілеї та

¹⁴⁹ Вовк О. Соціально-економічні та юридичні передумови систематизації литовсько-руського права в другій половині XV – початку XVI століть / Олександр Вовк // Про українське право. – Ч. III. – К., 2008. – С. 289–302.

¹⁵⁰ Терлюк І.Я. Історія держави і права України (доновітній час) : навчальний посібник / Терлюк І.Я. – К., 2006. – 400 с.

¹⁵¹ Захарченко П.П. Історія держави і права України : підручник / Захарченко П.П. – К., 2004. – 368 с.

¹⁵² Гураль П. Територіальна громада в Україні : історико-правове дослідження / Павло Гураль. – Львів : Край, 2008. – 468 с.

грамоти Великого Князя литовського), пристосоване до місцевих потреб польське право, норми канонічного права (Номокамон, Еклога та ін.), римське, польське і німецьке (магдебурзьке) право [207, с.61–62]¹⁵³.

В. Пічета та Й. Юхо зазначали, що під час розробки проекту Першого Литовського статуту кодифікатори вперше вирішили низку винятково складних теоретичних і практичних завдань: розмежування норм права за окремими галузями, розміщення їх за системним методом, запровадження новацій, що раніше були невідомі литовсько-руському праву [267, с.110]¹⁵⁴.

Відомий польський учений В. Мацейовський ще в середні ХІХ ст. писав: „Литовський статут є значною пам'яткою законодавства своєї епохи і таким, якого не мала сучасна йому Європа”. Причиною визнання цінності в науковому середовищі Першого Литовського статуту був його зміст, що відображав правову культуру, історичні умови та специфіку суспільних відносин у Великому князівстві Литовському. На певному етапі розвитку цих відносин магнати і шляхта спромоглися втілити в законодавстві свої права й привілеї. Епоха та умови, за яких відбувалася кодифікація права у Великому князівстві Литовському надавали їм, порівняно з іншими середньовічними європейськими державами, певні особливості. Правова система Великого князівства Литовського формувалася під впливом західної традиції права, проте визначальною в укладенні Литовських статутів була східна традиція, що виявилась, передусім, у багатій правовій спадщині Київської Русі [257, с.5]¹⁵⁵.

Перший Литовський статут містив норми цивільного, земельного, державного, кримінального й інших галузей права. Він закріплював права шляхти, які вона отримала шляхом надання їй привілеїв, згуртував шляхту в один стан. Одночасно цей кодифікований акт забезпечував окремі права селян, у тому числі право власності на землю. Перший Литовський статут зазначав,

---

¹⁵³ Малиновський І. Лекції по історії руссаго права. Выпускъ І. Введение. Литература. Источники. Исторія государственного права / Иоаникий Малиновский. – Варшава, 1914. – 262 с.

¹⁵⁴ Терлюк І.Я. Історія держави і права України (доновітній час) : навчальний посібник / Терлюк І.Я. – К., 2006. – 400 с.

¹⁵⁵ Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2002. – 464 с.

що право є для всіх єдиним, що було дуже прогресивним принципом права для тогочасної Європи [153, с.73]¹⁵⁶.

Литовський статут 1529 р. був перший у тогочасній Європі систематизований звід різних галузей права. Він юридично закріпив основи суспільного й державного ладу, правове становище різних соціальних груп населення, порядок утворення, склад і повноваження деяких органів державного управління та суду [267, с.110]¹⁵⁷.

Перший Литовський статут (згодом він отримав назву „Старий”) після детального обговорення був затверджений сеймом у Вільнюсі 29 вересня 1529 р. Цей нормативно-правовий акт складався з 13 розділів і 264 статей (артикулів). У перших трьох розділах було поміщено здебільшого норми державного права та принципи положення інших галузей права, в четвертому та п'ятому – шлюбно-сімейне і спадкове, в шостому – процесуальне, в сьомому – кримінальне, у восьмому – земельне, в дев'ятому – лісове та мисливське, в десятому – цивільне, в одинадцятому, дванадцятому та тринадцятому – кримінальне й процесуальне право [109, с.66]¹⁵⁸.

Головну редакційну правку Першого Литовського статуту здійснив воєвода віленський і канцлер Великого князівства Литовського Альбрехт Гаштольд. Він очолював кодифікаційну комісію, яка створила проект статуту. Відомий польський учений Ю. Бардах припускав, що Перший Литовський статут А. Гаштольду допомагали видати представники тогочасної юридичної науки, з-поміж котрих були доктори права В. Чирка та Є. Таліат [26, с.74]¹⁵⁹.

Питання про мову тексту статуту 1529 р. є дискусійним в історико-правовій науці. На думку К. Яблонскіса і С. Лазутки, нею була давньобілоруська, А. Ткача – давньоруська, А. Пашука – суміш білоруської, української та російської, а В. Дядиченка – українська мова. Українські

¹⁵⁶ Кульчицький В.С. Історія держави і права України / Кульчицький В.С., Тищик Б.Й. – К. : Атіка, 2006. – 352 с.

¹⁵⁷ Терлюк І.Я. Історія держави і права України (доновітній час) : навчальний посібник / Терлюк І.Я. – К., 2006. – 400 с.

¹⁵⁸ Захарченко П.П. Історія держави і права України : підручник / Захарченко П.П. – К., 2004. – 368 с.

¹⁵⁹ Бардах Ю. Литовские статуты – памятники права эпохи Возрождения / Юлиуш Бардах // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. – Москва, 1976. – С. 74–82.

лінгвісти стверджують, що Литовські статuti написані руською мовою, під якою необхідно розуміти загальну для українців і білорусів літературну мову, що сформувалась у період входження українських і білоруських земель до складу Великого князівства Литовського [257, с.8]¹⁶⁰.

Перший Литовський статут під час його прийняття не був надрукованим. Для практичного використання його переписували і розповсюджували в рукописній формі. Унаслідок еволюції законодавства рукописні списки статуту доповнювалися новими статтями. Згодом списки Першого Литовського статуту стали багаточисельними. Їх також перекладали іншими мовами, зокрема латинською (1530 р.) і старопольською (1532 р.). Однак дотепер списків Литовського статуту 1529 р. збереглося дуже мало, а оригінал загублено. Відомо про існування дев'яти списків – Замойського, Дзялинського, Слуцького, Лаврентіївського, Фірлейського, Пулавського, Ольшевського, Остробрамського та Свідзинського [257, с.6]¹⁶¹.

Перший Литовський статут був типовою пам'яткою феодального права. Він забезпечував правову охорону прав і привілеїв стану шляхти, зокрема верхівки феодалів – магнатів, обмежував права простих вільних людей (особливо селян) і закріплював безправ'я залежних і невільних людей. Перший Литовський статут став юридичною базою подальшої еволюції законодавства та проектування Другого Литовського статуту 1566 р. [267, с.111]¹⁶².

У 30–40-х роках XVI ст. у Великому князівстві Литовському відбувалися значні соціально-політичні зміни. Зміцнилося економічне та правове становище шляхти, значну частину якої не влаштовував Перший Литовський статут. Від 1544 р. представники шляхти на кожному засіданні сейму наполегливо вимагали внести в інтересах свого суспільного стану зміни в цей нормативно-правовий акт. Упродовж 20 років Великий Князь литовський і магнати відхиляли

¹⁶⁰ Статuti Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2002. – 464 с.

¹⁶¹ Статuti Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2002. – 464 с.

¹⁶² Терлюк І.Я. Історія держави і права України (доновітній час) : навчальний посібник / Терлюк І.Я. – К., 2006. – 400 с.

наполегливі пропозиції шляхти. Проте під час Лівонської війни їм довелося піти на компроміс, щоб забезпечити активнішу військову підтримку шляхти.

З метою розробки проекту Другого Литовського статуту в 1551 р. було створено спеціальну комісію з десяти осіб, до складу якої ввійшли п'ятеро католиків і п'ятеро православних [109, с.66]¹⁶³.

Кодифікаційну комісію очолив єпископ Ян Доманівський, член асесорського суду, знавець магдебурзького та канонічного права. Серед учасників проектувальної комісії були такі спеціалісти судової практики, як М. Володкович і П. Островицький. У комісії працювали не лише висококваліфіковані практикуючі юристи, а й відомі науковці А. Ротундус і П. Раїзін, котрі отримали юридичну освіту та наукові ступені у високоавторитетних західноєвропейських університетах. Наприклад, С. Наркусський володів однією з найбільших у державі приватних бібліотек, був добре обізнаним в юриспруденції. Загалом до роботи у кодифікаційній комісії залучали також представників усіх земель, що входили до складу Великого князівства Литовського.

Проектуючи Другий Литовський статут, комісія паралельно готувала інші нормативно-правові акти, котрі б спростили процедуру його впровадження в юридичну практику.

У 1563 р. був прийнятий привілей, який зрівнював у правах православну та католицьку шляхту. Після створення повітових сеймиків у 1565 р. шляхта отримала широкі можливості в сфері місцевого самоврядування. Судова реформа, яка розпочалася після Бельського сейму 1564 р., запровадила чітку судову систему Великого князівства Литовського. В її основу покладено становий принцип. Унаслідок цієї реформи було створено земські, гродські та підкоморські суди.

Кодифікаційна комісія працювала близько 15 років. Створений нею проект Другого Литовського статуту затвердили на засіданні сейму у Вільно (Вільнюс) 21 грудня 1565 р. Юридичну чинність цей нормативно-правовий акт

---

¹⁶³ Захарченко П.П. Історія держави і права України : підручник / Захарченко П.П. – К., 2004. – 368 с.

набув від 1 березня 1566 р. Другий Литовський статут прийняли спільно з додатками, тобто привілеями 1563, 1564, 1565 рр. [258, с.5–6]¹⁶⁴.

Другий Литовський статут 1566 р. складався з 14 розділів і 367 статей (артикулів) [77, с.73]¹⁶⁵. У першому розділі передбачено положення, що проголошували головні принципи литовсько-руського права та норми державного права. У другому містились норми про військову службу, третьому – права та привілеї шляхти, четвертому – про організацію судової гілки влади, п'ятому – сімейне право, шостому – опікунське право, сьомому – договірне право, восьмому – спадкове право, дев'ятому – правове регулювання земельних спорів, десятому – лісове та мисливське право. Останні чотири розділи встановлювали правила кримінальної відповідальності, одинадцятій – за насильства та злочини проти шляхти, дванадцятій – за злочини проти простих людей, тринадцятій – майнові злочини, а чотирнадцятій – інші злочини [267, с.111]¹⁶⁶.

Списки Другого Литовського статуту 1566 р. переважно пов'язані з Волинню та Наддніпрянщиною, оскільки на території Литви та Білорусі цей нормативно-правовий акт діяв лише від 1566 р. до 1588 р. Кількість цих списків визначити дуже важко. Литовський дослідник В. Рауделюнас стверджував, що в науковій літературі згадується понад 60 списків, 40 з яких написані старопольською мовою та латиною, а шість – мовою оригіналу, тобто староукраїнською. До найвідоміших списків Другого Литовського статуту староукраїнською мовою належать список В. Ісаєвича, який жив у XVIII ст., займався адвокатською практикою, був київським синдиком і присяжним писарем [258, с.7–9]¹⁶⁷.

Українська дослідниця Н. Яковенко вважає, що в епоху юридичної дії Литовського статуту кожна посадова особа намагалася отримати до своєї

¹⁶⁴ Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т.2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2003. – 560 с.

¹⁶⁵ Гураль П. Територіальна громада в Україні : історико-правове дослідження / Павло Гураль. – Львів : Край, 2008. – 468 с.

¹⁶⁶ Терлюк І.Я. Історія держави і права України (доновітній час) : навчальний посібник / Терлюк І.Я. – К., 2006. – 400 с.

¹⁶⁷ Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т.2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2003. – 560 с.

домашньої бібліотеки юридичної літератури копію цього документа [320, с.93]¹⁶⁸.

Правові норми, передбачені у Другому Литовському статуті 1566 р., відображали спектр правовідносин у тогочасному суспільстві та комплексно забезпечували державно-правовий захист інтересів привілейованого суспільного стану магнатів і шляхти. Норми державного права, які встановив статут 1566 р., визначали територію Великого князівства Литовського, порядок утворення та діяльності державних органів, права і привілеї феодалів. На підставі Другого Литовського статуту збільшувалась роль сейму, обмежувалась влада Великого Князя. Питання оголошення війни, встановлення податків і прийняття нових актів законодавства не могли вирішувати Великий Князь литовський спільно з панами-радою, а лише загальний сейм [267, с.112]¹⁶⁹.

У 1569 р. у Любліні польський король Сигізмунд Август скликав загальнодержавних сейм, на якому після жвавої дискусії було укладено Люблінську унію. Королівство Польське та Велике князівство Литовське об'єдналися, як уже згадувалося, в єдину державу – Річ Посполиту. Вона мала виборного короля, сейм, гроші, податки, проводила свою зовнішню політику. Литва, щоправда, зберігала певну автономію – місцеве самоврядування, військо, скарбницю, судову систему та право, але це тривало недовго [154, с.50]¹⁷⁰.

Під впливом польських делегатів на Люблінському сеймі 1569 р. була створена комісія з приведення Другого Литовського статуту у відповідність до чинної на той час польської правової системи. До складу комісії увійшли два члени панів-ради – єпископ Валер'ян і М. Шемет, секретар А. Ротундус і дев'ять представників шляхти.

---

¹⁶⁸ Яковенко Н. Паралельний світ : дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. / Наталя Яковенко. – К. : Критика, 2002. – 415 с.

¹⁶⁹ Терлюк І.Я. Історія держави і права України (доновітній час) : навчальний посібник / Терлюк І.Я. – К., 2006. – 400 с.

¹⁷⁰ Кульчицький В.С. Історія держави і права України : підручн. для студ. вищ. навч. закл. / Кульчицький В.С., Тищик Б.Й. – К. : Видавничий Дім „Ін Юре”, 2007. – 624 с.

Наприкінці 1584 р. роботу над Третім Литовським статутом було завершено. Він однак не враховував умов Люблінської унії 1569 р., тому польські депутати не бажали його затвердити на засіданні Вального сейму Речі Посполитої. Побоюючись серйозного конфлікту з литовською впливовою феодальною елітою та втрати титулу Великого Князя литовського, король Речі Посполитої Сигізмунд III Ваза 28 січня 1588 р. затвердив Третій Литовський статут своїм привілеєм [259, с.5–6]¹⁷¹.

Третій Литовський статут 1588 р. складався з 14 розділів, які мали 487 статей. Перший розділ містив правові норми про державні злочини та загальні засади правової системи, другий передбачав військові обов'язки шляхти, а третій – норми державного права [267, с.112]¹⁷². Інші 11 були подібними до аналогічних розділів Другого Литовського статуту.

Л. Сапега 9 лютого 1592 р. писав до К. Радзивіла, що існують певні складнощі у внесенні доповнень до Третього Литовського статуту 1588 р., зумовлені суперечностями, передусім між самою шляхтою [369, с.21–22]¹⁷³.

Статут 1588 р. – перший Литовський статут, який вийшов друком. Мова оригіналу цього документа – давньоруська. Хоча на українських, білоруських і литовських землях зазвичай користувались польськомовними виданнями Третього Литовського статуту, а видання давньоруською мовою були рідкістю, це не дає підстав стверджувати, що мовою оригіналу цього документа була польська, адже всі польські видання, крім видання 1786 р., містили вказівку про можливість звернення до руського видання за необхідності [259, с.7]¹⁷⁴.

У передмові до Третього Литовського статуту, автором якої вважають литовського підканцлера Л. Сапегу, проголошував верховенство закону й

¹⁷¹ Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова] – Кн. 1. – Одеса : Юридична література, 2004. – 672 с.

¹⁷² Терлюк І.Я. Історія держави і права України (доновітній час) : навчальний посібник / Терлюк І.Я. – К., 2006. – 400 с.

¹⁷³ Ptaszycki S. Pierwsze wydanie trzeciego Statutu Litewskiego s jego przeróbki // Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania pierwszego Statutu Litewskiego / Stanislaw Ptaszycki. – Wilno, 1935. – 26 s.

¹⁷⁴ Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова] – Кн. 1. – Одеса : Юридична література, 2004. – 672 с.

обов'язок держави піклуватися про свій народ. Унаслідок ретельної праці висококваліфікованих юристів-нормопроектантів Третій Литовський статут був визнаний одним з кращих актів законодавства тогочасної Європи.

У 1614 і 1619 рр. Третій Литовський статут перевидали польською мовою. Третій статут Великого князівства Литовського 1588 р. залишався найавторитетнішим джерелом чинного права Гетьманщини після її приєднання до Московської держави у 1654 р. У ньому припинили чинність лише ті розділи й артикули, які визначали порядок створення та діяльності шляхетських станових судів. В. Месяц на підставі вивчення й аналізу архівних матеріалів першої половини XVIII ст. стверджував, що українська адміністрація, скаржники і навіть сенат вважали Третій статут Великого князівства Литовського „малоросійським правом”. Роль Третього статуту Великого князівства Литовського як джерела чинного права Гетьманщини не викликала сумніву в дослідників історії українського законодавства. Дискутувалося лише питання про його редакцію та місце серед інших чинних джерел. Серед доказів, висловлених в історико-правовій літературі, заслуговує на увагу погляд А. Ткача. Він ґрунтовно проаналізував судову практику 1650–1750 рр. і текст Статуту Великого князівства Литовського видання 1811 р., вважаючи, що найпоширенішою в Гетьманщині була редакція 1614 р. польською мовою або її переклади російською, зроблені у XVIII ст. [271, с.38]¹⁷⁵ Статут Великого князівства Литовського російською мовою видання 1811 р. був чинним у лівобережних і правобережних губерніях Гетьманщини до 1840–1842 рр., аж доки на них не поширилося російське законодавство.

---

¹⁷⁵ Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України / Ткач А.П. – К., 1968. – 168 с.

2.3. Застосування Литовських статутів на українських землях та їх особливості

Литовські статuti, прийняті у XVI ст., визначали засади регулювання правових відносин на українських землях аж до 40-х років XIX ст. Серед цих нормативно-правових актів найменш тривалою на українських землях була юридична чинність Першого Литовського статуту. Вже у 1544 р. на засіданні сейму постало питання про його перегляд, а в 1566 р. був прийнятий Другий Литовський статут [154, с.73]¹⁷⁶. Він автоматично припинив юридичну дію на українських землях Першого Литовського статуту. Отже, його чинність тривала 37 років, упродовж яких здійснювалася суттєва державно-правова еволюція.

На тлі динамічних змін у правових відносинах на українських землях все-ж таки зберігалась система органів державного управління, що існувала в Київській Русі. Охоронялося та гарантувалося право власності селян на землю, яке так вперто намагалась скасувати шляхта. Закріплена в місцевих привілеях автономія українських земель створювала умови для продовження функціонування у Великому князівстві Литовському давньоукраїнських державно-правових структур [199, с.88]¹⁷⁷.

Другий Литовський статут 1566 р. прийнятий після тривалого політичного протистояння магнатів і шляхти Великого князівства Литовського, зафіксував посилення позицій шляхти. Цей нормативно-правовий акт діяв короткий проміжок часу власне на литовських і білоруських землях – з 1566 до 1588 р. Основним територіальним простором його застосування та юридичної дії були українські землі, тому мова його написання українізованіша, ніж мова Першого Литовського статуту [258, с.1]¹⁷⁸.

---

¹⁷⁶ Кульчицький В.С. Історія держави і права України : підручн. для студ. вищ. навч. закл. / Кульчицький В.С., Тищик Б.Й. – К. : Видавничий Дім „Ін Юре”, 2007. – 624 с.

¹⁷⁷ Любавский М.К. Очерки истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно / Любавский М.К. – М., 1910. – 275 с.

¹⁷⁸ Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т.2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2003. – 560 с.

Навіть сучасні дослідники не мають єдиної позиції про те, скільки діяв Другий Литовський статут 1566 р. на українських землях. Відповідно до Люблінської унії 1569 р., на підставі якої було утворено Річ Посполиту, Київське, Волинське та Брацлавське воєводства перейшли до трьох етнічних українських регіонів, де збереглася юридична дія Другого Литовського статуту. Внаслідок тривалого застосування цього нормативно-правового акту на українських землях він отримав назву „Волинський”. Від Другого Литовського статуту, затвердженого в 1566 р. Віленським сеймом, він відрізнявся лише відсутністю другого розділу „Про оборону земську”. Прийняття правових приписів, що регулювали земську оборону, стало виключно прерогативою центральної влади Речі Посполитої. Упродовж усього існування шляхетської держави Речі Посполитої не було прийнято офіційного розпорядження про припинення на українських землях юридичної дії Другого Литовського статуту 1566 р. У 1647 р., а потім у 1667 р., приймалися постанови Вального сейму про друковане видання цього нормативно-правового акта для його подальшого застосування на українських землях, але він не був надрукованим, поширюючись у вигляді рукописів українською, польською і латинською мовами [258, с.7]¹⁷⁹.

У другій половині XVIII ст. Річ Посполита зазнала глибокої кризи, чим скористалися Австрія, Пруссія та Росія. Уклавши між собою відповідні трактати в 1772 р., вони захопили значну частину території Речі Посполитої (Австрія – 83 тис. км², Пруссія – 36 тис. км², Росія – 92 тис. км²) [118, с.485]¹⁸⁰. Унаслідок другого (1793 р.) і третього (1795 р.) поділів Речі Посполитої Волинь та інші українські землі опинилися у складі Російської імперії [313, с.506–507]¹⁸¹. Отже, українські землі, на території котрих діяв Другий Литовський статут 1566 р., перейшли під владу Росії, яка також упродовж тривалого часу не припиняла його юридичної дії.

¹⁷⁹ Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т.2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2003. – 560 с.

¹⁸⁰ Історія держави і права зарубіжних країн (середні віки та ранній новий час) : навч. посібн. / [за ред. проф. Б.Й. Тищика]. – Львів, 2006. – 696 с.

¹⁸¹ Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол. : Ю.С.Шемчушенко та ін.]. – Т.1. : А–Г. – К., 1998. – 672 с.

Скасування юридичної чинності Другого Литовського статуту на Правобережній Україні стало наслідком політики російського уряду, спрямованої на русифікацію та повне знищення місцевих звичаїв, а також колишніх зв'язків із Річчю Посполитою. Як відомо, її основним реалізатором був київський військовий, подільський і волинський генерал-губернатор Д. Бібіков, призначений на цю посаду в 1838 р. Тому відомий український історик права М. Василенко назвав його головним винуватцем скасування юридичної дії Другого Литовського статуту на українських землях [45, с.286]¹⁸².

Першу пропозицію про скасування чинності Другого Литовського статуту 1566 р. на українських землях зробив у 1830 р. могиливіський губернатор М. Муравйов, але він домогся лише скасування юридичної дії Третього Литовського статуту 1588 р. на білоруських землях. 1 січня 1831 р. про це був прийнятий відповідний указ російського імператора [45, с.292]¹⁸³. Разом із М. Муравйовим вимагав припинити дію Другого Литовського статуту на українських землях київський генерал-губернатор В. Желтухів, проте цієї пропозиції не підтримав російський уряд [219, с.238]¹⁸⁴.

Український учений І. Теличенко висловив гіпотезу, що Російська імперія обережно ставилася до скасування юридичної дії Литовського статуту на українських землях, маючи намір підготувати суспільство, зокрема місцеве дворянство (тобто шляхту), до цього [266, с.55]¹⁸⁵. Однак такий погляд різко заперечив М. Василенко, вважаючи, що дворянство українських губерній не брало жодної участі у скасуванні Другого Литовського статуту – його взагалі про це не інформували. Більше того, листування між різними органами

---

¹⁸² Василенко М. Як скасовано Литовського Статута (з історії кодифікації західно-руського та українського права) / Микола Василенко // Микола Василенко. Вибрані твори у трьох томах. – Том 2. Юридичні праці. – К. : Юридична думка, 2006. – С. 286–353.

¹⁸³ Василенко М. Як скасовано Литовського Статута (з історії кодифікації західно-руського та українського права) / Микола Василенко // Микола Василенко. Вибрані твори у трьох томах. – Том 2. Юридичні праці. – К. : Юридична думка, 2006. – С. 286–353.

¹⁸⁴ Нольде О. Очерки по истории кодификации / Олександр Нольде. – Вып.1. Попытка кодификации литовского права. – Санкт-Петербург, 1906. – 401 с.

¹⁸⁵ Теличенко И.В. Очерки кодификации малороссийского права до введения Свода Законов / И.В. Теличенко // Киевская старина. – 1888. – Т. XXIII. – С. 123–128.

Російської імперії у справі скасування юридичної дії Литовського статуту було цілком таємним, а на всіх паперах ставилися печатки-грифи „доверительно” та „конфиденційно” [45, с.293]¹⁸⁶. Влада Російської імперії до останнього моменту приховувала свої наміри скасувати чинність Литовського статуту, усвідомлюючи його значний авторитет серед українського народу, а особливо дворянства.

16 вересня 1831 р. у Петербурзі був заснований Комітет західних губерній, перед яким було поставлено мету „в усьому зрівняти Західний край з внутрішніми великоросійськими губерніями”. У 1838 р. Комітет західних губерній почав обмірковувати справи про скасування Литовського статуту [219, с.244]¹⁸⁷.

У цьому ж році на посаду київського генерал-губернатора був призначений Д. Бібіков. 25 листопада 1839 р. він звернувся з офіційним листом до смоленського, вітебського та могилівського генерал-губернатора Г. Дякова з проханням надіслати всі матеріали про скасування чинності Третього Литовського статуту на білоруських землях. 11 грудня 1839 р. Д. Бібіков отримав відповідну документацію [45, с.293]¹⁸⁸. Він вважав, що припинення юридичної сили Литовського статуту зумовить повне поглинання Російською імперією українських земель. Подаючи свої рекомендації російському царю Миколі I, київський генерал-губернатор запевняв його: „... ніщо не перешкодить здійснювати ці заходи; навпаки, люди здоровомислячі вважатимуть їх за новий доказ того, що цар піклується про добробут своїх підданих” [45, с.296]¹⁸⁹.

---

¹⁸⁶ Василенко М. Як скасовано Литовського Статута (з історії кодифікації західно-руського та українського права) / Микола Василенко // Микола Василенко. Вибрані твори у трьох томах. – Том 2. Юридичні праці. – К. : Юридична думка, 2006. – С. 286–353.

¹⁸⁷ Нольде О. Очерки по истории кодификации / Олександр Нольде. – Вып.1. Попытка кодификации литовского права. – Санкт-Петербург, 1906. – 401 с.

¹⁸⁸ Василенко М. Як скасовано Литовського Статута (з історії кодифікації західно-руського та українського права) / Микола Василенко // Микола Василенко. Вибрані твори у трьох томах. – Том 2. Юридичні праці. – К. : Юридична думка, 2006. – С. 286–353.

¹⁸⁹ Василенко М. Як скасовано Литовського Статута (з історії кодифікації західно-руського та українського права) / Микола Василенко // Микола Василенко. Вибрані твори у трьох томах. – Том 2. Юридичні праці. – К. : Юридична думка, 2006. – С. 286–353.

Доповідь Д. Бібікова сподобалася російському царю Миколі I, тому він невідкладно скликав засідання Комітету західних губерній під своїм головуванням. На ньому було прийнято рішення про початок процедури скасування чинності Другого Литовського статуту. Однак ця процедура дещо затягнулася. Головний управитель канцелярії російського царя А. Блудов 21 березня 1840 р. подав російському царю Миколі I записку з юридичним аналізом можливих наслідків скасування Литовського статуту.

А. Блудов пропонував відкласти скасування Литовського статуту, оскільки, на його погляд, така реформа вимагала ефективного законодавчого забезпечення. Проте Микола I не погодився з управителем другого відділу своєї канцелярії, наказавши розглянути справу на засіданнях Комітету західних губерній у присутності Д. Бібікова [219, с.245]¹⁹⁰.

На засіданнях Комітету західних губерній 2, 20 та 28 квітня 1840 р. точилися жорсткі дебати між А. Блудовим і Д. Бібіковим із приводу припинення юридичної дії Другого Литовського статуту 1566 р. на українських землях. Київський генерал-губернатор рішуче протестував проти пропозиції запровадити в українських губерніях загальні закони Російської імперії лише після виконання всіх можливих заходів для повної інкорпорації українських земель. Він наголошував, що скасування Литовського статуту має бути в системі цих заходів першочерговим і невідкладним, а не завершальним етапом [45, с.296–297]¹⁹¹.

Завершальний розгляд справи про скасування Литовського статуту відбувся 21 червня 1840 р. на засіданні Комітету західних губерній. Вирішальним моментом у тривалих дискусіях стала підтримка київського

---

¹⁹⁰ Нольде О. Очерки по истории кодификации / Олександр Нольде. – Вып.1. Попытка кодификации литовского права. – Санкт-Петербург, 1906. – 401 с.

¹⁹¹ Василенко М. Як скасовано Литовського Статута (з історії кодифікації західно-руського та українського права) / Микола Василенко // Микола Василенко. Вибрані твори у трьох томах. – Том 2. Юридичні праці. – К. : Юридична думка, 2006. – С. 286–353.

генерал-губернатора Д. Бібікова міністром юстиції Російської імперії [45, с.301]¹⁹².

За результатами цього засідання Микола I 25 червня 1840 р. підписав указ, згідно з яким скасовувалася юридична дія Другого Литовського статуту та іншого законодавства Речі Посполитої на українських землях. Цей указ складався із вступної частини та дев'яти параграфів [45, с.304]¹⁹³.

Отже, влада Російської імперії припинила чинність Другого Литовського статуту на українських землях, керуючись передусім політичними мотивами. Другий Литовський статут діяв на українських землях 274 роки, значно вплинув на розвиток української правової культури, оскільки його основним джерелом була Руська правда (староукраїнська кодифікація Київської Русі), а вивчення його застосування становить значний інтерес для підтвердження спадковості та наступності в історії українського права.

Після Люблінської унії 1569 р. польські магнати і шляхта вимагали перегляду статей Литовського статуту 1566 р., оскільки вони відображали політичну самостійність Литовської держави. Як уже зазначалося, у 1588 р. король Сигізмунд III затвердив Третій („Новий”) Литовський статут, що остаточно закріпив селянство. Цей Литовський статут діяв на українських землях до 1840 р., зокрема, у Київській, Подільській і Волинській губерніях. Його доповнювали так звані сеймові конституції, а ті норми Литовського статуту, які мали особливе значення у забезпеченні феодального ладу, російський царизм підтверджував спеціальними указами. Так, на початку ХІХ ст. у галузі цивільно-правових норм було підтверджено право поміщиків на необмежене розпорядження землею і кріпаками, засвідчено заборону продавати маєтки з публічних торгів за борги. Замість цього, відповідно до Литовського статуту, застосовувалась „передача у традицію”. Було

---

¹⁹² Василенко М. Як скасовано Литовського Статута (з історії кодифікації західно-руського та українського права) / Микола Василенко // Микола Василенко. Вибрані твори у трьох томах. – Том 2. Юридичні праці. – К. : Юридична думка, 2006. – С. 286–353.

¹⁹³ Василенко М. Як скасовано Литовського Статута (з історії кодифікації західно-руського та українського права) / Микола Василенко // Микола Василенко. Вибрані твори у трьох томах. – Том 2. Юридичні праці. – К. : Юридична думка, 2006. – С. 286–353.

підтверджено встановлені Литовським статутом форми передачі права власності, а також більшість норм статуту при розгляді вексельних претензій і укладання шлюбу між особами різних віросповідань [157, с.38]¹⁹⁴.

Третій Литовський статут діяв на українських землях переважно в двох редакціях – 1588 р., так званому Мамонічному виданні, в якому здебільшого зберігались основні засади давньоукраїнського права (Руської правди), і 1614 р., що виникла внаслідок перекладу Мамонічного видання польською мовою. У 1811 р. цю редакцію було перекладено російською мовою. Згодом з'явилися переклади й видання французькою та латинською мовами. Найпоширенішим на українських землях було видання 1614 р. польською мовою і його переклад 1811 р. російською мовою.

Литовський статут 1588 р. перевидавався польською мовою з 1614 р. до 1819 р. дев'ять разів, а староукраїнською – лише три рази. Значна їх кількість зникла, тому цей кодекс використовувався головно в рукописах. У зв'язку з цим з'явилось чимало різних витягів та екстрактів з Литовського статуту, що на думку А. Пашука, допомагали суддям краще орієнтуватися в ньому. До них належать:

1. Виписка з книги Литовського статуту артикулів усіх розділів з визначенням „какому который согласный или приличный”, що була своєрідним коментарем Литовського статуту.

2. „Екстракт з книги Статуту прав малоросійських”, де були вміщені норми не лише Литовського статуту, а й „Порядку” та „Екстракту”, складені в 1764 р.

3. „Кратний свод Статута”, що з'явився наприкінці XVIII ст., або на початку XIX ст. Він містив перелік розділів із артикулами та параграфами за правовими інститутами, закріпленими в Литовському статуті [221, с.74–75]¹⁹⁵.

¹⁹⁴ Кульчицький В.С. Третій Литовський статут на Україні / В.С. Кульчицький// Український календар. – 1978. – С. 36–40.

¹⁹⁵ Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII століттях / Пашук А.Й. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1967. – 179 с.

Прийняття у 1588 р. Третього Литовського статуту мало важливий вплив на державно-правовий розвиток литовських, українських і білоруських земель. Однак навіть після його прийняття у Київському, Волинському та Брацлавському воєводствах продовжував діяти Другий Литовський статут 1566 р. З часом навіть у цих регіонах норми Третього Литовського статуту почали поступово і стихійно витіснити в практичному застосуванні норми Другого Литовського статуту [258, с.14]¹⁹⁶. Це можна пояснити тим, що Третій Литовський статут мав друковану форму, а Другий – писану, тому зручніше було користуватися друкованим виданням [258, с.12]¹⁹⁷. Литовський вчений В. Рауделюнас визначив дати перших трьох видань Третього Литовського статуту: 1588 р., 1594 р., 1600 р. [371, р.63–64]¹⁹⁸.

З юридично-формального погляду Третій Литовський статут ніколи не був чинним на правобережно-українських землях. Проте сферою його активного застосування стала Лівобережна Україна.

Під час прийняття Третього Литовського статуту в 1588 р. лівобережні українські землі знаходилися у складі Московського царства. Ця держава впродовж першої половини XVIII ст. перебувала в стані військового протистояння з Річчю Посполитою. У 1618 р. був укладений Деулинський мирний договір, а в 1634 р. – Поляновський мир. Відповідно до норм цих міжнародно-правових договорів лівобережні українські землі перейшли під владу Речі Посполитої, яка поширила на них свою правову систему. Отже, юридична дія Литовського статуту в першій половині XVII ст. поширювалась на Лівобережну Україну. На жаль, надзвичайно складно визначити, який саме статут формально ввели в дію на цій території. Відомо, що в 1635 р. Чернігівщина (етнічний український регіон) була адміністративно розділена владою Речі Посполитої: чернігівський і новгородський повіти утворили

¹⁹⁶ Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т.2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2003. – 560 с.

¹⁹⁷ Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т.2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2003. – 560 с.

¹⁹⁸ Raudeliūnas V. Pirmieji Lietuvos Statuta Leidimai (1588–1600) / V. Raudeliūnas // Rusu knygos spausdinimo pradžia ir Lietuva / Bibliotekiminkyste ir bibliografija. – Vilnius, 1966. – Т.3. – Р. 63–68.

Чернігівське воєводство, а Стародубівський повіт відокремили та ввели до складу Смоленського воєводства. У Смоленському воєводстві застосовували Третій Литовський статут, тому він набув чинності у Стародубівщині, з неї поширився на решту чернігівських повітів, а потім – і на інші „лівобережні” українські землі. Крім того, правозастосовча практика Лівобережної України, як зауважив М. Василенко, підтверджує здогад, що саме Третій Литовський статут набув юридичної дії на цій території [45, с.310–311]¹⁹⁹.

У 1648 р. розпочалася Народно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького. У її ході було ліквідовано органи державного управління Речі Посполитої на визволених українських землях. Це зумовило необхідність формування власної національної державності [154, с.84–85]²⁰⁰. Офіційною назвою Української держави, утвореної внаслідок Польсько-української війни (1648–1654 рр.), стало „Військо Запорозьке”, а тогочасний український народ називав її „Гетьманщина”. Територія держави охоплювала Чернігівщину, Полтавщину, лівобережні землі Київщини та Черкащини, північну частину Дніпропетровщини, а з Правобережжя – м. Київ з навколишньою територією [35, с.7]²⁰¹.

Водночас деякі джерела права Речі Посполитої продовжували діяти в Гетьманщині. Серед них був і Третій Литовський статут 1588 р. Він зазнав певних змін: з нього вилучили правові норми про земську оборону, а також норми, що визначали порядок створення та діяльності шляхетських станових судів [154, с.87]²⁰².

У жалуваній грамоті російського царя Олексія Михайловича, адресованій 27 березня 1654 р. Війську Запорозькому та гетьманським послам, зазначалося: „Наше царское величество... прав нарушивать ничем не велели и судиться им

¹⁹⁹ Василенко М. Як скасовано Литовського Статута (з історії кодифікації західно-руського та українського права) / Микола Василенко // Микола Василенко. Вибрані твори у трьох томах. – Том 2. Юридичні праці. – К. : Юридична думка, 2006. – С. 286–353.

²⁰⁰ Кульчицький В.С. Історія держави і права України : підручн. для студ. вищ. навч. закл. / Кульчицький В.С., Тищик Б.Й. – К. : Видавничий Дім „Ін Юре”, 2007. – 624 с.

²⁰¹ Бойко І.Й. Держава і право Гетьманщини : навчальний посібник для студентів вищих та середніх спеціальних юридичних навчальних закладів і факультетів / Бойко І.Й. – Львів, 2000. – 120 с.

²⁰² Кульчицький В.С. Історія держави і права України : підручн. для студ. вищ. навч. закл. / Кульчицький В.С., Тищик Б.Й. – К. : Видавничий Дім „Ін Юре”, 2007. – 624 с.

велели от своих старших по своим прежним правам”. Із цієї грамоти можна дійти висновку про чинність Третього Литовського статуту 1588 р. у Гетьманщині, адже його в цій державі також називали „старим правом”. Гетьман І. Скоропадський 16 травня 1721 р. прийняв універсал, який містив перелік чинних на території Гетьманщини джерел права. Третій Литовський статут був уведений у цей перелік [45, с.409–410]²⁰³.

Третій Литовський статут широко використовували у процесі кодифікацій права в Гетьманщині у першій половині XVIII ст., а відтак – на українських землях в складі Російської імперії в першій половині XIX ст. У 1743 р. було складено проект кодексу Гетьманщини „Права, за якими судиться малоросійський народ”. Важливим джерелом цього кодексу став Литовський статут 1588 р. [35, с.45]²⁰⁴. Авторитетні дослідники С. Юшков та В. Месяц стверджували, що основним джерелом кодексу 1743 р. був Литовський статут 1588 р., на який укладачі зробили 417 посилань. Окрім того, у 264 випадках кодифікатори хоч і посилались на Литовський статут, проте не зазначали зміни його норм і у 352 випадках посилались і на Литовський статут, і на збірники магдебурзького права [319, с.106–107]²⁰⁵.

У 1750 р. помічник писаря Генерального суду Гетьманщини Ф. Чуйкевич здійснив приватну систематизацію права і видав збірник під назвою „Суд і розправа в правах малоросійських [156, с.28]”²⁰⁶. У ньому він доводив необхідність реорганізації судових органів у Гетьманщині на зразок системи, передбаченої Литовським статутом 1588 р. Відтак за судовою реформою 1760–1763 рр. замість козацьких судів було створено два земські, два підкоморські та по одному графському суду на території кожного полку. Земські суди розглядали цивільні справи старшини та шляхти про право власності,

²⁰³ Василенко М. Як скасовано Литовського Статута (з історії кодифікації західно-руського та українського права) / Микола Василенко // Микола Василенко. Вибрані твори у трьох томах. – Том 2. Юридичні праці. – К. : Юридична думка, 2006. – С. 286–353.

²⁰⁴ Бойко І.Й. Держава і право Гетьманщини : навчальний посібник для студентів вищих та середніх спеціальних юридичних навчальних закладів і факультетів / Бойко І.Й. – Львів, 2000. – 120 с.

²⁰⁵ Юшков С.В. История государства и права СССР / Юшков С.В. – М., 1961. – 634 с.

²⁰⁶ Кульчицький В.С. Суд і розправа Ф.Чуйкевича – пам’ятка українського права XVIII ст. / В.С. Кульчицький // Тези доповідей секції історичних та юридичних наук. – Львів, 1961. – С. 28–29.

підкоморські – справи про порушення межових знаків землеволодінь, графські – кримінальні справи [157, с.33]²⁰⁷.

Суддя Генерального суду, а згодом особистий секретар цариці Катерини II О. Безбородько в складеному ним „Екстракті малоросійських прав” 1767 р. посилався на Литовський статут 36 разів [155, с.37; 271, с.37]²⁰⁸.

У „Зібранні малоросійських прав” 1807 р. серед використаних правових джерел на першому місці був Литовський статут, на підставі якого зроблено 515 із всіх 1255 посилок [218, с.3–7]²⁰⁹.

У XVII–XVIII ст. Третій Литовський статут найчастіше застосовували в процесі здійснення та захисту права феодальної земельної власності, вирішення спорів між поміщиками про кріпаків-утікачів, протидії неправомірного захоплення чужої нерухомої власності (так званому „наїзді”), порушення судових процедур, а також при обмеженні свободи віросповідання [318, с.79]²¹⁰.

У 1783 р. Гетьманщина припинила існування. Її територія була введена до складу Російської імперії [35, с.17]²¹¹.

Незважаючи на ці зміни, юридична дія Третього Литовського статуту 1588 р. на лівобережних українських землях була збережена аж до середини XIX ст. Литовський учений М. Ючас вважав, що вже наприкінці XVIII ст. Третій Литовський статут перестав відповідати соціально-економічним умовам, унаслідок чого знизилась ефективність регулювання правових відносин. Захист феодальної земельної власності, становий підхід, заперечення особистої свободи селян, доступ до державної служби як привілей виключно для шляхти,

²⁰⁷ Кульчицький В.С. Третій Литовський статут на Україні / В.С. Кульчицький // Український календар. – 1978. – С. 36–40.

²⁰⁸ Кульчицький В.С. Олександр Безбородько і його екстракт малоросійських прав 1767 року / В.С. Кульчицький // Український календар. – 1967. – С. 16–19; Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України / Ткач А.П. – К., 1968. – 168 с.

²⁰⁹ Нелин А.И. Собрание малоросийских прав, его содержание и значение : автореф. дисер. на соискание канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 „Теория и история государства и права” / А.И. Нелин. – К., 1990. – 20 с.

²¹⁰ Ючас М.А. Применение Статута 1588 г. в судебной практике XVII – XVIII веков / М.А. Ючас // Первый Литовский Статут 1529 года : материалы республиканской научной конференции, посвященной 450-летию Первого Статута. – Вильнюс, 1982. – С. 78–86.

²¹¹ Бойко І.Й. Держава і право Гетьманщини : навчальний посібник для студентів вищих та середніх спеціальних юридичних навчальних закладів і факультетів / Бойко І.Й. – Львів, 2000. – 120 с.

що встановлював Третій Литовський статут, гальмували державно-правовий розвиток [318, с.86]²¹².

Після прийняття 25 червня 1840 р. указу про скасування чинності Другого Литовського статуту 1566 р. на Правобережжі, Литовський статут, зокрема Третій, діяв лише в Чернігівській і Полтавській губерніях [45, с.310]²¹³.

Однак влада Російської імперії після прийняття згаданого указу почала роздумувати над скасуванням Третього Литовського статуту на лівобережних українських землях. Оскільки Чернігівська та Полтавська губернії перейшли до складу Російської імперії швидше, ніж правобережні українські регіони, центральна влада не боялася опору місцевого населення. Це питання обговорювалось серед дворянства Лівобережної України. Несподівано для російських чиновників українське дворянство не підтримало пропозицію скасувати Третій Литовський статут 1588 р., який мав великий авторитет серед місцевого населення. Тому центральна влада Російської імперії прийняла рішення розв'язати цю проблему в притаманному для неї імперативному порядку. Волевиявлення українського народу не було враховано, і 4 березня 1843 р. Микола I видав два укази, що припинили юридичну дію Третього Литовського статуту на лівобережних українських землях. Один з цих нормативно-правових актів надав чинності Зводу законів Російської імперії (в редакції 1842 р.), а інший впроваджував у Чернігівську та Полтавську губернії загальний порядок судочинства відповідно до законодавства Російської імперії [45, с.310]²¹⁴.

Підсумовуючи, наголосимо, що Литовські статuti мали всі ознаки нормативно-правового акта – внутрішню єдність, узгодженість юридичних норм і чітку структуру. Це в свою чергу засвідчує формування на українських

---

²¹² Ючас М.А. Применение Статута 1588 г. в судебной практике XVII – XVIII веков / М.А. Ючас // Первый Литовский Статут 1529 года : материалы республиканской научной конференции, посвященной 450-летию Первого Статута. – Вильнюс, 1982. – С. 78–86.

²¹³ Василенко М. Як скасовано Литовського Статута (з історії кодифікації західно-руського та українського права) / Микола Василенко // Микола Василенко. Вибрані твори у трьох томах. – Том 2. Юридичні праці. – К. : Юридична думка, 2006. – С. 286–353.

²¹⁴ Василенко М. Як скасовано Литовського Статута (з історії кодифікації західно-руського та українського права) / Микола Василенко // Микола Василенко. Вибрані твори у трьох томах. – Том 2. Юридичні праці. – К. : Юридична думка, 2006. – С. 286–353.

землях правової системи згідно з романо-германським типом правової системи. Ці нормативно-правові акти були чинними понад три століття. Незважаючи на великі зміни у правовідносинах, Литовські статuti залишалися ефективним джерелом права. Унаслідок певної ефективності забезпечувалася і стабільність, необхідна в часи державно-правових змін, тривалих війн та інших подій. Отже, практика застосування Литовських статутів на українських землях підтвердила, що високий рівень юридичної техніки є закономірною передумовою для стабільності та позитивних якісних змін в усіх сферах суспільного життя.

РОЗДІЛ 3

РЕЧОВЕ ПРАВО ЗА ЛИТОВСЬКИМИ СТАТУТАМИ

3.1. Система речових прав

Правове регулювання цивільно-правових відносин у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій ґрунтувалося на правовому статусі суб'єктів цивільного права, неоднаковому для різних людей. Обсяг цих прав залежав передовсім від наявності у суб'єктів правоздатності та дієздатності. Правоздатність розумілася як здатність мати права й обов'язки, а дієздатність – здатність осіб своїми діями набувати права, породжувати обов'язки. Як правоздатність, так і дієздатність осіб на українських землях у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої визначалася відповідно до їх станової приналежності. Право розпоряджатись майном залежало також від становища людини в сім'ї, її віку, статі, стану здоров'я. Повну правоздатність мали держава, церква, монастирі та феодалі. Їхні інтереси реально захищалися не лише нормами цивільного, а й кримінального права. Вони могли вільно та без обмежень розпоряджатися своїм майном, укладати всі можливі цивільно-правові угоди. Цивільною правоздатністю була наділена дрібна шляхта. Литовські статuti визначали низку обмежень у здійсненні цими особами майнових прав: заборона професійного заняття ремеслом і торгівлею, обмеження права розпоряджатися службовими маєтками. Обмеженою цивільною правоздатністю володіли феодално залежні селяни. Після того, як у 1588 р. був прийнятий Третій Литовський статут, селянство позбавлялось права без дозволу свого феодала розпоряджатися господарством і права отримувати у власність землю. Ще меншу цивільну правоздатність мали холопи та челядь, котрі не могли розпоряджатися майном, укладати заповіти, а також набувати права власності на підставі заповіту [315, с.38–39]²¹⁵. Міщани могли укладати

---

²¹⁵ Юхо И.А. Общественно-политический строй и право Белоруссии в XVI веке : автореф. дисс. на соискание учен. степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 „Теория и история государства и права” / И.А. Юхо – К., 1980. – 49 с.

всі цивільно-правові угоди за винятком купівлі маєтків, що обслуговувалися феодалсько залежними людьми.

Литовські статuti визначили вік, з якого особа вважалася повнолітньою:

– особи чоловічої статі – з 18 років;

– особи жіночої статі за Другим Литовськими статутом – з 15 років, а за Третім Литовським статутом – із 13 років.

Особи, не здатні розуміти своїх дій і керуватися ними, були позбавлені цивільно-правової дієздатності. Їх права захищали представники, якими були батьки, близькі родичі й опікуни.

Литовські статuti зафіксували такі речові права:

– право власності;

– володіння (держання, посідання);

– застава;

– емфітевзис;

– сервітути [317, с.91–92]²¹⁶.

У сучасній правовій доктрині правом власності вважається передбачене та гарантоване законом право конкретного суб'єкта-власника здійснювати володіння, користування, розпорядження й інші можливі правомочності стосовно належного йому майна та на власний розсуд і з будь-якою метою, якщо інше не передбачено законом [298, с.283]²¹⁷.

Подібним був підхід до поняття права власності й у Литовських статутах, але звернемо увагу на певні відмінності. У Першому Литовському статуті щодо трактування права власності поряд з диспозитивним методом широкого застосування набув імперативний метод правового регулювання. Навіть шляхтичі зазнавали суттєвих обмежень у розпорядженні своєю власністю. Для відчуження вотчини феодал повинен був отримати дозвіл Великого Князя. Це обмеження скасував Другий Литовський статут 1566 р., однак вислужені маєтки, як і раніше, могли бути відчужені лише з дозволу князя. Третій

²¹⁶ Юхо И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / Юхо И.А. – Минск, 1978. – 144 с.

²¹⁷ Цивільне право України : у 2-х кн. / [за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. – Кн. 1. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 720 с.

Литовський статут 1588 р. надав шляхті необмежене право вільно володіти, користуватися та розпоряджатися усім належним їй майном [27, с.36]²¹⁸.

У Литовських статутах для визначення майна найчастіше вживався термін „річ”, а для позначення феодалної земельної власності – „маєток”. Інколи маєтком могли називати й інше нерухоме майно.

Право приватної власності за Литовськими статутами поділялося на індивідуальне та колективне (спільна власність). Після подання позову щодо спільної власності кількох суб'єктів суд був зобов'язаний викликати на розгляд справи всіх співвласників цього майна [317, с.92]²¹⁹.

На існуванні в Литовських статутах права спільної сумісної власності наголошував видатний український історик права А. Яковлів. До таких співвласників могли належати і родичі, й особи, не пов'язані родинними зв'язками. Наприклад, ст. 32 шостого розділу Першого Литовського статуту 1529 р. встановлювала правову норму: „Теж уставцем, иж коли бы братьи колько дельное або неделное, або которые колве иные сяброве, мели которые люди суместные нероздельные данники... [324, с.10]”²²⁰.

Відповідно до Литовських статутів суб'єктами права власності могли бути держава, церква, громада, рід, сім'я та фізична особа [243, с.103]²²¹. До об'єктів права власності належали маєтки, землі, замки, ліси, пущі, невільні люди, будівлі, доми, ріки, озера, села, знаряддя виробництва та ін. [243, с.97]²²².

Для визначення права власності у Литовських статутах вживався спеціальний термін „власність”. Цим наголошувалось на абсолютній владі цивільно-правового суб'єкта щодо певної речі. Обсяг повноважень власника рухомого майна зазвичай не мав обмежень. Натомість стосовно нерухомого майна обсяг прав власника, залежав від різних факторів: суспільного статусу

²¹⁸ Бедрій М. Становлення та розвиток інституту права власності за Литовськими статутами / Мар'ян Бедрій // Правова система, громадянське суспільство та держава. – Львів, 2007. – С. 35–36.

²¹⁹ Юхо І.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / Юхо І.А. – Минск, 1978. – 144 с.

²²⁰ Яковлів А. Околиці (округи) копних судів XVI–XVIII в.в. на Україні / Андрій Яковлів // Життя і право. – Львів, 1929. – Ч.1. – С. 5–19.

²²¹ Рубаник В.Є. Інститут права власності в Україні : проблеми зародження, становлення й розвитку в період до 1917 року : історико-правове дослідження / Рубаник В.Є. – Харків, 2002. – 352 с.

²²² Рубаник В.Є. Інститут права власності в Україні : проблеми зародження, становлення й розвитку в період до 1917 року : історико-правове дослідження / Рубаник В.Є. – Харків, 2002. – 352 с.

власника, правового режиму майна, а також способу його набуття. Найбільше прав щодо своєї власності мали держава та магнати. Вони переважно володіли всім комплексом прав стосовно розпорядження своїм нерухомим майном. Право власності дрібної та середньої шляхти інколи могло бути обмежене феодалом, щодо якого шляхтич перебував у васальній залежності. Значно менше повноважень власників мали міщани та селяни, а челядь (невільні люди) цих прав узагалі не мала [317, с.92–93]²²³.

До способів набуття права власності за Литовськими статутами належали: цивільно-правові договори, пожалування князя, окупація, давність користування. Пожалувані речові права припинялися на підставі загального позбавлення суб'єкта майнових прав, конфіскації та експропріації. Пожалування належало до найважливіших способів набуття права власності. Його предметом зазвичай виступали земля та люди, прикріплені до неї [243, с.103–104]²²⁴.

Український дослідник М. Владимирський-Буданов звернув увагу на те, що предмети пожалувань у документальних матеріалах зазначалися певними термінами: „земля”, „слід”, „служба”, „двір”, „село”, „селище”, „монастир”, „волость” [50, с.5]²²⁵.

Цю різновидність термінів роз'яснив сучасний учений-правознавець В. Рубаник: залежно від того, ким саме був оброблений наділ землі, який „жалувався”, так і формувалася його назва. „Слід” – це удільний земельний наділ („клин”), що обробляли кілька селянських домогосподарств. Феодальні повинності та податки на користь держави виплачувалися цими господарствами як одним, тому ділянка землі, що вони впорядковували, отримала назву „служба”. „Двором” могли називати хутір, де землю обробляли феодально залежні люди. Також термін „двір” застосовувався до міського майна, яке призначалося для забудівлі або вже містило споруди. Земля, що була

²²³ Юхо И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / Юхо И.А. – Минск, 1978. – 144 с.

²²⁴ Рубаник В.С. Институт права собственности в Украине : проблемы зарождения, становления и развития в период до 1917 року : историко-правовое исследование / Рубаник В.С. – Харьков, 2002. – 352 с.

²²⁵ Владимирский-Буданов М. Ф. Очерки из истории Литовско-Русского права / М.Ф. Владимирский-Буданов. – Ч. I. Поместья Литовского государства. – Киев, 1889. – 206 с.

предметом пожалування, мала бути обробленою. Сіножаті вважалися додатком до земельної ділянки, тому й не становили окремого предмета пожалування [243, с.104]²²⁶.

Як приклад, великого пожалування, необхідно згадати грамоту, видану в 1590 р. королем Сигізмундом III Вазою магнатові О.Вишневецькому на володіння землями на Полтавщині. Так, у цьому документі зазначалося: „... мають князь Олександр Вишневецький сам, його дружина, діти, потомки та їх нащадки ці добра – ріку Сулу, ріку Цдай і ріку Солоницю і вхід Лужок з усіма широкостями ґрунтів, належностями – відповідно до привілею короля Стефана, вище нами в цьому місті описаного, спокійно держати, замки закладати, міста і села на цих ґрунтах людьми засаджувати, землі розробляти, будувати, стави і млини поправляти і всякі пожитки собі мати, винаходити, установлювати, розмножати... [279, с.73–74]”²²⁷.

У цій грамоті кілька разів згадано назви річок. Відповідно до Литовських статутів водойми вважалися предметом пожалування, а додатком до них – право на риболовлю. Подібною була ситуація з пожалуванням лісів, бо до них долучалося ще й право полювання [229, с.129]²²⁸.

Влада Великого князівства Литовського видавала численні грамоти феодалам на міста, села і селян. Земля, яка жалувалася, могла не перебувати в приватній власності, а належала до державних земель і великокнязівського домену. В. Рубаник, вивчаючи документальні джерела, зауважив, що найчастіше предметом жалування ставали землі, котрі вже раніше мали цей статус, але через певні причини вибули з права власності колишніх власників [243, с.105–106]²²⁹.

---

²²⁶ Рубаник В.Є. Інститут права власності в Україні : проблеми зародження, становлення й розвитку в період до 1917 року : історико-правове дослідження / Рубаник В.Є. – Харків, 2002. – 352 с.

²²⁷ Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. / [упор. : А.С.Чайковський (кер.), О.Л.Копиленко, В.М.Кривоніс, В.В.Свистунов, Г.І.Трофанчук]. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 656 с.

²²⁸ Пичета В.И. Феодальное поместье в XV–XVI в. в Великом княжестве Литовском / В.И. Пичета // Ученые записки Института славяноведения. – Том 4. – М., 1951. – С. 111–129.

²²⁹ Рубаник В.Є. Інститут права власності в Україні : проблеми зародження, становлення й розвитку в період до 1917 року : історико-правове дослідження / Рубаник В.Є. – Харків, 2002. – 352 с.

За критерієм способу набуття права власності найменше обмежувалося розпорядження майном, яке власник набув на підставі укладення договору купівлі-продажу. У дещо іншому правовому режимі перебували вотчини та дідизни, тобто власність отримана в спадок. До прийняття у 1566 р. Другого Литовського статуту розпорядження цими землями обмежувалося, адже без згоди родичів можна було продати не більше 1/3 маєтку. Родичі також мали право викупити в заставодержателя заставне майно, повернувши суму боргу замість боржника. Найбільше обмежувалося право розпорядження вислуженими маєтками (данинами) [317, с.93–94]²³⁰.

Данини – це земельні жалування князя магнатам або шляхті на умовах служби [27, с.36]²³¹. Предметом пожалування могли бути не лише земля, її доходи та феодално залежні селяни, а й місцеві податки й пільги щодо обов'язків стосовно Великого Князя литовського, тобто звільнення від сплати земельного податку („тягла”), надання коней для військових походів та ін. Ці пільги князь надавав у тих випадках, коли відповідна земля не становила для нього стратегічного інтересу [243, с.106]²³².

Особливістю цивільного права за Литовськими статутами було те, що власник маєтку чи землі виконував спеціальні обов'язки, що стосувалися виключно цього маєтку чи землі. У зв'язку з переходом права власності на таке майно до іншої особи, ця особа разом з правом власності отримувала відповідні спеціальні обов'язки. Так, у грамоті, виданій у 1581 р. Р. Шимановичу, про присвоєння правового статусу шляхтича, зазначалося, що коли він купить землю в селян, то тоді з цих земель був би зобов'язаний нести ті ж повинності, котрі виконували селяни як попередні власники. Представник суспільного стану духовенства, купляючи маєток у шляхтича, зобов'язувався нести військову службу, яку до того ніс цей шляхтич [317, с.93]²³³.

²³⁰ Юхо И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / Юхо И.А. – Минск, 1978. – 144 с.

²³¹ Бедрій М. Становлення та розвиток інституту права власності за Литовськими статутами / Мар'ян Бедрій // Правова система, громадянське суспільство та держава. – Львів, 2007. – С. 35–36.

²³² Рубаник В.Є. Інститут права власності в Україні : проблеми зародження, становлення й розвитку в період до 1917 року : історико-правове дослідження / Рубаник В.Є. – Харків, 2002. – 352 с.

²³³ Юхо И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / Юхо И.А. – Минск, 1978. – 144 с.

У ст. 17 дев'ятого розділу Другого Литовського статуту 1566 р. визначався порядок поділу спільної власності. Для цього співвласники повинні були перед судом розподілити його між собою на рівні частини. Передбачався також інший варіант поділу спільної власності: співвласники в присутності загальних друзів розділяли спільне майно на частини та дотримувалися цього поділу впродовж десяти років. Для дійсності цих процедур вимагалось засвідчення перед урядом, реєстрація й оформлення відповідних документів про право власності на частини цього майна [258, с.362]²³⁴.

Об'єкти права державної власності та власність окремих феодалів у Великому князівстві Литовському становили, на думку білоруського дослідника Й. Юхо, єдиний економічний організм. Феодали, котрі обіймали високі державні посади, здійснюючи управління державним майном, дбали насамперед про власні інтереси, домагаючись привілеїв, присвоювали собі велику частину прибутків із державних земель. Державними вважалися всі землі, що не були власністю феодалів, монастирів, міст, міщан й інших власників. Люди, які жили на державних землях або отримали їх у тимчасове володіння чи приватну власність, наділялися обов'язками щодо держави. Зміст і кількісний склад цих обов'язків визначалися суспільним становищем відповідного суб'єкта [317, с.94]²³⁵.

Намагаючись створити на українських землях надійну опору для свого панування, Великі Князі литовські не лише час від часу підтверджували своїми уставними грамотами права та привілеї феодалів, а й практикували у ще більших масштабах, ніж це робили удільні князі, роздачу їм земельних угідь із державного фонду. Такі роздачі й пожалування поряд з купівлею угідь і загарбанням общинних земель швидко допомогли феодалській верстві зосередити великі земельні володіння.

Від 80-х років XV ст. масовим явищем стали роздачі земель (здебільшого в умовне володіння) як безпосередньо Великим Князем, так і його

---

²³⁴ Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т.2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2003. – 560 с.

²³⁵ Юхо И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / Юхо И.А. – Минск, 1978. – 144 с.

намісниками – воєводами та старостами. Але в останньому випадку роздачі набували юридичної чинності після ствердження їх великокнязівською владою. Під тиском феодалів, які прагнули розширити свої права на отримані землі, вже за Великого Князя Сигізмунда I (1509–1548 рр.) землі найчастіше жалувалися в довічне володіння („до живота”). У 30–50-х роках XVI ст. Великі Князі литовські роздавали землі й до трьох „животов”, тобто до смерті онука держателя землі [126, с.89–90]²³⁶.

Ст. 20 дев'ятого розділу Другого Литовського статуту 1566 р. визначала порядок набуття права власності на скарб. Якщо особа знаходила на своїй земельній ділянці скарб, тоді він ставав її власністю. Коли земля, в якій хтось відшукав скарб, належала іншому суб'єктові, це майно розділяли між ними порівну. Аналогічною поступали, коли земельна ділянка перебувала під заставою. Проте у випадку, коли особа на чужій земельній ділянці скарб шукала навмисно та знайшла, то вона повинна була все виявлене віддати власнику землі [258, с.363]²³⁷.

Майже до деталей визначений порядок набуття права власності на скарб, описаний вище, збігається зі ст. 343 чинного Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 р. [299, с.109]²³⁸. Це один із доказів високого рівня юридичної техніки Литовських статутів щодо формування інституту права власності, який функціонував на українських землях у XVI ст.

Серед речових прав за Литовськими статутами, крім права власності, мало велике значення право володіння. До цього речового права також часто застосовувався термін „держання” [317, с.96]²³⁹.

У сучасних умовах право володіння найпоширеніше серед речових прав на чуже майно. За юридичною природою володіння не є правом у класичному розумінні. Теперішня юридична доктрина подає таке визначення володіння чужим майном: це фактичний стан, за яким володілець має певну річ або

²³⁶ Історія Української РСР. – Т.І., кн. 2. – К., 1979. – 280 с.

²³⁷ Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т.2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2003. – 560 с.

²³⁸ Цивільний кодекс України. – К. : Ін Юре, 2004. – 472 с.

²³⁹ Юхо И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / Юхо И.А. – Минск, 1978. – 144 с.

майно, вважає це майно чи річ своєю, що належить йому за правом, але самого права не має. Для визначення володіння не має значення факт обізнаності володільця у відсутності в нього права власності на цю річ [298, с.482]²⁴⁰.

Сучасний підхід до визначення права володіння чужим майном суттєво відрізняється від підходу, характерного для Литовських статутів. Відповідно до цих нормативно-правових актів, під володінням розумілася фактична влада над річчю з обмеженим правом розпорядження нею. Держання (володіння) могли за певних умов трансформуватися у право власності (якщо володіти нерухомим майном понад десять років і в інших випадках, передбачених законодавством). Володіння маєтком могло бути строковим, безстроковим (довічно) і таким, що укладене на невизначений термін, тобто „до волі і ласки” Великого Князя чи іншого впливового феодала. У право володіння чужим майном на підставі Литовських статутів входило право користування. Володільець маєтку мав право ним користуватися, отримувати з нього прибутки, але без дозволу власника не мав права розпоряджатися [317, с.96–97]²⁴¹.

Про можливість розпорядження володільцем чужим майном за наявності згоди власника можна стверджувати, проаналізувавши статтю 34 третього розділу Другого Литовського статуту 1566 р.: „Теж, хто віддати хотів, подарувати записати або продати маєток, вислугу свою нам, Господарю, той не може того нікому перед жодним врядом записати, тільки прийшовши і поставивши перед нами, Господарем, і з відома нашого, і ми те забороняти не будемо [258, с.29]”²⁴².

Особливим видом речового права за Литовськими статутами був емфітевзис. Цей правовий інститут рецептовано в Литовські статuti з римсько-го приватного права. Зауважимо, що впровадження емфітевзису в українське право відбулося у формі опосередкованої рецепції, через запозичення основних положень емфітевзису з візантійського та польського права, а також унаслідок

²⁴⁰ Цивільне право України : у 2-х кн. / [за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. – Кн. 1. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 720 с.

²⁴¹ Юхо И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / Юхо И.А. – Минск, 1978. – 144 с.

²⁴² Статuti Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т.2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2003. – 560 с.

впливу ідей римського приватного права. Уперше на українських землях серед джерел права емфітевзис було рецептовано у „Руській правді”.

Терміном „емфітевзис” у класичному римському праві позначалася тривала (100 і більше років) спадкова оренда землі, яку широко застосовували у Римській державі. Від звичайної оренди (вона виникла значно раніше) емфітевзис відрізнявся насамперед тим, що разом із ним виникало право на чужу річ. Достатньо було сплатити щорічний грошовий внесок, аби емфітевт і його спадкоємці зберігали за собою право на землю [270, с.112]²⁴³.

Аналізуючи зміст вотчинного чи чиншового права за Литовськими статутами, сучасна українська дослідниця В. Гутьєва дійшла висновку, що вони ґрунтувалися на багатьох рецептованих ідеях, принципах й окремих положеннях римського приватного права. Довічне чиншове володіння, як і емфітевзис, було спадковим, відчужуванням користуванням чужою землею. Чиншовик сплачував визначений розмір чиншу власникові як винагороду за користування його землею, а також сплачував усі податки та виконував повинності, пов’язані з відповідною землею, аналогічно до емфітевти. Водночас чиншовик не був зобов’язаний користуватися землею виключно з метою її обробітку. Він мав право навіть погіршувати стан земельної ділянки, не був зобов’язаним переважним правом власника на її купівлю, а також відчужував своє речове право (емфітевзис) без згоди власника землі. Це відрізняло чиншове володіння за Литовськими статутами від класичного варіанта емфітевзиса за римським приватним правом [83, с.9]²⁴⁴.

Застава як вид забезпечення зобов’язання породжувала у кредитора-заставодержателя речові права на заставне майно на українських землях у складі Великого князівства Литовського.

Наприкінці XV – на початку XVI ст. поширеною була передача державних земель Великим Князем у заставу – за надану йому позику. Застави

²⁴³ Тищик Б.Й. Основи римського приватного права / Тищик Б.Й., Орач С.М. – Львів, 1994. – 199 с.

²⁴⁴ Гутьєва В.В. Емфітевзис у римському праві та його рецепція у праві України : автореф. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 „Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових учень” / В.В. Гутьєва. – Львів, 2003. – 17 с.

оформляли договірним приватноправовим актом, згідно із яким доходи з заставних володінь, що надходили держателеві, вважалися процентами на дану Великому Князеві позику. В застави, на термін до сплати позики, віддавали маєтки, міста, староства, навіть повіти. Застави були зумовлені, з одного боку, втягуванням феодалських маєтків у товарно-грошові відносини і накопиченням унаслідок цього значних коштів у великих землевласників, а з іншого – зростаючою потребою держави в грошах.

Роздавання маєтків під заставу особливо поширилося за Сигізмунда I, коли становище великокнязівського скарбу, в зв'язку з великими витратами на тривалі війни з Російською державою, було дуже складним. Саме на 1516–1529 рр. припадає основна кількість відданих у заставу українським і білоруським магнатам маєтків, міст, волостей і повітів. Застави великокнязівських земельних володінь магнатам-кредиторам збагачували останніх і посилювали їх політичне значення. Водночас скорочувалися фонд державних земель і великокнязівські доходи, казна ставала неоплатним боржником магнатських родин. Унаслідок цього процесу наприкінці XV – в першій половині XVI ст. численні магнатські родини в Україні зосередили величезні земельні багатства.

Центром великого землеволодіння в Україні стала Волинь, де розташовувалися маєтки Острозьких, Заславських, Сангушків, Чарторийських, Збагазьких, Вишневецьких, Корецьких, Ружинських й інших князів, а також панів Кирдієвичів, Монтовтовичів, Хребтовичів, Боговитиновичів, Чапличів, Гулевичів, Семашків і под. У Київському воєводстві серед найвпливовіших панів на середину XVI ст. були вже й боярські родини Горностаїв, Дашкевичів, Єльців, Кмітів, Лозків, Немиричів, Волкевичів, Тишкевичів, Полозів. Чималі маєтки на Чернігівщині, Переяславщині й Київщині, в поліській частині Білорусі належали князям Глинським.

Укладення договору з умовою про заставу мало певні юридичні наслідки. Заставодержатель отримав право володіння заставленим майном. Відомий учений М. Владимирський-Буданов писав, що заставодержатель отримував

право володіння лише стосовно рухомого майна, а нерухомим заставленим майном володів заставадавець [57, с.25]²⁴⁵.

Український історик права М. Товстоліс заперечував цю тезу, вважаючи, що заставадержатель володів ще й нерухомим майном [272, с.115]²⁴⁶.

Заставадержатель мав право користуватися заставленим майном. Коли він не приймав грошову суму від заставадавця як повернення боргу, продовжуючи користуватися заставленим майном, то суд зобов'язував його віддати отримані впродовж цього часу прибутки, одержані внаслідок неправомірного користування [272, с.120]²⁴⁷.

Заставадержатель мав право користуватися лише нерухомим заставленим майном. Якщо предметом застави було рухоме майно, то заставадержатель отримував стосовно нього лише право володіння [272, с.123]²⁴⁸.

Відповідно до Литовських статутів, користування предметом застави заміняло стягнення відсотків за борговим зобов'язанням. Часто заставадавець, не бажаючи передавати свій маєток у користування заставадержателю, паралельно з угодою укладав з ними договір оренди, за яким зберігав за собою право користуватися заставленим майном, однак брав на себе обов'язок сплачувати орендну плату.

Заставадержатель упродовж терміну дії застави мав право користуватися заставленим маєтком, а, отже, отримував з нього прибутки. Він також мав право поліпшити його стан, а після припинення застави заставадавець повинен був повернути йому витрачені на це кошти. За погіршення стану заставного майна заставадержатель не відповідав, якщо це відбувалося не з його вини. Початком користування заставадержателя заставленим майном вважався час проведення процедури вводу у володіння.

---

²⁴⁵ Владимирский-Буданов М.Ф. Заставное владение / М.Ф. Владимирский-Буданов // Архивь Юго-Западной России. – Т. IV. – Ч.8. – Киев, 1911. – С. 18–26.

²⁴⁶ Товстоліс М. Суть застави за Литовським Статутом / Микола Товстоліс // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – Київ, 1929. – Вип. 6. – С. 111–123.

²⁴⁷ Товстоліс М. Суть застави за Литовським Статутом / Микола Товстоліс // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – Київ, 1929. – Вип. 6. – С. 111–123.

²⁴⁸ Товстоліс М. Суть застави за Литовським Статутом / Микола Товстоліс // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – Київ, 1929. – Вип. 6. – С. 111–123.

Ефективно рецепціюючи римське право, укладачі Литовських статутів передбачали у них такий вид речових прав як сервітути. Сервітути в стародавньому Римі належали до найдавніших і найважливіших речових прав на чуже майно. У римському приватному праві під терміном „сервітути” розумілося право, за яким річ, окрім свого власника, слугувала ще й іншій особі в одному або декількох відношеннях [270, с.108]²⁴⁹.

Згідно з Литовськими статутами, сервітутом було право користування чужим майном, зокрема чужим лісом (брати дрова на паливо і в будівельних цілях, збирати гриби, ягоди, полювати), право використовувати сіножаті, пасовиська, водопої та ін. Водночас володільцеві чи власнику землі можна було заборонити змінювати русло річки, будувати греблі, мости, млини, якщо це могло заподіяти шкоду сусідам [122, с.121]²⁵⁰.

У ст. 3 десятого розділу Другого Литовського статуту 1566 р. зазначалося: „Хто має у чужій пущі пасіки свої або озера, або сіножаті, або при сіножатах лазні в чийсь пущі, тоді до озера з неводом їхати можна, але він не може брати із собою собак, ані рогатини, ані жодної рушниці, чим би мав право звіру шкоди заподіяти... а на сіножаті коли йдеть, то повинні мати тільки сокиру на розчищення хащ і косу, щоб косити [258, с.365–366]”²⁵¹. Отже, як впливає з цієї правової норми, Литовські статuti, встановлюючи сервітут, створювали максимальний законодавчий захист прав власника майна, що було логічно. Сервітути, як й інші речові права за Литовськими статутами, підлягали судовому захисту [317, с.99]²⁵².

Підсумовуючи досліджуваний матеріал, доходимо висновку, що в Литовських статутах була закріплена досконала, як на той час, система речових прав, котрі актуальні і дотепер.

²⁴⁹ Тищик Б.Й. Основи римського приватного права / Тищик Б.Й., Орач Є.М. – Львів, 1994. – 199 с.

²⁵⁰ Історія держави і права України : підручн. / [керівн. авт. кол. А.С.Чайковський, В.І. Батрименко, Л.О. Зайцев, О.Л. Копиленко та ін. ; за ред. А.С. Чайковського]. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 512 с.

²⁵¹ Статuti Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т.2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2003. – 560 с.

²⁵² Юхо И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / Юхо И.А. – Минск, 1978. – 144 с.

3.2. Підстави набуття та припинення права феодальної власності на українських землях

Феодали як суб'єкти права власності за Литовськими статутами мали особливо широкі права володіння, користування та розпорядження майном і можливостями їх реалізації порівняно з іншими групами населення на українських землях. Однак ці права вони здобули не відразу, а в зв'язку з процесом еволюції інституту права власності.

Відповідно до Литовського статуту 1529 р. шляхтичі зазнавали суттєвих обмежень у розпорядженні своєю власністю. Для відчуження вотчини феодал повинен був отримати дозвіл Великого Князя. Це обмеження скасував Другий Литовський статут 1566 р., проте вислужені маєтки, як і раніше, могли бути відчужені лише з дозволу князя. Третій Литовський статут 1588 р. надавав шляхті необмежене право вільно володіти, користуватись і розпоряджатись усім своїм майном [27, с.36]²⁵³.

Стан феодалів у Великому князівстві Литовському сформувався з верхівки місцевого населення – українських, литовських, білоруських, російських князів, дружинників і бояр. Великий Князь литовський, здійснюючи свою владу щодо місцевих князів, наділяв їх землями, за які вони несли військову службу, а також видавав особливі акти (привілеї), на підставі котрих феодали отримували право на особисту недоторканність, право на вищі державні посади та ін.

Феодальний суспільний стан складався з князів, магнатів, шляхти. Князі та магнати, володіючи загальними шляхетськими правами, мали ще й особливі права: право на підсудність лише суду Великого Князя та пани-ради, право виходити на війну під своєю хоругвою, брати участь у раді – вищому органіві державної влади Великого князівства Литовського.

---

²⁵³ Бедрій М. Становлення та розвиток інституту права власності за Литовськими статутами / Мар'ян Бедрій // Правова система, громадянське суспільство та держава. – Львів, 2007. – С. 35–36.

Певна частина шляхти на українських землях у складі Великого князівства Литовського була нащадками давньоруських боярських родів. Приналежність особи до суспільної групи шляхти визначалось особливим способом, який називався „виводом шляхетства” та вимагав доведення за допомогою письмових доказів і показань свідків. У XVI ст. юридично оформився шляхетський суспільний стан. У 1528 р. було запроваджено облік глав шляхетських сімей. Особа також могла отримати правовий статус шляхтича через процедуру нобілітації, тобто ушляхетнення. Вона полягала у прийнятті Великим Князем литовським адміністративного акта, за яким особа та її нащадки переводились у шляхетський стан із іншого суспільного стану.

Суспільний стан феодалів був неоднорідним. Великі магнати підпорядковували дрібну шляхту, що здебільшого не була власником, а володільцем землі, за користування якою виконувала військові обов’язки та військову земську службу. Водночас шляхта намагалась розширити свій правовий статус і обмежити надмірні права магнатів.

У 1565–1568 рр. у Великому князівстві Литовському відбувались активні суспільно-політичні та державно-правові зміни. Виключну підсудність членів панів-ради було скасовано, а для шляхти утворені спеціальні повітові суди. Упродовж XVI ст. шляхта, князі та магнати остаточно інтегрувались у єдиний суспільний стан феодалів [118, с.379–380]²⁵⁴.

Об’єктами права феодальної власності були маєтки із залежними людьми, орні землі, ліси, луги, озера, ріки, навіть челядь, худоба, сільськогосподарська продукція, ремісничі вироби, будівлі, впольовані тварини та ін. Серед об’єктів права феодальної власності велика увага приділялась праву власності на маєтки та землі, котрі обробляли феодально залежні люди та невільна челядь [317, с.92]²⁵⁵.

За Литовськими статутами, об’єкти права феодальної власності поділялися на нерухомі (маєтки, землі, будівлі, ліси тощо) та рухомі – „інші

²⁵⁴ Історія держави і права зарубіжних країн (середні віки та ранній новий час) : навч. посібн. / [за ред. проф. Б.Й. Тищика]. – Львів, 2006. – 696 с.

²⁵⁵ Юхо И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / Юхо И.А. – Минск, 1978. – 144 с.

всякі добра і пожитки”. Правовий режим феодальної власності був різноманітним: великокнязівські, магнатські, шляхетські, церковні землі [122, с.151]²⁵⁶.

Особливими об’єктами права феодальної власності були міста, містечка та села, які перебували у приватній власності шляхти. Серед українських міст під владою Великого князівства Литовського 20 % підпорядковувались державі, а 80 % – церкві та магнатам. Жителі тих багатьох міст, які не користувались магдебурзьким правом, перебували у феодальній залежності. Такі міщани й селяни були змушені сплачувати ренту і відробляти різні повинності.

Духовні й світські феодали володіли на правах власності своїми містами, а також великими земельними ділянками у королівських містах. Ці земельні ділянки позначались терміном „юридики”. Вони не підпорядковувались владі відповідного міста. Мешканці „юридиків” зобов’язані були сплачувати податки. Нерідко шляхта відкрито по-насилницьки грабувала заможних купців на території „юридиків” або встановлювала великий розмір мита за перетинання їх кордонів [243, с.98]²⁵⁷.

Нерухомий об’єкт права власності шляхтича, де він проживав, іменувався в юридичній термінології Литовських статутів „двір”. На думку українського вченого Ф. Леонтовича, термін „двір” був рецептований із давньоруських джерел права [181, с.1]²⁵⁸.

Руська правда містила кілька значень двору, з-поміж яких основним було розуміння населеної місцевості, тобто землі з житловими будівлями. У Литовських статутах двір Великого Князя литовського іменувався „двор господарський”, „двор наш”, „двор наш господарський”, а двори удільних князів – „двор князький” [62, с.118–119]²⁵⁹.

²⁵⁶ Історія держави і права України : підручн. / [керівн. авт. кол. А.С.Чайковський, В.І. Батрименко, Л.О. Зайцев, О.Л. Копиленко та ін. ; за ред. А.С. Чайковського]. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 512 с.

²⁵⁷ Рубаник В.Є. Інститут права власності в Україні : проблеми зародження, становлення й розвитку в період до 1917 року : історико-правове дослідження / Рубаник В.Є. – Харків, 2002. – 352 с.

²⁵⁸ Леонтович Ф.И. Панский двор в Литовско-Русском государстве / Леонтович Ф.И. – Варшава, 1895. – 59 с.

²⁵⁹ Ворончук І. Шляхетський двір, його слуги та челядь / Ірина Ворончук // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. 4. – К., 2004. – С. 117–133.

Господарські двори не обмежувались господарськими функціями. Вони водночас були економічними центрами, або, як їх називав Ф. Леонтович, економіки. У Литовських статутах згадуються також шляхетські двори, тобто двори панів, шляхтичів, бояр. Їх поява пов'язана з великокнязівськими пожалуваннями „господарських” дворів за службу як пожиттєвої власності чи вотчини. У маєтках, котрі шляхтичі набували у власність через купівлю, двори облаштовувались за зразком господарських дворів. Ф.Леонтович зазначав, що внутрішнє влаштування шляхетських дворів аналогічне господарським дворам [181, с.14–15]²⁶⁰.

Шляхетський двір став адміністративним і господарським центром феодального маєтку на українських землях під час юридичної дії Литовських статутів.

Так, Риканський двір шляхтича Юрія Тишковського у 1571 р. був достатньо об'ємним: дім з сіннями посередині, із трьома світлицями по боках (однією великою та двома малими). Із цих світлиць двоє мали комори. На подвір'ї – город, погріб, льодовня, горілчаний котел, бровар, возіння, лазня, сирник, кухня, хлів, стайня, гумно з клунею, комора для молочних продуктів, дві рублені комори, а також два зруби. У цьому дворі шляхтич утримував свійських тварин: 9 волів, 9 корів з телятами, 7 підтелків, 5 биків, 3 телиці, 6 овець, 19 свиней, 10 поросят, 36 гусей, 5 лав журавля, 6 каплунів, 7 кур, 30 курчат [294, арк.212–213]²⁶¹.

Земельна власність окремих феодалів складалась із земель, введених безпосередньо в угіддя самого маєтку, а також земель, якими користувались феодально залежні люди. Право власності феодалів виникало різними способами. Найпоширенішими з них були пожалування Великого Князя литовського, насильницьке захоплення селянських земель, присвоєння

---

²⁶⁰ Леонтович Ф.И. Панский двор в Литовско-Русском государстве / Леонтович Ф.И. – Варшава, 1895. – 59 с.

²⁶¹ ЦДІА України у м. Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 458.

необроблених і неподілених земель, заставництво та набуття права власності на землю через цивільно-правові договори [317, с.94]²⁶².

Деякі феодали, зокрема магнати, володіли дуже великими і чисельними земельними наділами. Феодальна власність шляхти зазвичай була меншою, хоча й серед шляхетських дворів траплялись достатньо великі, наприклад, Мстишинський двір за інвентарем 1575 р. [293, арк.358]²⁶³.

Попри функціональне призначення шляхетського двору, вчений М. Любавський вважав його, насамперед, садибою, тобто місцем, де мешкав шляхтич [195, с.301–302]²⁶⁴. З цією думкою погоджується сучасна українська дослідниця І. Ворончук, оскільки термін „маєток” ширший ніж „двір”. Маєток феодала складався зі шляхетського двору, поселення біля нього чи кількох поселень разом з їх мешканцями та господарством. Уявлення про внутрішній устрій шляхетських дворів у період чинності на українських землях Литовських статутів дають їх описи в архівних джерелах. Описи феодальних маєтків і шляхетських дворів здійснювались у процесі їх застави, оренди, а також передання малолітніх дітей під опіку після смерті батьків-власників [62, с.119]²⁶⁵.

Так в описі шляхетського двору Януса Прокоповича Угриновського в с. Угринів, у 1561 р. під час передання його власником під заставу Ілляшу Несвіцькому зазначено: „... у дворі будівлі: світлиці, поміж ними сіни; на дворі клітка, погріб, на погребі хижка з двома прихижками; дзьоба зі сіньми і з коморою, стайня рублена, лазня зі сіньми... при дворі бровар кадли, з котлом, котел з трубами і з кадми... став, млин [291, арк.194–195]”²⁶⁶.

Шляхетська земельна власність усіх видів – родова, вислужена чи куплена – вважалась недоторканною. Проте існували й винятки. Великокнязівські піддані, що втекли „до землі ворога”, вважались державними

²⁶² Юхо И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / Юхо И.А. – Минск, 1978. – 144 с.

²⁶³ ЦДІА України у м. Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 15.

²⁶⁴ Любавский М. Областное дѣленіе и мѣстное управление Литовско-Русскаго государства ко времени издания Перваго Литовскаго статута / Матвей Любавский. – Москва, 1892. – 884 с.

²⁶⁵ Ворончук І. Шляхетський двір, його слуги та челядь / Ірина Ворончук // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. 4. – К., 2004. – С. 117–133.

²⁶⁶ ЦДІА України у м. Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 3.

зрадниками, злочинцями, тому їхню феодальну земельну власність Великий Князь литовський конфіскував. Діти таких осіб втрачали правоздатність стосовно володіння, користування та розпорядження нерухомим майном. Своє право власності на батьківські землі втрачали дівчата, які одружувались з іноземцями чи без згоди батьків [122, с.152]²⁶⁷.

За правовим режимом феодальна земельна власність класифікувалась на такі види:

1. Маєтки, вислужені або отримані в користування (держання) на визначений або на невизначений строк (данини).

2. Вотчини або дідизни.

3. Купленини – маєтки, які феодал отримав у власність унаслідок купівлі [317, с.93–94]²⁶⁸.

Данини – це земельні жалування князя магнатам або шляхті [27, с.36]²⁶⁹. Купленинами власник мав право розпоряджатися без жодних обмежень. До прийняття Другого Литовського статуту 1566 р. право розпорядження вотчинами було обмеженим. Без згоди родичів не можна було продати більше ніж 1/3 маєтку-вотчини, інша 2/3 частин відчужувалася зі згоди ближніх родичів. Родичі мали право викупляти у заставодержателя заставлений маєток-вотчину, сплативши йому суму боргу замість боржника [317, с.94]²⁷⁰.

У ст. 33 (артикулі) третього розділу Другого Литовського статуту 1566 р. зауважувалось: „... всім станам шляхетського народу, як людям вільним, вільно є і буде маєтками своїми батьківськими, материнськими і якими-небудь іншим чином набутими розпоряджатися, згідно з потребою, волею й уподобаннями своїми, віддати, продати, дарувати, записати, заставити в борг і закласти [258, с.290–291]”²⁷¹. Отже, представники шляхетського суспільного стану

²⁶⁷ Історія держави і права України : підручн. / [керівн. авт. кол. А.С. Чайковський, В.І. Батрименко, Л.О. Зайцев, О.Л. Копиленко та ін. ; за ред. А.С. Чайковського]. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 512 с.

²⁶⁸ Юхо І.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / Юхо І.А. – Минск, 1978. – 144 с.

²⁶⁹ Бедрій М. Становлення та розвиток інституту права власності за Литовськими статутами / Мар'ян Бедрій // Правова система, громадянське суспільство та держава. – Львів, 2007. – С. 35–36.

²⁷⁰ Юхо І.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / Юхо І.А. – Минск, 1978. – 144 с.

²⁷¹ Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т.2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2003. – 560 с.

отримували, відповідно до цієї правової норми, право вільно розпоряджатися своїми вотчинами.

Право власності шляхтича на землю часто ґрунтувалося на пожалуванні Великого Князя, що підтверджувалось його грамотою чи давністю володіння. Пожалування здійснювалось у таких двох формах:

1. Тимчасове, або умовне (поки васал виконував службу на користь сюзерена).
2. Постійне (з правом передання пожалування у спадок).

Кожен землеволоділець мав дотримуватись вимог, передбачених у грамоті Великого Князя. З часом поступово збільшувалась кількість шляхтичів-землевласників, право земельної власності яких ґрунтувалось на давності володіння. Перший Литовський статут 1529 р. гарантував шляхті недоторканність таких володінь. Цей нормативно-правовий акт визначав термін набувальної давності, що становив десять років. Після його впливу позови стосовно майна визнавались недійсними, а нерухомий об'єкт права власності остаточно закріплювався за його володільцем. Окрім того, Перший Литовський статут зберіг за землевласником право вільного розпорядження своїми землями, але обмежив його стосовно вислуженого майна та вотчин. Власник мав право вільно продавати, міняти, дарувати, відчужувати лише третину такого майна. Право землевласника продавати третю частину вислуженого майна було підтверджено й Другим Литовським статутом 1566 р. [122, с.152]²⁷².

У ст. 34 третього розділу Другого Литовського статуту 1566 р. зазначалось: „... теж хто віддавати хотів, подарувати записати чи продати маєток, вислугу... той не може того ніколи перед жодним урядом записати, тільки прийшовши і поставивши перед нами, господарем і з відома нашого, і ми те забороняти не будемо. Але ті, які б мали привілеї наші, і в них те відображено, що вільно йому віддати, подарувати і записати; такі можуть той маєток записувати перед кожним врядом, які вотчину свою чи куплю. А

---

²⁷² Історія держави і права України : підручн. / [керівн. авт. кол. А.С.Чайковський, В.І. Батрименко, Л.О. Зайцев, О.Л. Копиленко та ін. ; за ред. А.С. Чайковського]. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 512 с.

особливо ті, як і б собі і потомкам своїм на вічність описане мали, і ті привілеї мають на врядах бути... [258, с.291]»²⁷³.

Шляхта Великого князівства Литовського домогалась скасування обмежень у здійсненні нею права власності на землю. Відповідно до рішення Берестейського сейму, прийнятого у 1566 р., кожен землевласник отримував право розпоряджатися своїм батьківським, земським, вислужним і купленим майном. Остаточо цей припис був сформульований у Третньому Литовському статуті 1588 р. Згідно з ним, „усім станам шляхетського роду... можна вільно тепер і в майбутньому маєтками своїми, вотчинами, материнськими, також і вислуженими у нас, государя, і яким-небудь звичаєм і способом нажиті на вічність, розпоряджатися згідно з потребою і бажанням і власним розсудом”.

Право земельної власності шляхтича зазвичай супроводжувалося військовими обов'язками. На підставі Першого Литовського статуту 1529 р. кожен землевласник був зобов'язаний нести військову службу, а кожен шляхтич – з'явитись на війну особисто й, окрім цього, відправити на війну відповідну кількість озброєних людей. Їхня кількість залежала від обсягу об'єкта земельної власності феодала. Шляхтич, який відмовлявся відбувати військову службу, втрачав право власності на землю [122, с.152–153]²⁷⁴.

У Третньому Литовському статуті зазначалось: „А хто з тих підданих наших шляхти, лицарів всяких і всякого звання власників земських маєтків на війні не служив, або коли приїхав і до встановленого строку не записався, а хоч би і записався... без дозволу нашого чи гетьмана нашого великого геть від'їхав, той маєток свій втрачає, який переходить державі і нам, господарю [259, с.70]»²⁷⁵.

Отже, можна дійти висновку, що правове регулювання феодальної власності перебувало на високому рівні у Литовських статутах. Цьому сприяло

²⁷³ Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т.2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2003. – 560 с.

²⁷⁴ Історія держави і права України : підручн. / [керівн. авт. кол. А.С.Чайковський; В.І. Батрименко, Л.О. Зайцев, О.Л. Копиленко та ін. ; за ред. А.С. Чайковського]. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 512 с.

²⁷⁵ Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова] – Кн. 1. – Одеса : Юридична література, 2004. – 672 с.

формування та еволюція суспільного стану шляхти у Великому князівстві Литовському, його змагання з магнатами за зрівняння з ними в правах. Тому кожен з Литовських статутів був черговим щаблем у збільшенні повноважень шляхтичів стосовно розпорядження своєю власністю.

3.3. Правове регулювання права власності селян на землю

Селянство було антиподом шляхти. Що більше здобувала прав на майно шляхта, то більше втрачало їх зубожіле селянство. У процесі прийняття Литовських статутів на українських землях існували ті самі три групи селян, що й за Київської Русі:

- вільні селяни;
- напіввільні селяни (закупи)
- невільники (холопи та челядь).

Вільні селяни мали власні землі, господарства. Спочатку вони зберігали свої права, і їх називали „тяглими” та „похожеми”, бо мали право переходити з місця на місце. За вбивство вільного селянина наступала кримінальна відповідальність, хоча розмір покарання призначали менший, ніж за вбивство шляхтича. Селянин мав право виступати в суді свідком. В українських селян існували навіть права на землю. Причому набуття шляхтичем помістя не позбавляло селян права власності на землю [233, с.356]²⁷⁶.

Залежно від характеру повинностей селяни поділялись на три категорії:

1. Тяглі селяни працювали у феодала на ріллі зі своєю худобою. Вони становили найчисельнішу категорію. Спочатку працювали 8–10 днів на рік, а потім – 2–4 дні на тиждень.

---

²⁷⁶ Полонська-Василенко Н.Д. Історія України : у 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року / Полонська-Василенко Н.Д. – К. : Либідь, 1992. – 608 с.

2. Ремісники й службові селяни. Були цілі села колісників, ковалів, пекарів. До службових селян належали рибалки, бортники (пасічники), конюхи, котрі мешкали здебільшого біля замків.

3. Чиншові селяни (данники) платили чинш зі своєї землі медом, збіжжям, шкірою тощо. Чиншові селяни жили переважно там, де феодали не потребували праці на ріллі, але зі зростанням фільварків данники поволі зникали, і Третій Литовський статут вже майже не згадував про них [233, с.358]²⁷⁷.

Данники мали право вільного переходу від одного феодала до іншого, а також на незайняті землі, на яких вони могли заснувати власне господарство. Користуючись широкими правами щодо своїх земельних наділів, данники могли їх обмінювати, віддавати під заставу, дарувати, заповідати та ін. Господарства українських селян під владою Великого князівства Литовського мали назву „дворища”, котрі складались із „димів”, тобто домів [243, с.186–187]²⁷⁸.

На початку XVI ст. і в епоху юридичної дії Першого Литовського статуту право власності селян було достатньо міцним. Як на державних, так і на приватних землях вони могли володіти, користуватися і розпоряджатися майном, тобто виступати суб'єктами цивільних прав, у тому числі права власності. Право користування майном належало селянам і не обмежувалось. Право власності селян давало їм широкі можливості:

- успадкувати майно за законом і заповітом;
- набувати право власності на землю через обробіток;
- набувати право власності внаслідок укладення договору купівлі-продажу, дарування, а також застави.

Селяни могли й розпоряджатися землею, тобто визначати її юридичну долю:

²⁷⁷ Полонська-Василенко Н.Д. Історія України : у 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року / Полонська-Василенко Н.Д. – К. : Либідь, 1992. – 608 с.

²⁷⁸ Рубаник В.Є. Інститут права власності в Україні : проблеми зародження, становлення й розвитку в період до 1917 року : історико-правове дослідження / Рубаник В.Є. – Харків, 2002. – 352 с.

- продавати свої земельні ділянки;
- здавати їх в оренду, заставу, а також міняти;
- використовувати свою землю для інших цивільно-правових зобов'язань [51, с.30]²⁷⁹.

Перший Литовський статут установлював певні обмеження у здійсненні селянами їх права власності. Статут 1529 р. суворо забороняв купляти чи забирати землю в чужих людей без дозволу їх феодалів. Того, хто купив землю без дозволу феодала, позбавляли не лише її, а й посіву на ній. Цю правову норму встановила ст. 21 восьмого розділу Першого Литовського статуту, а потім повторила Устава на волоки 1557 р. Згідно з волочною помірою Великий Князь литовський отримував право на особу селянина і його власність: „А де поміра піде, мають міряти всякий ґрунт і заставний, коли ж кметь і все його майно належать Нам [309, с.115]”²⁸⁰.

Законодавець у ст. 18 дев'ятого розділу Першого Литовського статуту, регулюючи порядок володіння лісами, розрізнив порубки, заподіяні шляхтичу та „мужику”, тобто селянинові. Це доводить факт, що український селянин у XVI ст. мав право бути володільцем лісу. Як впливає із фрази „такъ какъ бы онъ ему межу переораль”, селяни також могли володіти орною землею, межі котрої охоронялись законом. За крадіжку шляхтичеві виплачувалось 12 рублів грошей, а селянину – 3 рублі.

Відомий історик права М. Владимирський-Буданов дійшов висновку, що Перший Литовський статут 1529 р., який обмежував право власності селян на землю, все-таки фактично засвідчив, що в епоху прийняття Литовських статутів, тобто у XVI ст., селяни були наділені правом власності на нерухоме

---

²⁷⁹ Владимирский-Буданов М. Ф. Очерки из истории Литовско-Русского права. – Часть III. Крестьянское землевладение в Западной России до половины XVI в. / М.Ф. Владимирский-Буданов. – Киев, 1893. – 83 с.

²⁸⁰ Шекера И.М. Литовские статуты и правовое положение крестьян Украины в XVI веке / И.М. Шекера // Первый Литовский статут 1529 года : материалы республиканской научной конференции, посвященной 450-летию Первого Статута. – Вильнюс, 1982. – С. 112–118.

майно – орну землю, угіддя, сади та ліси. Однак це право здебільшого залежало від волі феодала [51, с.29]²⁸¹.

Підставами набуття права власності селянами були:

- спадкування;
- обробіток (окупація);
- договір купівлі-продажу;
- застава;
- пожалування (дарування державою).

Основне джерело набуття селянами права власності на землю – спадкування. Селянські землі переходили у спадок за законом, і за заповітом. Як зауважив М. Владимирський-Буданов, заповіт серед селянства у XVI ст. був навіть поширенішим, аніж у другій половині XIX ст. [51, с.31–32]²⁸².

Отже, хоча Литовські статuti намагались обмежити право власності селян, з їх змісту випливає, що в них такі права були. У ст. 21 вісімнадцятого розділу Першого Литовського статуту 1529 р. містилась така правова норма: ніхто не має права купляти землю в чужої людини без дозволу свого феодала, тобто в цьому приписі держава визнала:

- можливість селян купувати землю;
- можливість селян продавати землю.

Однак для здійснення цих правочинів селянину була потрібна згода його феодала.

У ст. 7 дев'ятого розділу Першого Литовського статуту зазначалось: „Як часто трапляється між мужиками, продають бджоли, не маючи чим платити данину, або віддають разом з дочками пасіки з бджолами зятям у інше село, а

---

²⁸¹ Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки из истории Литовско-Русского права. – Часть III. Крестьянское землевладение в Западной России до половины XVI в. / М.Ф. Владимирский-Буданов. – Киев, 1893. – 83 с.

²⁸² Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки из истории Литовско-Русского права. – Часть III. Крестьянское землевладение в Западной России до половины XVI в. / М.Ф. Владимирский-Буданов. – Киев, 1893. – 83 с.

зяті накладають свої знамена на ці пасіки”. Отже, він визнав право селян володіти угіддями [51, с.29]²⁸³.

Розподіл орної землі на ділянки став основою волочного господарства, що поширилося в XV ст. у деяких (переважно лісових) регіонах Великого князівства Литовського, відбувався на основі земельного кадастру – попереднього вимірювання та розподілу землі на рівні частини. Нормальною одиницею була прийнята волака. Вона містила визначену площу землі (близько 19 десятин). Кожну із таких ділянок отримував селянин з повним господарством. Ця ділянка поділялась на поля (зазвичай їх було три).

Не завжди волака перебувала у володінні одного селянина. Траплялися випадки, коли однією волакою володіли кілька селян. У таких ситуаціях волаку поділяли на кілька частин – „різи”. До неповних різів або волок здійснювались надбавки з залишку земель, що не ввійшли до складу суцільних волок [178, с.64–65]²⁸⁴.

Орні землі, поділені на волаки, класифікувались на:

- панські (фільваркові);
- селянські.

Фільваркові та селянські волаки займали всі орні землі, що належали селу чи фільварку. Їх обводили межею (стіною), яка відділяла їх від інших земель, котрі не ввійшли до складу жодної волаки. Ці залишкові землі складались із земель, незручних для волочного розподілу, неродючих та ін. Залишкові землі роздавались огородникам і називались огородами, чи огородними моргами. Вони могли також надаватись селянам як додатки до неповних волок або ділянки для розведення лугів і лісів. Коли залишкові землі не могли потенційно принести їх володільцю прибутків, їх за необхідністю роздавали безоплатно [178, с.66]²⁸⁵.

²⁸³ Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки изъ истории Литовско-Русского права. – Часть III. Крестьянское землевладение въ Западной Россіи до половины XVI в. / М.Ф. Владимирский-Буданов. – Кієвъ, 1893. – 83 с.

²⁸⁴ Леонтович Ф.И. Крестьяне Юго-Западной Россіи по Литовскому праву XV и XVI столетий / Леонтович Ф.И. – Кієвъ, 1863. – 88 с.

²⁸⁵ Леонтович Ф.И. Крестьяне Юго-Западной Россіи по Литовскому праву XV и XVI столетий / Леонтович Ф.И. – Кієвъ, 1863. – 88 с.

Фільваркові землі перебували у власності поміщиків або державних чиновників, але оброблялись селянською працею. Для цих полів відводились найкращі землі, найближчі до фільварку. Іноді їх навіть відгороджували від селянських земель. В окремих маєтках не існувало відмінностей між поміщицькими та селянськими землями. Право володіння селянськими волоками належало головню осадним і тяглим селянам. Окрім того, волоками володіли бояри, сільські чиновники та сільські слуги. За загальними правилами селянин наділявся волокою, проте інколи отримував півволоки чи декілька волок [178, с.65]²⁸⁶.

Сільські громади на українських землях були також суб'єктами права власності на землю. М. Владимирський-Буданов вважав, що ця форма земельної власності мала велике значення в часи Київської Русі, тому вона змогла проіснувати на українських землях аж до кінця XVI ст. Однак її поступово витісняла приватна власність окремих осіб, які здебільшого належали до суспільної групи магнатів і шляхти [58, с.16]²⁸⁷.

В епоху Середньовіччя українські селяни мешкали у невеликих селах. Сусідні поселення об'єднувались для спільного захисту від ворожих нападів, гуртом виконували державні та феодалні повинності, власними зусиллями підтримували правопорядок і разом відправляли релігійні культу. Тому серед селян сформувалась форма комунальної власності щодо лісів, пасовищ, луків, озер і річок. Оброблювані селянами землі вважались власністю тієї сім'ї, яка їх освоїла чи отримала в спадок, від чого й пішли терміни „отчизна” та „дідизна”. Їх використовували для визначення предмета права земельної власності українського селянина [317, с.95]²⁸⁸.

Відомо, що Другий 1566 р. і Третій 1588 р. Литовські статuti на законних підставах дозволили шляхті вільно розпоряджатись своїми землями та залежними людьми. Про селянське право власності на землю в цих актах вже не

²⁸⁶ Леонтович Ф.И. Крестьяне Юго-Западной России по Литовскому праву XV и XVI столетий / Леонтович Ф.И. – Киев, 1863. – 88 с.

²⁸⁷ Владимирский-Буданов М.Ф. Формы крестьянского землевладения в Западной России XVI в. / М.Ф. Владимирский-Буданов. – Киев, 1911. – 440 с.

²⁸⁸ Юхо И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / Юхо И.А. – Минск, 1978. – 144 с.

йшлося. За селянами залишалось лише право на рухоме майно, відображене в ст. 9 восьмого розділу Третього Литовського статуту. Це право власності надавалося селянам передусім з метою обробітку земельного наділу, яким користувався феодально залежний селянин, адже це було необхідно для виконання феодальних повинностей [309, с.115]²⁸⁹.

У XVI ст. під впливом польського права здійснювалася еволюція права власності селян. Селянську землю поступово почали вважати належною державі чи феодалам. У судах з кожним роком частіше заперечувалось право селянина продавати власну землю. Цю практику затвердив Третій Литовський статут у 1588 р.

У XVII ст. становище українського селянства значно погіршилося. Зросла панщина, яку вимагали вже не з дворища, а з кожного двору, збільшились натуральні повинності. Встановлювалось кріпацтво, яке виявлялося насамперед у позбавленні селянина права власності на землю: вся земля вважалася власністю шляхти або церкви [233, с.357]²⁹⁰.

Отже, зауважимо негативне значення Третього Литовського статуту в політичній ситуації, в яку потрапило українське селянство після його прийняття. Право власності селян до Литовських статутів було достатньо широким, але дещо звужилося після прийняття Першого Литовського статуту, а Другий і Третій взагалі його не визнавали, окрім права власності на рухоме майно.

3.4. Захист права власності

Оскільки розвиток цивільно-правових відносин значно залежав від інституту права власності, Литовські статути передбачили юридичні механізми захисту прав власників, зокрема захист феодальної земельної власності.

---

²⁸⁹ Шекера И.М. Литовские статуты и правовое положение крестьян Украины в XVI веке / И.М. Шекера // Первый Литовский статут 1529 года : материалы республиканской научной конференции, посвященной 450-летию Первого Статута. – Вильнюс, 1982. – С. 112–118.

²⁹⁰ Полонська-Василенко Н.Д. Історія України : у 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року / Полонська-Василенко Н.Д. – К. : Либідь, 1992. – 608 с.

Судовий захист феодальної земельної власності регулював Перший Литовський статут 1529 р. у двох аспектах:

- призначення покарання у випадку вчинення майнового злочину;
- виникнення зобов'язання відшкодувати заподіяну майнову шкоду [11, с.59]²⁹¹.

Якщо покарання призначалось конкретному злочинцеві, то зобов'язання, котрі виникли у зв'язку зі злочином, торкались його особи або були пов'язані з його майном. У тих випадках, коли знайти злочинця не вдавалось, зобов'язання передавались іншим особам, котрі певним способом перебували у зв'язку зі заподіяною шкодою. Ці зобов'язальні відносини становили особливості судового захисту права власності за Литовськими статутами.

Специфіка цивільно-правового захисту права власності полягає насамперед у застосуванні таких юридичних механізмів (засобів чи способів), що забезпечують переважно усунення перешкод у здійсненні права власності та відновлення майнового становища потерпілого власника за рахунок майнових благ порушника чи іншої зобов'язаної особи [298, с.493]²⁹².

За Литовськими статутами термін позовної давності становив:

- для нерухомого майна – десять років;
- для рухомого майна – три роки.

Строки позовної давності не застосовували до витребування майна, яке перебувало під заставою чи було передане феодалом у тимчасове володіння його васалу на визначений або невизначений термін „до волі та ласки” [317, с.97]²⁹³.

Литовські статuti особливо увагу приділяли захисту права власності потерпілих від корисливих злочинів, зокрема від крадіжки. Викрадення майна за способами його здійснення поділялось на:

---

²⁹¹ Андрюлис В.И. Некоторые процессуальные особенности судебной защиты феодально движимого имущества по Литовскому статуту 1529 года / В.И. Андрюлис // Первый Литовский Статут (материалы республиканской научной конференции посвященной 450-летию Первого Статута). – Вильнюс, 1982. – С.55–58.

²⁹² Цивільне право України : у 2-х кн. / [за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. – Кн. 1. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 720 с.

²⁹³ Юхо И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / Юхо И.А. – Минск, 1978. – 144 с.

- відкрите самовільне присвоєння майна через насильства або погрози;
- грабіж;
- крадіжка.

Зауважимо зазначити, що кримінально-правова охорона майнових прав у Великому князівстві Литовському настільки тісно перепліталась із цивільно-правовими засобами захисту права власності, що розглядати їх окремо недоцільно. Так, литовський учений В. Андрюліс критикував можливість існування кримінального права як окремої галузі у Великому Литовському князівстві, а сукупність норм про злочини та покарання вважав інститутом кримінальної відповідальності, що забезпечував правовий захист, у тому числі цивільних прав [11, с.56–57]²⁹⁴. Польський дослідник А. Дубенський відніс правовий інститут „головщини”, тобто виплату злочинцем штрафу родичам убитого, до цивільного права, а І. Малиновський – до кримінального [206, с.15]²⁹⁵.

Присвоєння чужого майна, грабіж, крадіжку Литовські статuti 1529 р. не відносили до однорідних майнових злочинів. Процес виявлення крадіжки, яку треба було доказати, поділявся на досудове слідство та судовий процес. Якщо в період досудового слідства підозрюваний зізнався у злочині, крадіжка вважалась явною. Якщо злочинець не виявлений, розпочинався судовий процес. Під час його потерпілий мав право подавати особливий позов до підозрюваного. У процесі розгляду судом справи про крадіжку Перший Литовський статут передбачав два цивільні позови потерпілого та один зустрічний позов невинного підозрюваного до потерпілого.

Цивільний позов потерпілий мав право пред'явити до того, у кого в присутності свідків була знайдена викрадена річ, навіть якщо той не був злодієм, а також до того, хто перешкоджав розшуку злодія. Підозрюваний у крадіжці мав право пред'явити особливий позов до потерпілого, якщо він погодився на тортури, витримав їх і цим довів свою невинність. Цим правом

---

²⁹⁴ Андрюліс В.И. Некоторые процессуальные особенности судебной защиты феодально движимого имущества по Литовскому статуту 1529 года / В.И. Андрюліс // Первый Литовский Статут (материалы республиканской научной конференции посвященной 450-летию Первого Статута). – Вильнюс, 1982. – С.55–58.

²⁹⁵ Малиновский И. Учение о преступлении по Литовскому Статуту / Иоаникий Малиновский. – К., 1894. – 173 с.

також наділялись родичі підозрюваного, якщо він помирає під час тортур [11, с.57–58]²⁹⁶.

Зазначені цивільні позови потерпілого до підозрюваного були і в римському праві, що підтверджує рецепцію правових конструкцій римського права у цивільному праві за Литовськими статутами.

Державний орган, до якого необхідно було звертатись позивачу за захистом своїх речових прав, залежав від приналежності сторін судового процесу до певного суспільного стану. Судовий захист права власності шляхтичів відбувався у земському суді. Земські суди діяли в кожному повіті й складались із суддів, підсудка й писаря. Вони засідали тричі на рік – по два тижні. Захист земельної власності здійснювався у підкоморському суді, що діяв у кожному повіті та розглядав земельні справи. Роль судді виконував підкоморник, а його заступником був коморник [154, с.71]²⁹⁷.

Міщани тих міст, котрі отримали магдебурзьке право, звертались за захистом свого права власності у в'їтівсько-лавничі суди, а тих міст, які не мали магдебурзького права – у гродські суди.

Селяни для захисту своїх речових прав позивались зазвичай у копних судах – сільських громадських судах, діяльність котрих ґрунтувалась на давніх положеннях звичаєвого права українського народу. Третій Литовський статут у 1588 р. прирівняв статус копних судів до державних [78, с.115]²⁹⁸.

Документальні джерела свідчать про те, що захист цивільних прав, передбачених Статутами Великого князівства Литовського, інколи відбувався шляхом звернення до вищих органів судової влади. Так, у 1627 р. Люблінський трибунал вирішив цивільно-правовий спір між жителями Володимирського повіту Барабарою Рогавською та Аврамом Суходольським [295, арк.1–2]²⁹⁹.

²⁹⁶ Андрюлис В.И. Некоторые процессуальные особенности судебной защиты феодально движимого имущества по Литовскому статуту 1529 года / В.И. Андрюлис // Первый Литовский Статут (материалы республиканской научной конференции посвященной 450-летию Первого Статута). – Вильнюс, 1982. – С.55–58.

²⁹⁷ Кульчицький В.С. Історія держави і права України : підручн. для студ. вищ. навч. закл. / Кульчицький В.С., Тищик Б.Й. – К. : Видавничий Дім „Ін Юре”, 2007. – 624 с.

²⁹⁸ Гурбик А.О. Копні суди на українських землях у XIV–XVI ст. / А.О. Гурбик // Український історичний журнал. – Київ, 1990. – № 10. – С. 110-116.

²⁹⁹ ЦДІА України у м. Києві, ф. 220, оп. 1, спр. 52.

Право володіння, як і власність, підлягало судовому захисту. Володілець землі, що впродовж трьох років користувався нею, мав право подавати позов навіть на власника, якщо той без судового рішення самовільно зібрав урожай з цієї землі чи завдав іншу шкоду законному володільцеві. Якщо суд встановлював факт володіння землею, він був зобов'язаний прийняти рішення про поновлення порушеного права та компенсацію шкоди [317, с.97]³⁰⁰.

Від другої половини XVI ст. Вальний сейм Речі Посполитої прийняв низку нормативно-правових актів. Вони передбачали прискорений і спрощений захист права феодальної власності. У випадку насильницького позбавлення шляхтича його земельної власності, він мав право подати позов у гродський суд упродовж місяця від дня вчинення цього злочину. Гродський суд здійснював розслідування і, якщо переконувався у факті насильницького заволодіння маєтком, невідкладно вводив позивача у володіння навіть без перевірки його права на цю землю. Ця спрощена процедура була впроваджена для боротьби зі шляхетськими наїздами – нападами одних шляхтичів на інших з метою незаконного заволодіння чужою земельною власністю [243, с.186–187]³⁰¹.

---

³⁰⁰ Юхо И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / Юхо И.А. – Минск, 1978. – 144 с.

³⁰¹ Рубаник В.Є. Інститут права власності в Україні : проблеми зародження, становлення й розвитку в період до 1917 року : історико-правове дослідження / Рубаник В.Є. – Харків, 2002. – 352 с.

РОЗДІЛ 4

ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНЕ ПРАВО ЗА ЛИТОВСЬКИМИ СТАТУТАМИ

4.1. Договірні зобов'язання

Зобов'язальне право за Литовськими статутами передбачало різну правосуб'єктність учасників договірних зобов'язань. Правосуб'єктність магнатів і шляхти відрізнялася від правосуб'єктності селян і міщан. Так, феодално залежна людина не мала права без згоди поміщика укладати договори, предметом яких була земельна ділянка, а також виступати поручителем боргового зобов'язання на суму понад чотири копи грошей. У випадку невиконання зобов'язання вільна людина могла бути віддана кредиторів для відпрацювання боргу [317, с.100]³⁰².

Ст. 7 розділу сьомого Другого Литовського статуту 1566 р. встановлювала недопустимість розпорядження спадщиною, яку особа ще не отримала, а лише сподівалася одержати від батька чи матері (в тому числі її віно) або від іншого живого родича, котрий не мав прямих спадкоємців [258, с.344]³⁰³. Закріплення в Литовських статутах такої, здавалося би, колізійної правової норми засвідчує, що такі випадки траплялися і держава намагалась їх запобігати.

Литовські статuti встановлювали обмежену свободу договору не лише стосовно селян і міщан, а й шляхти. Відповідно до Першого Литовського статуту 1529 р., феодал повинен був отримати дозвіл від Великого Князя литовського, щоб продати чи іншим способом відчужити свою вотчину. Вільно розпоряджатися вотчинами дозволяв Другий Литовський статут 1566 р., але вислужена нерухомість і надалі могла бути відчужена тільки за згодою

---

³⁰² Юхо И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / Юхо И.А. – Минск, 1978. – 144 с.

³⁰³ Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т.2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2003. – 560 с.

держави. І лише Третій Литовський статут 1588 р. дозволив шляхті вільно та незалежно розпоряджатися всім її майном [27, с.36]³⁰⁴.

За загальним правилом, договори на українських землях у XVI–XVII ст. укладали в усній формі. Проте Литовські статuti передбачали низку випадків, коли для договору була обов'язкова письмова форма, наприклад, для договору позики на суму понад десять кіп грошей. Жорсткіші вимоги Литовські статuti висували щодо відчуження землі. Коли власник продавав або дарував батьківські, материнські, вислужені, куплені чи іншим способом набуті маєтки, він повинен був скласти запис про цей правочин, скріпивши його своєю печаткою та ще печатками трьох або чотирьох свідків шляхетського походження. Потім цей запис робили в книгах гродського суду. Під час сесії земського суду відповідний запис переносили з книг гродських до книг земських. Ця юридична процедура була обов'язковою також для договору позики та застави [122, с.154]³⁰⁵.

Запис, який переносили до земських книг, мав засвідчуватися не менш ніж двома підписами посадових осіб місцевих органів державної влади. Згідно з ст. 2 сьомого розділу Третього Литовського статуту 1588 р., запис укладений із порушенням зазначених норм, вважався нікчемним і не спричиняв жодних цивільно-правових наслідків.

У ст. 3 сьомого розділу Третього Литовського статуту 1588 р. передбачались випадки, за яких запис міг бути не перенесений із гродських книг у земські. До таких підстав належали війна й епідемія небезпечної хвороби („мор”). Законодавець установив, що названий запис має робитися після повернення з військової служби чи після припинення епідемії [259, с.443–444]³⁰⁶.

---

³⁰⁴ Бедрій М. Становлення та розвиток інституту права власності за Литовськими статутами / Мар'ян Бедрій // Правова система, громадянське суспільство та держава. – Львів, 2007. – С. 35–36.

³⁰⁵ Історія держави і права України : підручн. / [керівн. авт. кол. А.С.Чайковський, В.І. Батрименко, Л.О. Зайцев, О.Л. Копиленко та ін. ; за ред. А.С. Чайковського]. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 512 с.

³⁰⁶ Статuti Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова] – Кн. 1. – Одеса : Юридична література, 2004. – 672 с.

Для забезпечення стабільності цивільно-правового обороту держава вводила правила стосовно встановлення цін, а також єдині міри ваги, довжини та об'єму.

Зазначимо, що Другий і Третій Литовські статuti суттєво підвищили рівень правового регулювання договірних зобов'язань порівняно з Першим Литовським статутом 1529 р. й іншими нормативно-правовими актами Великого князівства Литовського [317, с.100]³⁰⁷.

Литовські статuti врегульовували широкий спектр договірних зобов'язань. Попри те, що ці нормативно-правові акти приділяли незначну увагу договорам міни та дарування, вони належали на українських землях до найпоширеніших у XVI–XIX ст. Наприклад, у 1578 р. князь Олександр Пренський подарував синові села Берестецьке, Кутрів, Мерва, Мельвів, Корсів і Сестретин Кременецького повіту [285, арк.91–92]³⁰⁸.

У Великому князівстві Литовському договір купівлі-продажу регулювався передусім звичаєвим правом, але окремі статті Литовських статутів визначали деякі умови його дійсності. Ст. 1 сьомого розділу Третього Литовського статуту 1588 р. встановила необмежене право магнатів і шляхти вільно відчужувати свою земельну власність повністю або частково. Визначалась юридична процедура продажу земельної ділянки, що передбачала обов'язкову реєстрацію в земських актових книгах й особисте усне повідомлення про цей факт Великого Князя, земського уряду чи земського суду [259, с.443–444]³⁰⁹.

Відповідно до Першого Литовського статуту 1529 р. 16 листопада 1544 р., було укладено договір купівлі-продажу сіл Чорторий і Папевець між Василем Семашко-Добратинським і князем Костянтином Острозьким. Про це зроблено

---

³⁰⁷ Юхо И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / Юхо И.А. – Минск, 1978. – 144 с.

³⁰⁸ ЦДА України у м. Києві, ф. 22, оп. 1., спр.19.

³⁰⁹ Статuti Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова] – Кн. 1. – Одеса : Юридична література, 2004. – 672 с.

відповідний запис в актових книгах Кременецького земського суду [283, арк.28]³¹⁰.

Значну увагу Литовські статuti приділяли договору позики. У ст. 25 сьомого розділу Другого Литовського статуту визначалось, що за перевищення суми боргу 10 кіп грошей договір позики повинен був обов'язково укладатись письмово разом із видачею розписки боржника кредиторю. Якщо розписка не була оформлена, кредитор за умови принесення відповідної присяги мав право отримати від боржника не більше десяти кіп грошей [258, с.350]³¹¹.

Третій Литовський статут 1588 р. всебічно врегулював порядок укладення та виконання договору позики. У ст. 98 четвертого розділу цього нормативно-правового акта йдеться про стягнення боргу за рахунок маєтку. Грошова сума, яка передавалась боржнику за договором позики, залежала від вартості землі, що підлягала заставі як забезпечення зобов'язання [318, с.80]³¹².

Ст. 8 сьомого розділу Третього Литовського статуту 1588 р. визнавала чинними позикові зобов'язання вільних селян. Відповідно до цієї правової норми, суди були зобов'язані визнавати дійсними боргові розписки таких селян, якщо вони засвідчувались підписами трьох шляхтичів. Боргові розписки невірних людей законними не вважались [258, с.446]³¹³.

Середньою суспільною ланкою між вільними та невірними людьми вважались особи, котрі перебували у борговій залежності від феодала (закупи). Литовські статuti їх також називали „закупними людьми” – це боржниками, котрі потрапляли у тимчасову неволю від кредитора внаслідок невиконання цивільно-правових зобов'язань за договором позики.

Порядок відпрацювання закупом боргів міг бути різним. Якщо борг був настільки великим, що боржник навіть теоретично не міг його відпрацювати аж

³¹⁰ ЦДІА України у м. Києві, ф. 22, оп.1, спр.2.

³¹¹ Статuti Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т.2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2003. – 560 с.

³¹² Ючас М.А. Применение Статута 1588 г. в судебной практике XVII–XVIII веков / М.А. Ючас // Первый Литовский Статут 1529 года : материалы республиканской научной конференции, посвященной 450-летию Первого Статута. – Вильнюс, 1982. – С. 78–86.

³¹³ Статuti Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т.2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2003. – 560 с.

до смерті, то для погашення боргу долучались ще й праця дорослих і працездатних дітей боржника. Чоловікові зараховувався рік відпрацювання боргу грошима – 1 рубель, а жінці – копа. Відробіток закупом великих боргів міг тривати не більше семи років, після чого боржник виходив на свободу. Менші борги відпрацьовувались лише одним боржником, без залучення праці інших людей. Закупництво як процедура відпрацювання боргу зазнавало значних обмежень у містах з магдебурзьким правом [178, с.10–11]³¹⁴.

Ст. 10 сьомого розділу Третього Литовського статуту 1588 р. передбачала, що у випадку продажу боржником маєтку, обтяженого боргами, третій особі, вона несла цивільно-правову відповідальність перед кредитором за борги попереднього власника маєтку впродовж трьох років, залишаючи за собою право на стягнення боргу з продавця. Після спливу зазначеного строку кредитор отримував право на стягнення боргу з боржника, не зачіпаючи інтересів третьої особи [259, с.446]³¹⁵.

У ст. 12 сьомого розділу Другого Литовського статуту 1566 р. визначала порядок стягнення боргів з маєтку за наявності декількох кредиторів. Якщо власність маєтку дозволяла здійснити виплату за всіма договорам позики, то маєток підлягав продажу, а отримана сума передавалася на задоволення вимог кредиторів. Іноді заставлений маєток ставав власністю того кредитора, якому боржник був винен найбільшу суму, але цей кредитор мав зобов'язання сплатити замість боржника його борги. Якщо вартість маєтку була меншою за суму боргу, кредитор, який його отримав, не зобов'язаний був відшкодовувати борги, а інші кредитори набували право вимагати у боржника повернення грошей [258, с.345–346]³¹⁶.

Відповідно до Литовських статутів, на українських землях сформувались два види процедури стягнення боргів за рахунок нерухомої власності

---

³¹⁴ Леонтович Ф.И. Крестьяне Юго-Западной России по Литовскому праву XV и XVI столетий / Леонтович Ф.И. – Киев, 1863. – 88 с.

³¹⁵ Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова] – Кн. 1. – Одеса : Юридична література, 2004. – 672 с.

³¹⁶ Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т.2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2003. – 560 с.

боржника: традиція й ексдивізія. На підставі традиції нерухоме майно платоспроможного боржника переходило в тимчасове користування кредиторів. Ексдивізія полягала в розподілі нерухомості неплатоспроможного боржника між кредиторами, які набували на неї право власності.

Традицію поділяли на строкову та безстрокову. Під час строкової традиції призначався термін, до якого було необхідно сплатити борг за рахунок прибутків маєтку, а за безстрокової – з прибутків нерухомого майна сплачувались лише відсотки, в той час, коли безстроково майном користувались кредитори, доки його не викупляли. У користування кредиторів могло бути передане або все нерухоме майно боржника, або його частина. Традиція здійснювалась виключно за рішенням суду. Кредитор, одержавши відповідне судове рішення, звертався до місцевих органів виконавчої влади з проханням скерувати державного службовця, щоби він здійснив процедуру традиції. Після цього орган виконавчої влади надавав боржнику можливість сплатити борг за чотиритижневий строк. Упродовж цього терміну орган виконавчої влади з'ясовував питання про відсутність законних перешкод для здійснення традиції, до яких належали: вже триваюча традиція щодо певної нерухомості; заставне чи позиттєве володіння цим маєтком третьою особою; оголошення щодо цього майна конкурсу або закладу. Лист із попередженням скерованого службовця про існування перешкод для традиції мав назву „цедула” [45, с.299]³¹⁷.

Коли перешкод не було, державний службовець провадив традицію: обчислював суму платежу, що припадала на маєток; складав опис маєтку та визнавав його дохід; видавав кредитору акт про традицію; вводив у володіння. Особа, не задоволена проведенням традиції, могла оскаржити це у суді, який приймав відповідне рішення.

На підставі традиції у сторін договору позики виникали певні права й обов'язки. Особа, набуваючи майно за традицією, мала право володіти,

---

³¹⁷ Василенко М. Як скасовано Литовського Статута (з історії кодифікації західно-руського та українського права) / Микола Василенко // Микола Василенко. Вибрані твори у трьох томах. – Том 2. Юридичні праці. – К. : Юридична думка, 2006. – С. 286–353.

користуватись ним і отримувати прибутки, передбачені в акті про традицію. Водночас ця особа була зобов'язана: охороняти маєток; виконувати військовий обов'язок; нести цивільно-правову відповідальність; після закінчення традиції повернути нерухоме майно власнику без погіршення якості.

Існувало дві підстави припинення традиції: задоволення вимог кредиторів і рішення суду. За безстроковою традицією боржнику було достатньо повернути позичену грошову суму без відсотків, а за строковою – ще й відсотки. Відповідно до традиції боржник міг повернути собі маєток достроково, якщо кредитор порушив акт традиції чи пошкодив нерухоме майно [354, s.155–164]³¹⁸.

Ексдивізія застосовувалась у випадках, коли боржник був неплатоспроможним і полягала в розподілі його майна між кредиторами. Підставою для здійснення ексдивізії було рішення суду. Воно приймалось, якщо:

- боржник сам звернувся в суд з відповідною заявою, розуміючи, що не зможе сплатити борг;
- кредитори в судовому порядку вимагали ексдивізії;
- ексдивізію вимагали спадкоємці майна, надмірно обтяженого боргами.

Кожен кредитор мав право вимагати ексдивізію через звернення до суду, якщо йому відмовлено в традиції чи прийнято інше судове рішення, яке не відповідало його інтересам. Коли суд задовольняв позов про ексдивізію, визнавши боржника неплатоспроможним, тоді приймалось так зване ремісійне рішення, за яким утворювався тимчасовий судовий орган – таксаторсько-ексдивізорський суд. До нього входили: шість ексдивізорів, три регенти, котрі складали відповідну документацію, а також не більше трьох коморників. Останні вимірювали земельну ділянку, що підлягала ексдивізії.

Ексдивізія за місцем проведення мала два види: перший – з назвою „ексдивізія за столом” – застосовувався у тих випадках, коли обсяг майна був незначним, відстань між маєтком і судом – невеликою, тому розподіл майна

---

³¹⁸ Korowicki A. Process cywilny litewski / A. Korowicki. – Wilno, 1826. – 236 s.

між кредиторами здійснювався в залі судового засідання. Другий вид – „ексдивізія на землі” – використовувався за необхідності виїзду до маєтку для визначення вмісту майна та його розподілу. Таксаторсько-ексдивізорський суд засідав зазвичай удвічі [45, с.300]³¹⁹.

На першому засіданні цей орган визначав кількість майна, інвентар, призначав адміністраторів, продавав рухоме майно боржника на публічному торзі, видавав наказ коморникам накреслити схему маєтку й упорядковував відповідну документацію. Це була своєрідна підготовка до розподілу маєтку. Перед завершенням першого засідання таксаторсько-ексдивізорський суд призначав термін другого засідання, на якому відбувався розподіл маєтку боржника. Розподіл здійснювали коморники, котрі позначали межі та встановлювали межові знаки. Після завершення процедури ексдивізії повноваження таксаторсько-ексдивізорського суду припинялись.

За тривалістю ексдивізія поділялась на тимчасову та довічну. Тимчасова ексдивізія надавала боржнику право викупити маєток. Довічна ексдивізія не передбачала можливості боржника викупити свій маєток. Цей вид ексдивізії застосовували лише на литовських і білоруських землях. На українських землях використовувалась тільки тимчасова ексдивізія, згідно з якою боржник мав право протягом десяти років викупити свій маєток [354, s.217–236]³²⁰.

Видатний український учений М. Василенко зазначав: „Традиція та ексдивізія, як способи правити борги, відповідали загальному характеру Литовського статуту, кодексу цілком середньовічного, феодального, що охороняв переважно шляхетське землеволодіння, не даючи йому виходити з рук власників. Отож і в правіжі боргів право викупу мало велику вагу, цілих десять років висіло воно над маєтком і не давало новому володільцеві повного права власності [45, с.301]”³²¹. Отже, традиція й ексдивізія, захищаючи право

³¹⁹ Василенко М. Як скасовано Литовського Статута (з історії кодифікації західно-руського та українського права) / Микола Василенко // Микола Василенко. Вибрані твори у трьох томах. – Том 2. Юридичні праці. – К. : Юридична думка, 2006. – С. 286–353.

³²⁰ Korowicki A. Process cywilny litewski / A. Korowicki. – Wilno, 1826. – 236 s.

³²¹ Василенко М. Як скасовано Литовського Статута (з історії кодифікації західно-руського та українського права) / Микола Василенко // Микола Василенко. Вибрані твори у трьох томах. – Том 2. Юридичні праці. – К. : Юридична думка, 2006. – С. 286–353.

власності, водночас певним способом гальмували розвиток економіки на українських землях у XVI–XIX ст.

Згідно зі ст. 15 сьомого розділу Третього Литовського статуту 1588 р., коли кредитор помирав, то боржник мав обов'язок повернути борг дітям кредитора. Якщо боржник цього не виконував, йому загрожувала втрата всього майна. Коли ж помирав боржник, його борги повинні були повернути особи, що успадковували майно боржника [259, с.448]³²².

Договір оренди набув найбільшого поширення серед суспільного стану магнатів, які були власниками численних маєтків. Зазвичай, вони здавали їх в оренду шляхтичам, або євреям. Умови договору оренди визначали орендар і поміщик-орендодавець. Такі умови фіксувались в орендному листі чи інвентарі – детальному описі маєтку. За договором оренди орендар отримував право користуватися маєтком і приналежними до нього людьми впродовж певного строку. Він одержував також інші права поміщика-орендодавця, але з деякими обмеженнями [178, с.55]³²³.

Договір зберігання відомий українському праву з часів Київської Русі. Так, ст. 49 Розширеної редакції Руської правди визначала порядок укладання договору зберігання [280, с.30]³²⁴.

Ст. 22 сьомого розділу Другого Литовського статуту 1566 р. поширювала на заставні речі юридичну дію давньоруської правової норми, яка звільняла зберігача від цивільно-правової відповідальності, якщо разом із предметом договору зберігання або застави були знищені також його власні речі. Для підтвердження цього факту в суді вимагалась присяга зберігача чи заставодержателя.

Порівняно з Руською правдою, в Литовських статутах цивільно-правова відповідальність зберігача посилювалась. Якщо внаслідок стихійного лиха чи

---

³²² Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова] – Кн. 1. – Одеса : Юридична література, 2004. – 672 с.

³²³ Леонтович Ф.И. Крестьяне Юго-Западной России по Литовскому праву XV и XVI столетий / Леонтович Ф.И. – Киев, 1863. – 88 с.

³²⁴ Хрестоматія з історії держави і права України у 2-х томах / [за ред. Гончаренка В.Д.]. – Т.1. – К. : Ін Юре, 2000. – 472 с.

іншої непереборної сили зазнали шкоди лише речі, передані на зберігання, то зберігач повинен відшкодувати поклажедавцеві вартість цих речей. Зауважимо, що ст. 22 сьомого розділу Другого Литовського статуту 1566 р. тлумачила пошкодження предмета договору зберігання як цивільно-правовий делікт [258, с.490]³²⁵.

Ст. 30 сьомого розділу Третього Литовського статуту 1588 р. внесла певні корективи у правове регулювання договору зберігання порівняно з Другим Литовським статутом 1566 р., адже на її підставі встановлювалась необхідність укладання в письмовій формі цього договору та в присутності свідків. Недотримання письмової форми договору зберігання звільняло зберігача від цивільно-правової відповідальності [259, с.451]³²⁶.

Добровільний договір містився в основі правовідносин між землевласниками та вільними людьми, які мешкали на території їхніх маєтків. Феодальна залежність вільних людей від землевласників мала назву „підданство”. У період заселення території, що належала феодалу, він надавав селянам певне майно зі своїм „добровільним листом”. Добровільний лист вважався чинним, якщо його видала людина вільна та з печаткою трьох шляхтичів, котрі мали добру репутацію. На українських землях договір між шляхтичем і його підданими, за яким виникали згадані правовідносини, називався договором ряду. Зобов’язання, що виникали у селян за цим договором, мали назву „куниці”. Розмір куниць належав до найважливіших умов договору ряду.

Свобода укладання цього договору поступово обмежувалась законодавством Великого князівства Литовського. У 1501 р. польський король та Великий Князь литовський Олександр затвердив статутну грамоту, яка поширювала юридичну дію на жителів Белзького воєводства. У цьому документі феодалам заборонялось для заохочення поселення селян на їхніх

---

³²⁵ Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т.2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2003. – 560 с.

³²⁶ Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова] – Кн. 1. – Одеса : Юридична література, 2004. – 672 с.

землях встановлювати повинності нижче від загальноприйнятих норм під загрозою штрафу 100 кіп грошей. Тому Ф. Леонтович дійшов висновку, що в XVI ст. свобода укладення договору була обмеженою, а селяни, поселяючись на землі феодала, здебільшого автоматично підлягали повинностям, окрім деяких випадків. Селянам було дозволено випрошувати для себе волю чи пільгу на певний час. Люди, отримуючи таку волю називались „слободичі”. Відповідно до Литовських статутів люди, котрі одержували пільгу, мали право залишити феодала лише після відпрацювання пільгового часу чи викупу грошима (по шість грошей за кожен пільговий тиждень) [178, с.8–10]³²⁷.

У часи Великого князівства Литовського договір ряду був юридичною основою для визначення місця проживання селян, а також правовою підставою переходу від одного феодала до іншого. Селянин, укладаючи договір ряду із певним поміщиком визначав у договорі умови про куниці (роботи й інші повинності), в тому числі про вихідну куницю – плату поміщику за вихід з-під його влади. Інколи траплялися випадки, коли вільні селяни покидали поміщика без жодного платежу, тому Литовські статuti встановлювали таку плату як обов’язкову [178, с.57]³²⁸.

Отже, внаслідок прийняття Литовських статутів на українських землях було встановлено високорозвинуте, як для тогочасних умов правове регулювання договірних зобов’язань. Більшість договорів, що передбачались у цих нормативно-правових актах, відомі українському праву здавна і навіть зафіксовані у Руській правді. Проте Литовські статuti відкрили перед ними нові шляхи розвитку, адаптували їх до тогочасних соціально-економічних умов, конкретизували правову регламентацію, посилили цивільно-правову відповідальність контрагентів, установили жорсткіші вимоги стосовно форм договорів, що дало цим правовідносинам змогу стабільно й ефективно розвиватись упродовж кількох століть.

---

³²⁷ Леонтович Ф.И. Крестьяне Юго-Западной России по Литовскому праву XV и XVI столетий / Леонтович Ф.И. – Киев, 1863. – 88 с.

³²⁸ Леонтович Ф.И. Крестьяне Юго-Западной России по Литовскому праву XV и XVI столетий / Леонтович Ф.И. – Киев, 1863. – 88 с.

4.2. Цивільно-правові делікти

Основними підставами для виникнення зобов'язань за Литовськими статутами були договори та делікти. Крім того, зобов'язання могли виникнути для феодално залежних людей на підставі розпорядження їхнього поміщика. Він мав право зобов'язати залежну від себе людину виконати певну роботу чи передати майно на користь третьої особи. Зобов'язання могли виникнути й відповідно до рішення суду [267, с.117]³²⁹.

Відомо, що поряд із регулятивною зобов'язання виконують й охоронну функцію. Такі охоронні цивільно-правові зобов'язання виникають також із неправомірних дій (деліктів, правопорушень), тобто з заподіяння шкоди, придбання чи зберігання чужого майна без достатніх підстав та ін. Хоча такі зобов'язання виникають з неправомірних дій, самі вони спрямовані на досягнення правомірного наслідку – відновлення порушеного майнового становища учасників майнового обороту [298, с.614]³³⁰.

Цивільно-правова відповідальність виявляється у покладенні на правопорушника невиконання певних прав або заміні невиконаного обов'язку новим, або в приєднанні до невиконаного обов'язку нового, додаткового [113, с.14]³³¹.

У Литовських статутах не відбулося абсолютно чіткого розмежування різних форм юридичної відповідальності. Литовський вчений В. Андрюліс критикував здогади про можливість існування кримінального права як окремої галузі в Литовських статутах, а сукупність норм про злочини і покарання

---

³²⁹ Терлюк І.Я. Історія держави і права України (доновітній час) : навчальний посібник / Терлюк І.Я. – К., 2006. – 400 с.

³³⁰ Цивільне право України : у 2-х кн. / [за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. – Кн. 1. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 720 с.

³³¹ Иоффе О.С. Ответственность по советскому гражданскому праву / Иоффе О.С. – Ленинград, 1955. – 310 с.

вважав інститутом кримінальної відповідальності. Цей інститут забезпечував правовий захист, у тому числі й цивільних правовідносин [11, с.57]³³².

Незважаючи на тонкі невиразні межі між злочином і цивільним правопорушенням (деліктом), між відповідальністю кримінальною та цивільною в Литовських статутах, необхідно наголосити на тому, що ці межі все-ж таки були. Головна заслуга такого розмежування належить рецепції в Литовських статутах норм українського звичаєвого права. На думку сучасного авторитетного дослідника П. Музиченка, в українській народній свідомості сформувався погляд на злочин як на гріх, аморальний вчинок, що становив небезпеку для суспільства, на відміну від цивільних правопорушень, котрі не вважалися гріхом, тому стосовно них розслідування не здійснювалося [261, с.123]³³³.

До найнебезпечніших цивільних правопорушень за Литовськими статутами належить безпідставне відібрання чужої земельної власності. Так, у ст. 1 дев'ятого розділу Другого Литовського статуту 1566 р. зазначалося: „Уставуємо, що якби які княжата, пани, єпископи, віри як римської, так і грецької, чи панни, княгині, вдови і земляни мали маєтки людей і землі, мисливські угіддя і ліси, озера і боброві загати у границях або межах, і хотіли би, перейшовши один одному границю або межу, в землю чужу вступити, або людей і землі, мисливські угіддя і ліси, озера і сіножаті, і боброві загати відібрати, прагнучи іншого з того маєтку витиснути, тоді мають з обох сторін по вісімнадцять свідків поставити перед судом на земельному ґрунті [258, с.355]”³³⁴.

Якщо шляхтич псував межу володінь іншого шляхтича, тоді він виплачував за цей делікт 20 рублів грошей компенсації потерпілому, судові земському – копу грошей, а за кожен знищений копець (межовий знак) – три

---

³³² Андрюлис В.И. Некоторые процессуальные особенности судебной защиты феодально движимого имущества по Литовскому статуту 1529 года / В.И. Андрюлис // Первый Литовский Статут (материалы республиканской научной конференции посвященной 450-летию Первого Статута). – Вильнюс, 1982. – С.55–58.

³³³ Суд і судочинство на українських землях XIV–XVI століть / [за ред. П. Музиченка]. – Одеса, 2000. – 180 с.

³³⁴ Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т.2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2003. – 560 с.

копи грошей. Коли шляхтич переорював межу поля іншого шляхтича, тоді за таке цивільне правопорушення він платив 3 рублі грошей, а земському суду – півкопи грошей. Правопорушник був зобов'язаний також відновити цю межу. За виникнення аналогічної ситуації між двома селянами розмір цивільної відповідальності правопорушника становив 1 рубль грошей.

Якщо хтось навмисно прокопав річку, чим заподіяв шкоду сусідові, тоді суд зобов'язував правопорушника відновити стан річки, виплатити позивачеві 12 рублів шкоди, а також компенсувати йому втрачену вигоду, яку він мав одержати від цієї річки.

Ст. 13 дев'ятого розділу Другого Литовського статуту 1566 р. визначала порядок компенсації збитків у процесі виникненні земельного спору та суперечки про право власності на врожай: „А якби той, хто наклав заборону вивозити жито, довів у суді, що той посіяв жито на його власній землі, то як земля, то і те жито, мають бути йому залишені. А якби той, незважаючи на встановлену заборону і заклад, пожав те жито і вивіз геть, тоді має заклад заплатити і жито з нав'язкою віддати. А якщо хто буде на своїй власній землі сіяти, а йому буде вчинено таку заборону вивозити збіжжя і позивач у суді не доведе, що то його земля була, то позивач повинен зазначений заклад сам заплатити до скарбниці нашої господарської і відшкодувати такому заподіяні збитки, тобто, якби чие жито через заборону вивозити, погнило [258, с.358–360]”³³⁵.

Під час вирішення судами цивільних справ стосовно деліктів між сусідами широкого застосування набули примирні процедури [195, с.661]³³⁶.

Деліктні зобов'язання в цивільному праві за Литовськими статутами могли спричиняти для правопорушника важкі юридичні наслідки або навіть стати підставою для втрати особистої свободи.

³³⁵ Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т.2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2003. – 560 с.

³³⁶ Любавский М. Областное дѣление и мѣстное управление Литовско-Русскаго государства ко времени издания Перваго Литовскаго статута / Матвей Любавский. – Москва, 1892. – 884 с.

Подібна зі закупництвом феодальна залежність могла виникнути на підставі цивільно-правового делікту, внаслідок чого в правопорушника виникав обов'язок відшкодувати майнові збитки, який він не міг виконати через своє матеріальне становище. Такого правопорушника передавали на службу потерпілому для відшкодування заподіяної шкоди. Людей, котрі потрапляли в цю феодальну залежність, усі три Литовські статuti називали „виданими”. Видача особи на відробіток за деліктним зобов'язанням здійснювалась у судовому порядку. Таке рішення повинен був прийняти суд, який перед тим присудив відшкодування з цього правопорушення.

У судовому рішенні про відшкодування обов'язково визначався розмір збитків, котрі повинен був компенсувати відповідач. Якщо правопорушник виявлявся неспроможним їх сплатити, то суд видавав його потерпілому на відпрацювання.

Литовські статuti, зокрема Другий 1566 р. і Третій 1588 р., суворо забороняли віддавати правопорушників у вічну неволю. Ця залежність була тимчасовою, а порядок її відпрацювання – аналогічним до закупництва [178, с.12]³³⁷.

Отже, доходимо висновку, що цивільно-правові делікти становили важливий елемент у системі зобов'язань за Литовськими статутами. Хоча розмежування злочинів від цивільних правопорушень у Литовських статутах було нечітким, його присутність зумовила подальший розвиток зобов'язальних правовідносин на українських землях.

4.3. Забезпечення зобов'язань

Забезпечення виконання зобов'язань – важливий цивільно-правовий інститут у сучасних умовах, який має давнє історичне походження. Він

---

³³⁷ Леонтович Ф.И. Крестьяне Юго-Западной России по Литовскому праву XV и XVI столетий / Леонтович Ф.И. – Киев, 1863. – 88 с.

зародився ще у стародавньому Римі, розвивався у наступних століттях. Цей інститут також властивий Литовським статутам. Оскільки правові норми забезпечення зобов'язань за Литовськими статутами застосовувалися на українських землях аж до середини ХІХ ст., необхідно детальніше розглянути цей цивільно-правовий інститут.

Російський учений К. Анненков вважав, що під забезпеченням зобов'язань варто розуміти засоби або способи, спрямовані на зміцнення зобов'язань, тобто надання їм більшої ймовірності стосовно отримання за ними задоволення кредиторами [13, с.231]³³⁸.

Найпоширенішим видом забезпечення зобов'язань у Литовських статутах була застава. В основу правових норм, які регулювали ці відносини, була покладена насамперед рецепція Руської правди, адже застава на українських землях сформувалася саме в часи Київської Русі [122, с.121]³³⁹.

Після входження українських земель до складу Великого князівства Литовського здійснювався розвиток торгівлі, виробництва, кредитно-грошових відносин. Це вимагало вдосконалення законодавства про забезпечення зобов'язань і належало до основних завдань Литовських статутів.

Литовські статuti розрізняли заставу рухомого та нерухомого майна. Об'єктом застави могли бути речі, які належали заставодавцю на праві власності. До нерухомого майна, що підлягало заставі, входили: землі, ліси, водойми, рибні ставки, промислові заклади та господарські будівлі. Застава рухомих речей в юридичній термінології Литовських статутів позначалася терміном „заклад” [272, с.112]³⁴⁰.

Застава на нерухоме майно, відповідно до Литовських статутів, мала місце у двох формах:

---

³³⁸ Анненков К. Система русского гражданского права / Костянтин Анненков. – Санкт-Петербург, 1901. – Т.3. – 328 с.

³³⁹ Історія держави і права України : підручн. / [керівн. авт. кол. А.С.Чайковський, В.І. Батрименко, Л.О. Зайцев, О.Л. Копиленко та ін. ; за ред. А.С. Чайковського]. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 512 с.

³⁴⁰ Товстоліс М. Суть застави за Литовським Статутом / Микола Товстоліс // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Київ, 1929. – Вип. 6. – С. 111–123.

1. Передання заставленого майна кредитору та надання йому права експлуатації залежних селян за рахунок процентів за договором, а також права провести цесію – передати права іншому кредиторіві.

2. Застава у формі запису боргів у судові книги без передання майна кредитору, тобто іпотека [317, с.98]³⁴¹.

Іпотека з'явилася в Литовських статутах унаслідок рецепції римського приватного права. У Стародавньому Римі боржник мав право продати заставлену річ і за рахунок отриманих грошей розрахуватися з кредитором. Крім того, за римським приватним правом боржник мав можливість заставляти одну й ту саму річ декілька разів різним кредиторам [270, с.133]³⁴².

Практика застосування Литовських статутів на українських землях у XIV – XIX ст. засвідчила, що місцеві феодалі часто використовували заставу як форму тимчасового володіння людьми. Феодально залежні селяни, котрі перебували під заставою, називалися „заставними”. Третій Литовський статут 1588 р. визначив порядок оцінки людей і передання їх у володіння іншим особам унаслідок стягнень із поміщика за борговими зобов'язаннями [178, с.55–56]³⁴³.

Кожен Литовський статут містив окремий розділ про застави: у Першому Литовському статуті це був десятий розділ, а в Другому та Третньому – сьомий [259, с.218]³⁴⁴.

Для регулювання заставно-зобов'язальних правовідносин у Литовських статутах вживали спеціальні юридичні терміни: „застава”, „заставить”, „закупать”, „речь заставная”, „имение закупленное” і под.

Особа, яка віддавала своє майно під заставу, тобто заставодавець, іменувався у Литовських статутах – „хто речь заставную заставиль”, а заставодержатель – „хто маючи оть кого в заставе имение”. Заставодавець

³⁴¹ Юхо И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / Юхо И.А. – Минск, 1978. – 144 с.

³⁴² Тищик Б.Й. Основи римського приватного права / Тищик Б.Й., Орач Є.М. – Львів, 1994. – 199 с.

³⁴³ Леонтович Ф.И. Крестьяне Юго-Западной России по Литовскому праву XV и XVI столетий / Леонтович Ф.И. – Киев, 1863. – 88 с.

³⁴⁴ Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова] – Кн. 1. – Одеса : Юридична література, 2004. – 672 с.

мав бути власником майна, переданого в заставу. Вдова, що отримувала маєток як „віно”, також мала право здати його під заставу. Заставодержатель мав право вчинити субзаставу, тобто заставити заставлене йому майно іншій особі. За загальним правилом, у ролі заставодержателів виступали шляхтичі, однак, крім них, цю функцію могли виконувати інші люди – купці, міщани християнської віри, а також євреї [272, с.111–112]³⁴⁵.

У ст. 7 сьомого розділу Третього Литовського статуту зазначалося: „Теж купці, міщани і євреї зі шляхти реєстрами боргів ніяких вимагати не повинні, і не зможуть, крім як за записами певними... [259, с.222]”³⁴⁶. Застава – вид забезпечення зобов’язання – набувала чинності у зв’язку з укладанням договору позики. Застава, згідно з правовими нормами Литовських статутів була умовою договору позики, а не самостійною цивільно-правовою угодою. Литовські статuti вимагали письмової форми запису про заставу, який занотовувався в судові книги. Цей практичний захід забезпечував чіткий порядок вирішення судом спорів, що могли виникнути на підставі заставних відносин [272, с.111–112]³⁴⁷.

Рухомі речі могли передаватися під заставу без письмового засвідчення посадових осіб [317, с.98]³⁴⁸. Натомість запис про заставу нерухомого майна мав містити підписи та печатки заставодавця і трьох або чотирьох свідків.

Записи про заставу занотовували в судові книги земських судів. Між сесіями земського суду судові книги буди закриті, тому дозволялося в міжсесійний період за необхідності вносити записи про заставу в книги гродських судів, а потім, на черговій сесії земського суду, цей запис занотовували також у його судові книги [227, с.102]³⁴⁹.

³⁴⁵ Товстоліс М. Суть застави за Литовським Статутом / Микола Товстоліс // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – Київ, 1929. – Вип. 6. – С. 111–123.

³⁴⁶ Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова] – Кн. 1. – Одеса : Юридична література, 2004. – 672 с.

³⁴⁷ Товстоліс М. Суть застави за Литовським Статутом / Микола Товстоліс // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – Київ, 1929. – Вип. 6. – С. 111–123.

³⁴⁸ Юхо И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / Юхо И.А. – Минск, 1978. – 144 с.

³⁴⁹ Пичета В.И. Земельное право ў статутах 1529 и 1566 годоў / В.И. Пичета // Працы Беларускага Дзяржаўнага Універсітэту. – № 11. – Минск, 1926. – С. 19–26.

Після внесення запису про заставу до актових книг земського суду, заставодавець отримував витяг із судовою печаткою. Заставодержатель видавав заставодавцеві посвідчення зі своїм підписом і печаткою, а також підписами та печатками двох або трьох свідків. Після припинення боргового зобов'язання, а водночас і його забезпечення, тобто застави, заставодавець повертав заставодержателю посвідчення, а заставодержатель заставодавцеві – запис про заставу.

Якщо заставодержатель відмовлявся від виплати йому боргу заставодавцем, повернувши заставний запис, його примушував до цього суд у визначеним ним строк. Крім того, у таких випадках заставодержатель повинен був відшкодувати заставодавцю збитки, заподіяні його відмовою повернути заставний запис. Дотримання формального, а подекуди навіть бюрократичного, порядку оформлення заставних записів на підставі Литовських статутів було необхідною умовою дійсності застави.

Окрім процедури складання заставних записів, для дійсності застави важливим аспектом стало дотримання процедури введення у володіння. Ввід у володіння передбачав складання інвентарю заставленого майна, куди заносили опис двору, рухомих речей і прізвища залежних селян [272, с.113–114]³⁵⁰.

У ст. (артикулі) 3 сьомого розділу Другого Литовського статуту 1566 р. зазначалося: „Хочемо також мати і постановляємо, аби кожен, хто хотів би маєток свій батьківський продати, або заставити, має прийти до нас, Господаря, або до вряду земського, у якому повіті той маєток лежить, оголосити перед судом земським, після чого застава за таким звичаєм матиме силу на вічність, хоч би на те підтвердження нашого господарського не було. Однак той, кому буде записано, того ж часу має, взявши возного, з вряду повітового, увійти в володіння того маєтку; якщо після такого запису в володіння того маєтку він не увійшов, а давність земську десять років промовчав, тоді такий продаж і застава

---

³⁵⁰ Товстоліс М. Суть застави за Литовським Статутом / Микола Товстоліс // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Київ, 1929. – Вип. 6. – С. 111–123.

потім сили жодної мати не буде [258, с.342]”³⁵¹. Беручи це до уваги, можна дійти висновку, що ввід у володіння підлягав чіткій регламентації у Литовських статутах. Недотримання процедури його проведення мало наслідки недійсності застави.

Істотною умовою застави та запису про неї було визнання терміну сплати боргу за основним зобов'язанням. Цей термін утверджувався в договорі за згодою сторін боргового зобов'язання. Зазвичай строк сплати боргу становив не більше одного року, але інколи він міг бути дворічним чи трирічним, обчислювався календарними днями або ж його могло визначати настання певної події [272, с.114]³⁵².

М. Владимирський-Буданов вважав, що безстрокові застави застосовувалися стосовно службових володінь [57, с.17–20]³⁵³.

Нагадаємо, що як вже згадувалося в третьому розділі нашого дослідження, укладення договору з умовою про заставу мало свої юридичні наслідки. Заставодержатель отримав право володіння заставленим майном. На думку М. Владимирського-Буданова, заставодержатель отримував право володіння лише стосовно рухомого майна, а нерухомим заставленим майном володів заставодавець [57, с.18]³⁵⁴. М. Товстоліс заперечував цю тезу, стверджуючи, що заставодержатель володів ще й нерухомим майном [272, с.115]³⁵⁵.

Заставодержатель, упродовж дії застави, мав право користуватися заставленим маєтком, а, отже, отримував з нього прибутки. Він також мав право поліпшити його стан, а після припинення застави заставодавець повинен був повернути йому витрачені на це кошти. За погіршення стану заставленого

---

³⁵¹ Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т.2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2003. – 560 с.

³⁵² Товстоліс М. Суть застави за Литовським Статутом / Микола Товстоліс // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – Київ, 1929. – Вип. 6. – С. 111–123.

³⁵³ Владимирський-Буданов М.Ф. Заставное владение / М.Ф. Владимирський-Буданов // Архивь Юго-Западной Россіи. – Т. IV. – Ч.8. – Київ, 1911. – С. 18–26.

³⁵⁴ Владимирський-Буданов М.Ф. Заставное владение / М.Ф. Владимирський-Буданов // Архивь Юго-Западной Россіи. – Т. IV. – Ч.8. – Київ, 1911. – С. 18–26.

³⁵⁵ Товстоліс М. Суть застави за Литовським Статутом / Микола Товстоліс // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – Київ, 1929. – Вип. 6. – С. 111–123.

майна заставодержатель не відповідав, якщо це відбувалося не з його вини. Початком користування заставодержателя заставленим майном вважався час проведення процедури вводу у володіння. Заставодержатель також мав право передати свої права третій особі без згоди заставодавця [272, с.123]³⁵⁶. Тобто заставодавець мав право провести цесію – цивільно-правову дію, рецептовану в Литовських статутах з римського приватного права.

Згідно з нормами римського приватного права, цесія – це перенесення права вимоги кредитора на іншу особу без узгодження з боржником [270, с.124]³⁵⁷. Вона має також велике значення у сучасному цивільному праві України. Кредитор, який поступається своїм правом вимоги за зобов'язанням, називається цедентом, а особа, якій поступаються своїм правом вимоги за зобов'язанням, – цесіонарієм. Для цієї уступки (вимоги) необхідна угода між старим і новим кредитором, тобто між цедентом і цесіонарієм. Як і в часи юридичної дії Литовських статутів, у сучасній Україні згода боржника на здійснення цесії не потрібна, оскільки вона зазвичай жодним способом не погіршує його становище [298, с.646]³⁵⁸.

Якщо заставодавець не повертав борг своєчасно, заставодержатель отримував право на субзаставу, тобто можливість передати у заставу віддане майно третій особі за певну платню [329, с.56]³⁵⁹. У процесі укладання субзастави її оплата не повинна була перевищувати суми боргу заставодавця [272, с.12]³⁶⁰.

Це безпосередньо було передбачено у ст. 13 сьомого розділу Другого Литовського статуту 1566 р.: „Те ж, коли б хто річ заставлену під більшу суму заставив іншій особі, а той, кому річ належить, у такої особи своє заставив і для повернення грошей згідно із записом своїм поклав такі гроші віддавши, річ

³⁵⁶ Товстоліс М. Суть застави за Литовським Статутом / Микола Товстоліс // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – Київ, 1929. – Вип. 6. – С. 111–123.

³⁵⁷ Тищик Б.Й. Основи римського приватного права / Тищик Б.Й., Орач Є.М. – Львів, 1994. – 199 с.

³⁵⁸ Цивільне право України : у 2-х кн. / [за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. – Кн. 1. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 720 с.

³⁵⁹ Adamus J. Zastaw w prawie litewskiem XV i XVI wieku / J. Adamus. – Lwów, 1925. – 142 s.

³⁶⁰ Товстоліс М. Суть застави за Литовським Статутом / Микола Товстоліс // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – Київ, 1929. – Вип. 6. – С. 111–123.

свою має взяти. А той, хто на чужу річ більшу суму дав, хай позивається з боржником своїм щодо суми перевищення першої заставної суми [258, с.346]”³⁶¹. Ця правова норма Другого Литовського статуту простежується і в статуті 1588 р. Вона мала на меті боротьбу з шахрайством, зосередження більшої уваги нового заставодержателя до умов субзастави.

Застава могла бути припинена у таких випадках:

- виконання основного боргового зобов’язання за договором, про яке передбачалась застава як його забезпечення;
- завершення строку, на який її було укладено.

Смерть учасників застави не мала наслідком припинення цього виду забезпечення виконання зобов’язань. Коли заставодавець помирає, його права й обов’язки переходили до спадкоємців. Литовські статuti також передбачали аналогічний порядок у випадку смерті заставодержателя [272, с.122]³⁶².

Коли заставодержатель не викупляв заставного майна впродовж терміну, визначеного у договорі, правові наслідки могли наступати в двох різних варіантах: 1) або заставодержатель набував право власності на заставлене майно, якщо такий варіант був передбачений у договорі; 2) або заставодержатель продавав річ, яка була предметом застави, а з отриманих коштів повертав собі борг, а решту віддавав заставодавцеві [317, с.98]³⁶³.

На підставі Литовських статутів заставодержатель отримував право розпоряджатися предметом застави, якщо від часу, коли заставодавець мав оплатити борг за основним зобов’язанням, пройшов певний строк. У Першому та Другому Литовських статутах цей строк становив десять років, а в Третньому Литовському статуті – три роки [272, с.116]³⁶⁴.

Нерухоме майно, передане кредитором під заставу, зазвичай, не ставало об’єктом його права власності навіть після спливу зазначених термінів. Однак

---

³⁶¹ Статuti Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т.2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2003. – 560 с.

³⁶² Товстоліс М. Суть застави за Литовським Статутом / Микола Товстоліс // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Київ, 1929. – Вип. 6. – С. 111–123.

³⁶³ Юхо И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / Юхо И.А. – Минск, 1978. – 144 с.

³⁶⁴ Товстоліс М. Суть застави за Литовським Статутом / Микола Товстоліс // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Київ, 1929. – Вип. 6. – С. 111–123.

якщо у договорі про позику, де встановлювалася застава як забезпечення виконання зобов'язання, передбачалася відповідна умова: поряд із терміном платежу предмет застави мав право стати власністю заставодержателя [317, с.98]³⁶⁵.

Якщо предметом застави був кінь або віл, а впродовж часу тривання заставних правовідносин ця тварина здохла не з вини заставодержателя, він не був зобов'язаний віддавати її вартість, а лише „шкуру показати” і віддати заставодавцеві, який повинен був, „взявши шкуру”, віддати половину боргу кредиторів [259, с.232]³⁶⁶.

У випадку насильницького відбирання заставодавцем, який виплатив свій борг, у заставодержателя предмета застави, заставодавець сплачував йому компенсацію за насилля у розмірі 20 рублів. У ст. 22 сьомого розділу Третього Литовського статуту зазначалося: „А якби хто кому що заставив – маєток, людей або ґрунти, а зі сторони хто третій би за яким-небудь правим або самовільно з цієї застави відібрав, тоді той, у кого буде те відібрано, якщо захоче позвати того, хто йому заставив, то той має з ним розрахуватися згідно з записом своїм, а якщо не розрахується, то має його винагородити рівною кількістю людей і землі. А якщо захоче, поза тим, хто йому заставив, з того, хто у нього відбере, через суд витребувати, тоді йому те вільно чинити і з цієї застави вимагати [259, с.229–230]”³⁶⁷.

Коли стосовно одного маєтку було пред'явлено кілька вимог кредиторів, а його вартість була меншою, ніж їхня сума, то право на маєток отримували кредитори, заставні записи яких були здійснені раніше від інших. За наявності конкуренції між кредитором, що уклав заставне зобов'язання з боржником і

---

³⁶⁵ Юхо И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / Юхо И.А. – Минск, 1978. – 144 с.

³⁶⁶ Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова] – Кн. 1. – Одеса : Юридична література, 2004. – 672 с.

³⁶⁷ Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова] – Кн. 1. – Одеса : Юридична література, 2004. – 672 с.

кредитором, позика якого забезпечувалася іншим способом, перевага надавалася кредиторіві-заставодержателю [272, с.117]³⁶⁸.

Ст. 12 Третього Литовського статуту забороняла встановлювати будь-який термін позовної давності до правовідносин, що виникали зі застави: „Хочемо теж мати і устанавляємо, аби кожна застава і борг позичений давності земської не мали [259, с.223]”³⁶⁹.

Крім застави, як вид забезпечення зобов'язання у цивільному праві за Литовськими статутами широко застосовувалася присяга, порука [122, с.154]³⁷⁰.

Отже, Литовські статuti приділяли значну увагу способам забезпечення виконання зобов'язань. Здебільшого нормопроектанти цих правових актів використовували давньоруське право, розвиваючи його за допомогою рецепції римського приватного права. Безумовно застава була основним і найпоширенішим способом забезпечення виконання зобов'язань на українських землях під час чинності Литовських статутів. Одночасно застава не лише надавала цивільно-правовим відносинам більшої надійності, а й становила основу розвитку феодальних економічних відносин Великого князівства Литовського, а відтак Речі Посполитої.

---

³⁶⁸ Товстоліс М. Суть застави за Литовським Статутом / Микола Товстоліс // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – Київ, 1929. – Вип. 6. – С. 111–123.

³⁶⁹ Статuti Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова] – Кн. 1. – Одеса : Юридична література, 2004. – 672 с.

³⁷⁰ Історія держави і права України : підручн. / [керівн. авт. кол. А.С.Чайковський, В.І. Батрименко, Л.О. Зайцев, О.Л. Копиленко та ін. ; за ред. А.С. Чайковського]. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 512 с.

РОЗДІЛ 5

СІМЕЙНЕ ПРАВО ЗА ЛИТОВСЬКИМИ СТАТУТАМИ

5.1. Порядок укладення та розірвання шлюбу

Сімейне право за Литовськими статутами визначало майнові й особисті немайнові відносини, що виникали зі шлюбу, кровної спорідненості, опіки, усиновлення та прийняття інших осіб до сім'ї. Головною метою сімейно-правових норм як вагомого інституту цивільного права було збереження соціальної структури населення Великого князівства Литовського, єдності суспільної групи шляхти, а також збереження права власності на найважливіші об'єкти в середовищі цієї групи та магнатів [315, с.39]³⁷¹.

На українських землях під владою Великого князівства Литовського існували малі й великі сім'ї. Мала сім'я складалась із батьків і їхніх неодружених дітей. У великій сім'ї проживали батьки з одруженими синами та заміжніми доньками. Великою сім'єю вважали також декілька братів з дружинами та дітьми, якщо вони спільно мешкали в будинку, який був їх сумісною власністю. Інколи родичі та свояки жили однією сім'єю, одним двором, розвиваючи спільне господарство.

Правовий статус українських сімей і спільної загальної земельної власності їхніх членів відображено у сімейно-правових нормах Литовських статутів. Однак у цих нормативно-правових актах відсутні юридичні приписи, котрі регулювали майнові й особисті немайнові відносини між членами великої сім'ї. Очевидно, це було однією із сфер правового регулювання сімейних відносин на основі звичаєвого права [317, с.105]³⁷².

До прийняття Литовських статутів шлюбні та сімейні відносини, зокрема українського населення в складі Великого князівства Литовського

---

³⁷¹ Юхо И.А. Общественно-политический строй и право Белоруссии в XVI веке : автореф. дисс. на соискание учен. степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 „Теория и история государства и права” / И.А. Юхо – К., 1980. – 49 с.

³⁷² Юхо И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / Юхо И.А. – Минск, 1978. – 144 с.

регулювалися нормами церковного права, яке сформувалося в Київській Русі й функціонувало до XIV ст. Окрім цього, в сфері сімейних відносин, поряд з писаним (церковним) правом, широко застосовувалися норми звичаєвого права. Воно мало чималий авторитет серед населення. Тривалий час основною формою укладення шлюбу було викрадання нареченої, що зберігалось тривалий час, незважаючи на численні законодавчі заборони. Державні органи законним визнавали шлюб, укладений з дотриманням церковних традицій. За литовським правом, окрім того, спочатку існувала нормативна вимога: перед укладанням шлюбу треба було отримати дозвіл князя або його намісника. Це обмежувало гідність і права магнатів та шляхти, тому в 1447 р. таке правило було скасовано [122, с.21]³⁷³.

Унаслідок прийняття Литовських статутів сімейне право на українських землях зазнало колосальної та якісної еволюції. Українська дослідниця Н. Полонська-Василенко назвала сімейне право за Литовськими статутами „найдосконаліше врегульованим відділом (тобто розділом) цивільного права в тодішньому законодавстві [232, с.412]”³⁷⁴.

Центральним елементом сімейного права за Литовськими статутами був правовий інститут шлюбу. Укладення шлюбу здійснювалось у декілька етапів: сватання, оглядини, заручини, вінчання та весілля. Сватання й оглядини як підготовча стадія не мали жодних правових наслідків. Юридичні наслідки наступали лише після заручин. Сторона, що відмовилась від одруження після укладення заручин, була зобов'язана виплатити передбачену угодою неустойку як компенсацію матеріальних витрат на підготовку до укладення шлюбу. Заручини могли мати місце навіть у дитячому віці. Якщо в сім'ї було кілька дівчат, то першою завжди видавали заміж старшу за віком, а потім – уже молодших [267, с.119]³⁷⁵.

---

³⁷³ Історія держави і права України : підручн. / [керівн. авт. кол. А.С.Чайковський, В.І. Батрименко, Л.О. Зайцев, О.Л. Копиленко та ін. ; за ред. А.С. Чайковського]. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 512 с.

³⁷⁴ Полонська-Василенко Н.Д. Історія України : у 2-х т. Том 1. До середини XVII століття / Полонська-Василенко Н.Д. – К. : Либідь, 1992. – 640 с.

³⁷⁵ Терлюк І.Я. Історія держави і права України (доновітній час) : навчальний посібник / Терлюк І.Я. – К., 2006. – 400 с.

Як приклад процедури сватання, білоруський дослідник Й. Юхо пропонував звернути увагу на сватання короля Владислава II Ягайла до Софії Гольшанської, описаному в „Хроніці Биховця”: „Приїхав в Друцьк і були там на обіді в князя Семена Дмитровича Дуцького... і побачив він у князя Семена двох його красивих племінниць. Одну звали Василіса, а другу – Софія. І просив Ягайло Вітовта, говорячи йому так: „Було в мене три дружини, дві польки, а третя німка, але нащадків вони не залишили. А тепер прошу тебе, висватай мені за дружину в князя Семена молодшу племінницю Софію, вона з роду руського і, можливо, дасть мені потомство”. Сватання завершилось успішно, Владислав II Ягайло одружився зі Софією Гольшанською. Від цього подружнього союзу й пішла династія Великих Князів литовських і польських королів Ягеллонів [317, с.106]³⁷⁶.

Після сватання та заручин представники нареченої й нареченого укладали шлюбний договір. Порядок оформлення шлюбних договорів визначався у Литовських статутах. Головною частиною такого договору були майнові відносини [267, с.119]³⁷⁷.

Відповідно до Литовських статутів, шлюбний договір мав назву „інтерциза”. У ній встановлювали посаг нареченої, який давали батьки, а також віно, що забезпечував їй майбутній чоловік. Зазвичай розмір віна повинен був удвічі перевищувати розмір посагу. Після укладення інтерцизи її записували в городських книгах [232, с.412]³⁷⁸.

Ст. 1 п'ятого розділу Третього Литовського статуту 1588 р. встановлювала обов'язок батьків, котрі видавали заміж своїх дочок, дбати про своєчасний запис майбутніми зятями нареченій віна. Метою такого запису було попередження зловживань учасниками подружжя спільним сімейним майном. Серед джерел права Великого князівства Литовського перший віновий запис отримав правову регламентацію в Городельському привілеї 1413 р., але цей

³⁷⁶ Юхо И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / Юхо И.А. – Минск, 1978. – 144 с.

³⁷⁷ Терлюк І.Я. Історія держави і права України (доновітній час) : навчальний посібник / Терлюк І.Я. – К., 2006. – 400 с.

³⁷⁸ Полонська-Василенко Н.Д. Історія України : у 2-х т. Том 1. До середини XVII століття / Полонська-Василенко Н.Д. – К. : Либідь, 1992. – 640 с.

нормативно-правовий акт не визначав розмір віна. Не був він також визначений і в Київських привілеях 1507 і 1529 рр. Зловживання дружинами сімейним майном зумовили необхідність нормативного закріплення точного розміру віна [259, с.428–429]³⁷⁹.

Тому в ст. 1 четвертого розділу Першого Литовського статуту зазначалось: „Вдова, що залишилась на вдовиному стільці, має від чоловіка віно дорослих синів, повинна залишитися тільки при своєму віні, а сини мають бути допущені до всіх батьківських маєтків і майна та повинні нести земську службу. Якщо ж вона не має від чоловіка свого віна, то має отримати у всьому рівну зі своїми дорослими дітьми частку в коштовностях і у майні рухомому і нерухомому”. Зі змісту ст.ст. 5 і 6 цього ж розділу логічно випливає, що розмір віна становив $\frac{1}{3}$ нерухомої власності чоловіка [257, с.228–229]³⁸⁰.

Другий Литовський статут 1566 р. зазначав, що розмір віна не повинен перевищувати $\frac{1}{3}$ нерухомого майна чоловіка.

Третій Литовський статут 1588 р. затвердив аналогічний розмір віна (як і статут 1566 р.). У ст. 1 п'ятого розділу визначався порядок оформлення вінового запису, а також регламентувалась процедура встановлення його достовірності. Коли вінового запису не було, то після смерті чоловіка дружина отримувала право успадкувати рівну з іншими спадкоємцями частку його майна. Якщо вдова, яка належала до привілейованої суспільної групи, вдруге виходила заміж, інші спадкоємці повинні були виплатити їй 30 кіп грошей, щоб усунути її від реалізації права на спадщину. У випадку, коли маєток покійного шляхтича мав вартість меншу від зазначеної суми, тоді з цього майна виділялась $\frac{1}{4}$.

У ст. 2 п'ятого розділу Третього Литовського статуту 1588 р. зазначалось, що розмір віна повинен був удвічі перевищувати розмір посагу (приданого) дружини. Коли вдова виходила заміж вдруге, діти або інші родичі-спадкоємці

---

³⁷⁹ Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова] – Кн. 1. – Одеса : Юридична література, 2004. – 672 с.

³⁸⁰ Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2002. – 464 с.

мали право повернути собі майно, яке було її віном, компенсавши його вартість у грошовій формі. Законодавчий дозвіл на викуп у вдови нерухомого майна був зумовлений намаганням влади Речі Посполитої зберегти право власності роду магнатів і шляхти на певне майно та не допустити переходу цієї земельної власності до інших родів. Із цих самих міркувань Литовські статuti передбачали: придане бездітної жінки, якщо вона нікому його не заповіла, повертається після смерті жінки до власників дому її батьків.

Коли зять не вчиняв вінового запису, батько мав забезпечити доньку майном, вартість якого дорівнювала вартості приданого. Це майно після смерті чоловіка залишалось у повній власності вдови [259, с.429–430]³⁸¹.

Для суспільного визнання шлюбу здійснювалися весільні обряди. Держава сприяла церкві в намаганнях запровадити обов'язковість церковного вінчання при укладенні шлюбу. Це, наприклад, було обов'язковою умовою дієздатності шлюбу шляхтича. Церковне вінчання давало шляхті право заповідати свої привілеї наступним поколінням. Однак у XVI ст. більшість жителів українських земель під владою Великого князівства Литовського все-ж таки укладали шлюби без церковного вінчання [317, с.107]³⁸².

Зазвичай, це були люди зі суспільних станів міщанства і селянства. Наведений факт можна пояснити тим, що християнські обряди тривалий час адаптувались у правовій свідомості колишніх язичників-українців.

Н. Полонська-Василенко зазначала: „Нерідко було, що оці два моменти – інтерциза та весілля – відбувалося без церковного вінчання [232, с.412]”³⁸³. У Литовських статутах кількаразово згадується про шлюб з невінчаною нареченою. Після шлюбу на підставі Литовських статутів така жінка отримувала всі права законної дружини, але офіційно дружиною не називалась.

---

³⁸¹ Статuti Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова] – Кн. 1. – Одеса : Юридична література, 2004. – 672 с.

³⁸² Юхо И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / Юхо И.А. – Минск, 1978. – 144 с.

³⁸³ Полонська-Василенко Н.Д. Історія України : у 2-х т. Том 1. До середини XVII століття / Полонська-Василенко Н.Д. – К. : Либідь, 1992. – 640 с.

Шлюб мали право брати особи, які не були в іншому шлюбі, досягли шлюбного віку і не перебували в близькій кровній спорідненості одне з одним. Порушення цих умов мало наслідком визнання шлюбу недійсним. Канонічне право, як згадувалось, забороняло вступати в шлюб з мусульманами та євреями. Не могли вступати в шлюб монахи та римо-католицькі священники, а також особи, які вже тричі перебували в шлюбі. Спочатку шлюбний вік визначався за канонічним правом і становив: для дівчат з 12–13 років, а хлопців – 14–15 років [317, с.107]³⁸⁴.

Згодом вимога стосовно досягнення шлюбного віку набула законодавчого закріплення. Відповідно до Другого Литовського статуту 1566 р. він спочатку становив: для дівчат – з 15 років, а для хлопців – 18 років [267, с.119]³⁸⁵. У Третьому Литовському статуті 1588 р. шлюбний вік для осіб жіночої статі був змінений і становив 13 років. Діяла заборона дівчатам виходити заміж до досягнення шлюбного віку без згоди батьків або (за їх відсутності) найближчих родичів. В іншому випадку вони втрачали право на спадщину.

Укладення шлюбу між людьми, котрі належали до різних суспільних станів, дозволялось і звичаєвим правом, і законодавством, але це призводило до негативних наслідків для подружжя. Другий Литовський статут 1566 р. передбачав, що шляхтянка, яка вийшла заміж за простолюдина (не шляхтича), позбавлялась права на володіння маєтком [317, с.107–108]³⁸⁶. Крім того, вона втрачала приналежність до шляхетського суспільного стану [178, с.34]³⁸⁷.

Попри високий рівень, як на той час, гарантій свободи віросповідань у Литовських статутах, відмінність релігійного віросповідання нареченої та нареченого могла спричинити до неможливості укладення між ними шлюбу. Так, жінкам християнської релігії заборонялось виходити заміж за мусульман та євреїв. В одній із грамот короля Речі Посполитої Сигізмунда II Августа

³⁸⁴ Юхо И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / Юхо И.А. – Минск, 1978. – 144 с.

³⁸⁵ Терлюк І.Я. Історія держави і права України (доновітній час) : навчальний посібник / Терлюк І.Я. – К., 2006. – 400 с.

³⁸⁶ Юхо И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / Юхо И.А. – Минск, 1978. – 144 с.

³⁸⁷ Леонтович Ф.И. Крестьяне Юго-Западной России по Литовскому праву XV и XVI столетий / Леонтович Ф.И. – Киев, 1863. – 88 с.

містилась адміністративна вказівка віленському єпископові через своїх службовців виявити та карати жінок, котрі перебували у фактичних подружніх відносинах з євреями, татарами і турками.

Існувала також канонічно-правова заборона укладання шлюбу між чоловіком і жінкою, які мали спільних прадіда чи прабабу. Ця заборона була санкціонована в Третьому Литовському статуті 1588 р. Не допускався шлюб між своячницею та свояком. Хоча церква забороняла укладати шлюб понад 3 рази навіть у випадку смерті одного з учасників подружжя, але практика сімейних правовідносин доводила, що цю заборону інколи оминали [317, с.108]³⁸⁸.

У ст. 14 четвертого розділу Першого Литовського статуту 1529 р. зазначалось: „ ... якби хто мав дітей від першої дружини, а потім, коли вона помре і він візьме іншу, і від неї також мав дітей, то діти як від першої дружини, так і від другої, і від третьої, і від четвертої, скільки б їх не було, мають отримати рівну у всіх його маєтках частку, як і в батьківському маєтку, так і у вислуженому і купленому [257, с.232]”³⁸⁹. Зі змісту цієї статті можна дійти висновку, що траплялись випадки, коли люди більш ніж тричі вступали в шлюб.

У Другому та Третьому Литовських статутах ця норма була дещо змінена. Згадка про четверту та наступних дружин була усунена. Відповідно до Третього Литовського статуту 1588 р., удова могла знову вийти заміж не раніше ніж через шість місяців після смерті чоловіка. Якщо учасники подружжя, не розірвавши шлюбу, вступали в інший, з них стягували штраф у розмірі 1 тис. рублів. Так було в період чинності перших двох Литовських статутів, а Третій Литовський статут 1588 р. за такі дії вже передбачав смертну кару. Ця норма вважалася виявом поваги до смерті одного з подружжя і частково рецептована з римського права.

³⁸⁸ Юхо И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / Юхо И.А. – Минск, 1978. – 144 с.

³⁸⁹ Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2002. – 464 с.

Законодавчі заклики до морального способу життя та суворі кримінально правові санкції за їх порушення не давали бажаних результатів. Люди з непривілейованих суспільних станів, тобто селяни та міщани, застосовували норми звичаєвого права у сімейних правових відносинах, часто ігноруючи чинне законодавство та позицію церкви [317, с.274]³⁹⁰.

У м. Бересті (Брест) 6 жовтня 1596 р. відбувся церковний Собор, на який зібралось вище духовенство, чимало магнатів, священники, делегати від шляхти та міщан. На ньому укладено Брестську унію, яка проголосила утворення уніатської церкви. Берестейська церковна унія 1596 р. визнавала владу Папи Римського, а також основні догми католицької церкви. Натомість зберігались східні обряди, церковнослов'янська літургійна мова, право на заміщення митрополичої та єпископської кафедр, користування юліанським календарем і право нижчого духовенства одружуватись [313, с.274]³⁹¹.

Уніатське духовенство, маючи вагомий вплив на сімейні правовідносини на українських землях в період чинності Литовських статутів, керувалось у своїй діяльності, передусім, українським звичаєвим правом, а не офіційним державним законодавством. Так, уніатські священники укладали церковні шлюби між родичами чоловіка та дружини, які не дозволяла римо-католицька церква та Литовські статuti [317, с.109]³⁹².

Ст. 31 третього розділу Другого Литовського статуту 1566 р. забороняла насильно віддавати заміж панянок, княгинь, дівчат і вдів. Ця норма встановлювала необхідність їх вільного бажання на укладання шлюбу [122, с.122]³⁹³. Крім згоди наречених, для укладання шлюбу потрібна була згода і їх батьків, а за відсутності останніх – згода найближчих родичів. У випадку смерті батьків і небажання родичів видати заміж дівчину, вона могла отримати дозвіл на шлюб від посадових осіб місцевої влади. На думку Й. Юхо, згода наречених

---

³⁹⁰ Юхо И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / Юхо И.А. – Минск, 1978. – 144 с.

³⁹¹ Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол. : Ю.С. Шемчушенко та ін.]. – Т.1. : А–Г. – К., 1998. – 672 с.

³⁹² Юхо И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / Юхо И.А. – Минск, 1978. – 144 с.

³⁹³ Історія держави і права України : підручн. / [керівн. авт. кол. А.С.Чайковський, В.І. Батрименко, Л.О. Зайцев, О.Л. Копиленко та ін. ; за ред. А.С. Чайковського]. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 512 с.

на шлюб була лише формальністю, оскільки вона мала суттєве значення тільки тоді, коли вони мали зрілий вік і матеріальні статки.

За укладення шлюбу між феодално залежними селянами, коли жінка переходила в інше село, вимагався дозвіл феодала чи його адміністрації на цей шлюб. Окрім того, на його користь сплачувався збір, який мав назву „куниця” і становив від 6 до 12 грошей. За укладання шлюбу феодално залежною вдовою розмір куниці дорівнював 12 грошам [317, с.109–110]³⁹⁴.

Свобода укладення шлюбу визнавалась у Литовських статутах лише за „особами” – людьми зі шляхетським походженням, а тому недобровільні шлюби заборонялись лише стосовно шляхти. Шляхтичів, у тому числі слуг магнатів, не дозволялось примушувати вступати в шлюб. Натомість селяни, які потрапили у сваволю поміщика, могли бути примушені ним до шлюбу. І, як зауважив український вчений Ф. Леонтович, такий шлюб визнавався законним [178, с.34]³⁹⁵.

Процедура весілля не регламентувалась безпосередньо Литовськими статутами, оскільки була сферою правового регулювання українського звичаєвого права. Весілля могло тривати кілька днів поспіль. Спочатку наречений, його друзі та родичі йшли в дім нареченої, здійснювались такі весільні обряди: зустріч нареченого, посадження нареченої, благословення майбутнього подружжя та перехід у дім нареченого. На весільну забаву запрошували родичів наречених, їх друзів і сусідів. Деколи на святкування могли завітати незапрошені гості. Після весілля, незалежно від того, відбулося церковне вінчання чи ні, шлюб вважався укладеним, юридично оформленим і суспільно визнаним [317, с.110]³⁹⁶.

Наведемо такий приклад. У м. Олик у 1606 р. у магістратському суді розглядалась справа Януша Кобринця, слуги литовського підстоля Миколи Глебовича. Підсудного визнали винним у вбивстві з необережності свого друга

³⁹⁴ Юхо И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / Юхо И.А. – Минск, 1978. – 144 с.

³⁹⁵ Леонтович Ф.И. Крестьяне Юго-Западной России по Литовскому праву XV и XVI столетий / Леонтович Ф.И. – Киев, 1863. – 88 с.

³⁹⁶ Юхо И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / Юхо И.А. – Минск, 1978. – 144 с.

під час сварки. Покарання суд не призначив, а запроторив його у в'язницю. Натомість право визначати кару для Я. Кобринця було передано його феодалові М. Глебовичу. Під час судового розгляду цієї справи в міському магістраті місцева дівчина з доброю репутацією звернулась до суду з проханням дозволити вийти їй заміж за підсудного та звільнити його від покарання. Після наради суддів магістрату з М. Глебовичем було прийнято рішення задовольнити клопотання дівчини: „Прийметь шлюбъ съ тою девочкою учтиво явно, въ Костель капуцинові”. Підсудний погодився з рішенням, тому з в'язниці його доставили до церкви, де він одружився. Унаслідок цього Я. Кобринця було звільнено від заходів кримінально-виконавчого характеру [173, с.128–129]³⁹⁷. Такий випадок підтверджує важливість і значення правового інституту шлюбу на українських землях у період юридичної дії Литовських статутів.

Широкі права учасників подружжя стосовно володіння, користування та розпорядження майном зумовлювали їх матеріальну незалежність один від одного, що давало змогу їм у випадку невдалого шлюбу відносно легко його розірвати.

Католицька та православна церковні доктрини визнавали допустимим припинення шлюбу лише після смерті одного з подружжя. Однак на практиці відбувалося розірвання шлюбу і з дозволу церкви, і без неї. Для законності такого процесу існувала необхідність, щоб подружжя заявило перед державним або духовним судом чи посадовою особою місцевого органу державної влади, що воно припиняє свій шлюб і надає одне одному свободу на укладення нового шлюбу [315, с.39–40]³⁹⁸.

Відповідно до Другого Литовського статуту 1566 р. і Третього Литовського статуту 1588 р., за відсутності взаємної згоди учасників подружжя на розірвання шлюбу процедура розлучення здійснювалась виключно перед

---

³⁹⁷ Левицький О.І. Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI – XVII ст. / О.І. Левицький // Антологія української юридичної думки : у 6 т. / [редкол. : Ю.С. Шемшученко (голова) та ін.]. – Т. 3. – К. : Юридична книга, 2003. – С. 120–130.

церковним судом. Однак, як підтверджують документальні джерела, навіть у таких випадках шлюби розривала і духовна влада, і світська [317, с.113–114]³⁹⁹.

Розірвання шлюбу в юридичній термінології Литовських статутів позначалось терміном „протестація”. Окрім припинення шлюбу, юридична процедура мала на меті забезпечення матеріальних умов та захист прав дітей подружжя [232, с.412]⁴⁰⁰.

За канонічним правом, розлучення допускалось лише за таких підстав:

1. Нездатність чоловіка до подружнього життя.
2. Наявність певного ступеня кровної спорідненості між подружжям.
3. Вчинення тяжкого злочину одним із подружжя.
4. Подружня зрада дружиною чоловіка.
5. Тяжка хвороба одного з подружжя.

Натомість у практиці сімейних правовідносин у період чинності на українських землях Литовських статутів застосовувались й інші підстави для розлучення. Документи, в яких оформлялось розірвання шлюбу, не зазначали його причини, а лише фіксувався сам факт і учасників цієї процедури.

Припинення шлюбу відбувалось у випадку оголошення одного з подружжя вигнанцем. Шлюб припинявся також, якщо один із подружжя ставав ченцем і йшов у монастир [317, с.114]⁴⁰¹.

Отже, правовий інститут шлюбу в Литовських статутах – це визначальний елемент сімейного права. В основу цього правового інституту покладені норми канонічного права й українського звичаєвого права, які рецептовані в Литовських статутах. Особливо прогресивною у сімейному праві була проголошена в Литовських статутах свобода укладення шлюбу, яку гарантувала законодавча заборона примушування до вступу в шлюб.

---

³⁹⁸ Юхо И.А. Общественно-политический строй и право Белоруссии в XVI веке : автореф. дисс. на соискание учен. степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 „Теория и история государства и права” / И.А. Юхо – К., 1980. – 49 с.

³⁹⁹ Юхо И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / Юхо И.А. – Минск, 1978. – 144 с.

⁴⁰⁰ Полонська-Василенко Н.Д. Історія України : у 2-х т. Том 1. До середини XVII століття / Полонська-Василенко Н.Д. – К. : Либідь, 1992. – 640 с.

⁴⁰¹ Юхо И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / Юхо И.А. – Минск, 1978. – 144 с.

5.2. Права й обов'язки учасників сімейних правовідносин

Особисті відносини подружжя формувалися залежно від їх характеру, походження та майнового становища. Визнання в Литовських статутах майнових прав жінок, а також рівноправність учасників подружжя щодо їх дітей давали жінкам змогу бути господинями в домі, а не прислужницями чоловікам. Обсяг сімейних прав чоловіка найбільше виявлявся тоді, коли він виконував державні чи суспільні обов'язки. Чоловік вважався представником сім'ї у всіх державних і судових органах. Щоправда, траплялись випадки, коли жінки самотійно виступали в судах і захищали права своїх чоловіків.

Держава не втручалась у внутрішньосімейні справи. Коли в жінки не було власного майна, заможних і впливових родичів, чоловік мав право здійснювати необмежену владу щодо неї. Жінки були цілком позбавлені політичних прав. Вони не брали участі в організації та діяльності сеймиків, не могли обіймати посади в державних органах [41, с.41]⁴⁰².

У Литовські статути рецептували давньоруські правові норми, які передбачали цивільно-правову відповідальність жінки за борги чоловіка. Крім того, чоловіки могли віддавати кредиторам своїх жінок і дітей для відробітку боргу. Хоча правовий статус чоловіка за Литовськими статутами був вищим, аніж статус жінки, але закріплені в них правові норми захищали інтереси жінок і дітей [122, с.122]⁴⁰³.

Жінки, котрі належали до суспільного стану феодалів, не маючи офіційного дозволу брати участь у політичному житті країни, але володіючи великими земельними латифундіями, починали набувати значного впливу в своїх повітах. Тогочасний громадський діяч М. Литвин зазначав, що жінки здійснювали владу над чоловіками: „... одні – управляючи волостями, містами,

⁴⁰² Валиконите И. Литовский Статут – один из важнейших источников истории положения женщин в Великом княжестве Литовском // Первый Литовский Статут 1529 года : материалы республиканской научной конференции, посвященной 450-летию Первого Статута / Ирена Валиконите. – Вильнюс, 1982. – С.38–46.

⁴⁰³ Історія держави і права України : підручн. / [керівн. авт. кол. А.С. Чайковський, В.І. Батрименко, Л.О. Зайцев, О.Л. Копиленко та ін. ; за ред. А.С. Чайковського]. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 512 с.

маєтками, другі – отримуючи прибуток, треті – спадщину. Заохочені цією пристрасстю володарювати, вони під приводом дівоцтва чи вдівства ведуть розпусне життя та пригноблюють підданих своїх [317, с.110–111]”⁴⁰⁴.

Відповідно до Литовських статутів, обсяг прав жінки визначався її майновим і суспільним становищем. Другий розділ Литовського статуту 1529 р. передбачав, що кожен землевласник повинен нести земську службу. Вдови-землевласниці зобов’язувались постачати певну кількість воїнів, оскільки не відбували цієї служби [161, с.91–92]⁴⁰⁵. На підставі ст. 1 другого розділу Першого Литовського статуту 1529 р. у чоловіків-землевласників виникав військовий обов’язок, а в жінок – ні. Однак траплялись випадки, коли шляхтянки з власної волі брали участь у військових діях. Наприклад, у 1565 р. Софія Езофова саме так і вчинила [41, с.42]⁴⁰⁶.

Майнові правовідносини подружжя залежали, передусім, від того, яке майно кожен з них вносив у сім’ю, вступаючи в шлюб. Адже придане дружини, переходячи в спільну власність сім’ї, забезпечувалось нерухомим майном чоловіка, а за розірвання шлюбу підлягало поверненню дружині, в окремих випадках – її близьким родичам. Якщо чоловік приходив жити в дім дружини та був значно біднішим від неї, то вона могла обмежувати його права. Проте навіть у таких ситуаціях чоловік вважався головою сім’ї, виконуючи всі покладені на нього господарські обов’язки [317, с.110–111]⁴⁰⁷.

Ст. 7 четвертого розділу Першого Литовського статуту 1529 р. зберегла право батьків визначати розмір приданого доньки, але за умови, що цей розмір буде однаковим для всіх доньок у сім’ї. Якщо батьки помирали, не зазначивши в заповіті розмір приданого доньки, то він дорівнював 1/4 вотчини. Якщо дівчина образила батьків або вийшла заміж без їх згоди, вона позбавлялась приданого.

⁴⁰⁴ Юхо И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / Юхо И.А. – Минск, 1978. – 144 с.

⁴⁰⁵ Лазутка С.А. I Литовский Статут – феодальный кодекс Великого княжества Литовского / Лазутка С.А. – Вильнюс, 1983. – 213 с.

⁴⁰⁶ Валиконите И. Литовский Статут – один из важнейших источников истории положения женщин в Великом княжестве Литовском // Первый Литовский Статут 1529 года : материалы республиканской научной конференции, посвященной 450-летию Первого Статута / Ирена Валиконите. – Вильнюс, 1982. – С. 38–46.

⁴⁰⁷ Юхо И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / Юхо И.А. – Минск, 1978. – 144 с.

Чоловік, оцінивши придане дружини, повинен був записати їй віно. Розмір віна повинен був удвічі перевищувати розмір приданого, але не більшим ніж 1/3 загальної вартості власності чоловіка [41, с.39–40]⁴⁰⁸.

Власність подружжя могла бути спільною чи роздільною. Про роздільне та спільне майно подружжя йдеться у декількох статтях Литовських статутів. Для позначення майна жінок використовувались спеціальні терміни: „маєтки материнські”, „віно” та ін. Роздільну власність подружжя також забезпечували окремі норми опікунського права [317, с.112]⁴⁰⁹.

У ст. 2 п'ятого розділу Другого Литовського статуту 1566 р. зауважувалось: „... тоді батько має за ту суму грошей, що за нею мав дати, купити майно і дочці своїй за те дати, а зять жоні своїй за те, що особисто взяв суму яку, має отправу вчинити з третьої частки майна свого власного, а тим майном, яке батько купивши дочці своїй, дасть, має користуватися аж до смерті чоловіка свого, а після смерті мужа, вона, як своє власне, має одержати повністю з віном своїм [258, с.329]”⁴¹⁰.

У Третьому Литовському статуті 1588 р. ця правова норма доповнювалась правилом, за яким маєток дружини, що померла раніше від чоловіка, за відсутності дітей, переходив у спадщину в той дім, з якого вона вийшла, тобто не чоловікові, а її рідним. Литовські статuti водночас містили правові норми, що закріплювали спільність майна набутого подружжям під час шлюбу. Наявність роздільної та сумісної власності подружжя засвідчують матеріали актових книг земських і гродських судів [317, с.112–113]⁴¹¹.

Литовські статuti не подавали чіткого регламентування майнових сімейних прав жінки-селянки. Можна допускати, що правові норми Литовських статутів, які визначали форми і принципи правового статусу жінок, мали приблизно однакове значення і для шляхтянок, і для селянок. Щоправда, розмір

⁴⁰⁸ Валиконите И. Литовский Статут – один из важнейших источников истории положения женщин в Великом княжестве Литовском // Первый Литовский Статут 1529 года : материалы республиканской научной конференции, посвященной 450-летию Первого Статута / Ирена Валиконите. – Вильнюс, 1982. – С. 38–46.

⁴⁰⁹ Юхо И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / Юхо И.А. – Минск, 1978. – 144 с.

⁴¹⁰ Статuti Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т.2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2003. – 560 с.

⁴¹¹ Юхо И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / Юхо И.А. – Минск, 1978. – 144 с.

віна та приданого не був однаковим для представників цих двох суспільних станів. Часткове уявлення про придане селянки дає ст. 6 дев'ятого розділу Першого Литовського статуту 1529 р. в якій записано, що інколи селянин разом з дочкою передавав зятю в інше село вулик з бджолами [41, с.44]⁴¹².

Діти, відповідно до сімейно-правових норм, закріплених у Литовських статутах, були зобов'язані підкорятись волі батьків. Батько з матір'ю могли видати дочку заміж або одружити сина, не питаючи їх згоди. Батьки могли проти волі дітей віддавати їх на навчання ремеслу [317, с.111]⁴¹³. Крім цього, батьки мали право віддавати неповнолітніх дітей у „закуп”, тобто для відробітку боргу, могли продавати в холопство, мали необмежене право покарати дітей за непослух.

Якщо впродовж встановленого в договорі позики терміну, боржник не повертав необхідної суми, то він мусив ці гроші відпрацювати. Коли борг був настільки великим, що навіть теоретично боржник не міг його відпрацювати аж до своєї смерті, то для погашення боргу долучалась ще й праця дорослих і працездатних дітей боржника [178, с.11]⁴¹⁴. Як і в Київській Русі, у Великому князівстві Литовському, зокрема й на українських землях, жінки були відповідальні за борги чоловіка. Чоловіки віддавали дружин кредиторам для відробітку боргу (іноді за рішенням суду).

Дотримання дітьми поваги до батьків ґрунтувалося не лише на звичаях і моралі, а й на законодавстві. Так, у ст. 13 четвертого розділу Першого Литовського статуту 1529 р. передбачалось, що матір могла позбавити материнської частини майна доньку чи сина, котрі образили її своїми словами чи діями. Особливо суворо карались убивці батька, матері, брата чи сестри. Якщо інші вбивці могли обійтись лише головщиною (штрафом за вбивство), то убивця членів своєї сім'ї позбавлявся життя, честі та майна. Згадана стаття

---

⁴¹² Валиконите И. Литовский Статут – один из важнейших источников истории положения женщин в Великом княжестве Литовском // Первый Литовский Статут 1529 года : материалы республиканской научной конференции, посвященной 450-летию Первого Статута / Ирена Валиконите. – Вильнюс, 1982. – С. 38–46.

⁴¹³ Юхо И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / Юхо И.А. – Минск, 1978. – 144 с.

⁴¹⁴ Леонтович Ф.И. Крестьяне Юго-Западной России по Литовскому праву XV и XVI столетий / Леонтович Ф.И. – Киев, 1863. – 88 с.

забороняла заміжній жінці заявити претензії на головщину за батька чи брата, крім випадків, коли вона була єдиним позивачем [41, с.43]⁴¹⁵.

Як засвідчує аналіз сімейно-правових норм Литовських статутів, майнові права дітей під час життя батьків у багатьох аспектах обмежувались. Визначались і підлягали правовій охороні тільки їх права на майно, набуте внаслідок служби (крім служби на користь сім'ї), отримане на підставі договору дарування або через спадкування. Частка дітей у спільному майні сім'ї чітко не визначалась. Водночас Литовські статuti не заперечували їх право на це майно. До прийняття в 1566 р. Другого Литовського статуту з метою забезпечення прав дітей діяв закон, за яким власник вотчини мав право продати лише 1/3 цього майна. Права дружини та дітей на частку в сімейному майні засвідчують дарувальні грамоти, які укладались від імені всієї сім'ї. Батьки могли добровільно виділяти дітям певне майно, але діти не мали права вимагати від батьків цього наділу в примусовому порядку [317, с.111–112]⁴¹⁶.

Отже, права й обов'язки учасників сімейних правовідносин були визначені в Литовських статутах на достатньому рівні. Право жінки на окреме майно (віно чи посаг) надавало їй з чоловіком майже рівний правовий статус, що відповідає сучасним уявленням про гендерну рівність. Однак така тісна прив'язка до майнового становища учасників сімейних правовідносин часто становила загрозу реалізації цього принципу.

5.3. Правове регулювання інституту опіки на українських землях

Інститут опіки з давніх-давен був покликаний забезпечити захист особистих і майнових інтересів неповнолітніх осіб, а також осіб, визнаних судом недієздатними внаслідок душевної хвороби або недоумкуватості.

---

⁴¹⁵ Валиконите И. Литовский Статут – один из важнейших источников истории положения женщин в Великом княжестве Литовском // Первый Литовский Статут 1529 года : материалы республиканской научной конференции, посвященной 450-летию Первого Статута / Ирена Валиконите. – Вильнюс, 1982. – С. 38–46.

⁴¹⁶ Юхо И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / Юхо И.А. – Минск, 1978. – 144 с.

У Литовських статутах тогочасний законодавець приділив значну увагу опікунському праву, тому, цивільно-правовий інститут опіки значно розвинувся на українських землях уже в XVI ст.

Опіка призначалась над неповнолітніми юнаками до 18 років і дівчатами до 13 років (за статутом 1566 р. – до 15 років). Якщо дівчина і після досягнення повноліття не виходила заміж, вона з-під опіки не звільнялась. Опікунами, за законом, вважались батько чи мати неповнолітнього, а також найближчі родичі. Сторонні особи могли призначатись опікунами лише за заповітом батьків або за рішенням суду.

Опікун призначався з того стану, до якого належав підопічний. Він повинен був виконувати всі повинності, котрим підлягало майно підопічного, і мати не меншу дієздатність, ніж власник, який залишив майно неповнолітньому. Суд призначав опікуном уродженця Великого князівства Литовського (з 1569 р. – Речі Посполитої), що мав доглянутий власний маєток й особисте господарство. Опікунами не могли бути особи, котрі належали до суспільного стану духовенства, окрім випадків, коли священнослужитель сам мав власний маєток у тому ж повіті. Опікун не мав права відчужувати майно підопічних. Справи за позовами до неповнолітнього припинялись до настання повноліття [267, с.120–121]⁴¹⁷.

З метою поглибленого дослідження цивільно-правового інституту опіки в Литовських статутах, звернемося до його поетапного розвитку за цими нормативно-правовими актами.

У першому Литовському статуті 1529 р. містився окремий, розділ п'ятий, „Про опікунів”, присвячений цивільно-правовому інституту опіки. Він розпочинався нормою, що передбачала: коли б опікун як з родичів, так і зі сторонніх, у зв'язку з недбалістю або недоглядом утратив щось із належного малолітнім дітям, то ці діти, після досягнення повноліття, могли відшкодувати в судовому порядку своє майно з того, хто володів цим маєтком, якщо вони

---

⁴¹⁷ Терлюк І.Я. Історія держави і права України (доновітній час) : навчальний посібник / Терлюк І.Я. – К., 2006. – 400 с.

після досягнення повноліття не прострочили земської давності, яка становила десять років.

У випадках, коли хтось заподіяв шкоду сиротам або малолітнім дітям, їх опікун мав право на звернення до суду з позовом про відшкодування цієї шкоди, але на сплату судових витрат він не мав права використовувати кошти, що належали підопічним. Коли опікун не звертався в суд про компенсацію шкоди його підопічних, вони могли самостійно подати такий позов за умови, що після досягнення ними повноліття вони не прострочили земської давності (десять років) [255, с.159–160]⁴¹⁸.

Порядок встановлення опіки передбачала ст. 7 п'ятого розділу Першого Литовського статуту. У ній зазначалось: якби чоловік своїх дітей, дружину або маєток передавав під опіку, то опікуни повинні взяти вижа у властей відповідного повіту і з ним ще трьох шляхтичів, гідних довіри. З цими свідками вони описували весь маєток, людей і прибутки, стада, коней, невільну челядь й інше майно: золото, срібло, прикраси, гроші, перли, одяг, зброю та всі рухомі речі. Після цього опікуни, взявши у вижа два реєстри, скріплені печатками, перший зберігали у себе, а другий передавали воєводі чи старості відповідного повіту.

Коли підопічні діти досягали повноліття, їхні опікуни, на підставі згаданих реєстрів, усе раніше описане майно повинні були передати їм разом з прибутками, які надійшли з маєтків (медом або грошима) впродовж перебування під опікою їхніх власників. За виконання своїх обов'язків опікуни мали право користуватись урожаєм нив, млинами. Водночас вони зобов'язувались дбати про підопічних, одягати та годувати їх [257, с.237]⁴¹⁹.

Опікун не мав права продати або розтратити маєток, отриманий його підопічними у спадок, а також розділити це майно. В іншому випадку після досягнення повноліття підопічні могли вимагати в судовому порядку

---

⁴¹⁸ Статут Великого князства Литовського 1529 года / [под ред. К.И. Яблонскиса]. – Минск, 1960. – 253 с.

⁴¹⁹ Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2002. – 464 с.

відшкодування збитків від опікуна. У таких ситуаціях Литовський статут навіть звільняв позивача від обов'язку дотримання земської давності. Натомість, щоб повернути втрачене майно від незаконного, але добросовісного володільця, підопічні повинні були звернутись до суду перед спливом терміну набувальної давності, бо інакше цей володілець уже ставав законним власником цього майна [257, с.235]⁴²⁰.

Коли помирали батьки, опікуном дітей часто ставав їх старший повнолітній брат. У Литовському статуті 1529 р. встановлювалось, що такий опікун не мав права обтяжувати боргами, продавати, віддавати під заставу, передавати або іншим способом відчужувати їх спільний з підопічними братами маєток, окрім частки, яка була його приватною власністю. Проте якщо існувала необхідність сплатити борги їх батьків, старший брат (опікун) з відома, згоди та поради друзів своїх покійних батьків мав право передати маєток своїх братів під заставу, щоб повернути борги батьків, але взята сума не могла перевищувати суми боргу.

Якщо ці борги чи інші платежі, котрі відшкодовувались через суд, були незначними, старший брат (опікун), попередньо з'ясувавши, що треба залишити із домашніх припасів на утримання, а також на інші потреби домашнього господарства, з оброків і прибутків з маєтку братів повинен був сплатити ті невеликі борги, а залишок мав чітко зберігати для своїх братів. Коли брат-опікун чинив усупереч цій нормі, то кожне таке обтяження боргами маєтку братів вважалось недійсним. Підопічні брати, маєток котрих був обтяжений боргами незаконно, могли вимагати в судовому порядку відшкодування збитків, якщо вони після досягнення повноліття не прострочили десять років земської давності [257, с.236]⁴²¹.

Траплялися випадки, коли повнолітні брати мали у спільній власності маєток і призначали одного з них опікуном цього майна. Якщо цього опікуна

---

⁴²⁰ Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2002. – 464 с.

⁴²¹ Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2002. – 464 с.

позивали в суд і він програвав справу стосовно його з братами маєтку, то брати не мали права оскаржувати це судове рішення, посилаючись на свою відсутність. Якщо ж брат-опікун вигравав судову справу стосовно його з братами власності, то був зобов'язаний порівну поділитися з братами [257, с.235]⁴²².

Перший Литовський статут у ст. 3 п'ятого розділу передбачав: „Якби хто притягнув до суду неповнолітніх дітей у справі про маєток, який успадкований по батьківській і материнській лінії, куплений або вислужений, тоді постановляємо, що ні ці діти, ні їх опікуни не зобов'язані відповідати у суді, але суд своєю постановою має цю справу припинити і відкласти їх до досягнення дітьми повноліття. Ці діти, досягнувши повноліття, будуть зобов'язані відповідати у суді з цієї справи стороні, яка порушила позов, якщо їх офіційно буде викликано до суду, не відмовляючись ніякою давністю у зв'язку з таким довгим мовчанням позивача, аби лише позивач після досягнення дітьми повноліття не прострочив земської давності [257, с.234]”⁴²³.

Ст. 5 п'ятого розділу Литовського статуту 1529 р. передбачала винятки з названого правила. Встановлювалося, що неповнолітні діти могли бути відповідачами в суді лише у чотирьох випадках:

1. Якщо покійний батько підопічних дітей, коли був живим, тримав під заставою оплатною нерухоме майно, а родичі хотіли б викупити його і викликали дітей у суд для вручення їм грошей. У таких випадках опікун від імені підопічних повинен з'явитися у суд, отримати й повернути маєток тому, хто його викупував.

2. Якщо покійний батько підопічних дітей, коли був живим, уклав договір поруки і з приводу цього договору його ще за життя викликали до суду. Тоді його діти (якщо позивач цього від них вимагав) повинні були виконати вимогу

⁴²² Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2002. – 464 с.

⁴²³ Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2002. – 464 с.

позивача і звільнити його від поручительства ще до досягнення ними повноліття.

3. Якщо їх батько ще за життя був стороною судового спору про родовий маєток, але помер до його вирішення, підопічні діти мали обов'язок через опікуна брати участь у цій судовій справі. Однак, якщо батько за життя був відповідачем у суді й не з'явився на судові засідання, то цю справу необхідно відкласти до досягнення дітьми повноліття.

4. У справах про стягнення боргів, які за життя заборгував батько. Якщо суд приймав рішення на користь позивача, підопічні діти повинні були виплатити йому борги їхнього батька.

Отже, Перший Литовський статут, прийнятий у 1529 р., був нормативно-правовим актом, який комплексно та всебічно захищав права підопічних дітей (зокрема майнові права), на високому юридичному рівні забезпечував правове регулювання цивільно-правового інституту опіки.

Другий Литовський статут 1566 р. продовжив розвивати цивільно-правовий інститут опіки. Йому цей нормативно-правовий акт також присвятив окремий шостий розділ „Про опіку”. Проаналізувавши статті цього розділу, доходимо висновку: що всі вони, окрім трьох, повторюють відповідні статті Першого Литовського статуту. Цікаво, що три нові статті стоять на початку розділу з номерами 1, 2, 3.

Як встановлювала ст. 1 четвертого розділу Другого Литовського статуту після смерті батьків неповнолітнім дітям призначали до досягнення ними повноліття опікуна. У статті також зазначалось, що повноліття наступало для осіб чоловічої статі – з 18 років, а для жіночої статі – 15 років.

У ст. 2 передбачалось: якщо батько неповнолітніх дітей, котрі мали материнський маєток, повинен був стати їхнім опікуном після смерті матері, а після досягнення ними повноліття передавав їм їхню власність. Під час здійснення опіки батько не мав права з майна дітей нічого відчужувати, а коли б відчужив, тоді діти могли це майно вимагати у володільця, якщо не прострочили термін позовної давності після досягнення повноліття.

У ст. 3 шостого розділу Другого Литовського статуту зазначалося: опікунами повинні бути насамперед ті особи, кого призначив батько дітей у заповіті, а якщо не визначив, тоді старший повнолітній брат ставав опікуном молодших братів або сестер. Коли не було повнолітнього брата, опікуном ставав дядько по батьківській лінії, а за його відсутності – родич по батьківській лінії. Якщо й такого не було, тоді опікуном мав право стати будь-який родич. Дітям, котрі не мали родичів, опікуна призначала держава з осілих у відповідному повіті неіноземців. У цьому випадку майно опікуна повинно було відповідати підопічному майну.

Якщо опікун, якого визначив у заповіті батько, неналежно справлявся зі своїми обов'язками, тоді органи державної влади скасовували опікунство такої людини та призначали нового опікуна. Ним мав право стати родич підопічних або хтось із близьких їм людей чи хто-небудь чесний та осілий. Якщо маєтки підопічних дітей розташовувалися у різних повітах, орган державної влади повіту, в якому був розміщений найбільший маєток, призначав опікуна. Ст. 3 шостого розділу Другого Литовського статуту, крім чесності й осілості, встановлювала такі вимоги до опікуна: „Теж опікун має бути не вельми похилого віку, не хворий, розторопний, розумний, той хто собою добре володів, дім свій розторопно і обачно вів [258, с.335–336]”⁴²⁴.

Отже, Третій Литовський статут став наступним етапом цього розвитку. Він був прийнятий, як вже згадувалося, в 1588 р. Подібно до двох перших статутів, цей нормативно-правовий акт містив окремий розділ, що регулював цивільно-правовий інститут опіки. Як і в Другому Литовському статуті, це був шостий розділ „Про опіку”. Третій Литовський статут містив ті ж самі статті стосовно опіки, але дещо змінені та доповнені.

Опіка стосовно дітей, як і раніше, тривала до досягнення повноліття, яке наступало для чоловіків у 18 років, а в осіб жіночої статі – не в 15, а в 13 років

---

⁴²⁴ Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т.2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2003. – 560 с.

[259, с.209]⁴²⁵. Ст. 3 (артикул) шостого розділу Третього Литовського статуту заборонила ставати опікунами особам, котрі належали до суспільного стану духовенства [259, с.211]⁴²⁶. Як і два попередні статuti, Третій Литовський статут передбачав винятки з норми про те, що неповнолітні діти не повинні бути відповідачами у суді. Однак цих винятків було не чотири, а шість. Ст. 8 шостого розділу Третього Литовського статуту передбачала такі два нових винятки:

– якщо батько підопічних дітей незаконно зайняв чужий маєток, а потім раптово помер;

– якщо втікачі переховувалися в маєтку, що належав дітям [259, с.213–214]⁴²⁷.

Отже, Третій Литовський статут став своєрідним підсумком еволюції опікунського права на українських землях у XVI ст. і засвідчив достатньо високий досягнутий рівень розвитку цивільно-правового інституту опіки.

---

⁴²⁵ Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова] – Кн. 1. – Одеса : Юридична література, 2004. – 672 с.

⁴²⁶ Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова] – Кн. 1. – Одеса : Юридична література, 2004. – 672 с.

⁴²⁷ Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова] – Кн. 1. – Одеса : Юридична література, 2004. – 672 с.

РОЗДІЛ 6

СПАДКОВЕ ПРАВО ЗА ЛИТОВСЬКИМИ СТАТУТАМИ

6.1. Спадкування за законом

У правовій системі Великого князівства Литовського спадкове право стало самостійним інститутом цивільного права лише в зв'язку з прийняттям Литовських статутів. Унаслідок розвитку цього інституту вже Третій Литовський статут 1588 р. містив 32 статті, які визначали принципи, умови та порядок спадкування майна [317, с.102]⁴²⁸.

Як і в сучасному цивільному праві України, у Литовських статутах було передбачено два види спадкування: за законом і за заповітом. У разі відсутності заповіту відбувалося спадкування за законом. Так, ст. 9 третього розділу Першого Литовського статуту 1529 р. передбачала, що після смерті батьків, їх діти „не можуть бути позбавлені маєтків, отриманих у спадщину від батька і діда, але ці маєтки у відповідності до закону вони самі зі своїми нащадками отримують у повне володіння і як княжата і пану хоругові; шляхтичі та міщани Великого князівства Литовського володіють ними та мають від них прибуток [257, с.225]”⁴²⁹. Ця правова норма проголосила один з найважливіших принципів спадкового права за Литовськими статутами.

Відповідно до Литовських статутів, спадкування за законом відбувалося, якщо спадкодавець не залишив заповіту (наприклад, 24 серпня 1568 р. Кременецький земський суд розглянув справу про розподіл земельних володінь між синами шляхтича В. Коритинського) [286, арк.4]⁴³⁰.

Як і в сучасному цивільному праві, так і під час чинності на українських землях Литовських статутів, спадкування за законом здійснювалося відповідно

⁴²⁸ Юхо И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / Юхо И.А. – Минск, 1978. – 144 с.

⁴²⁹ Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2002. – 464 с.

⁴³⁰ ЦДІА у м.Києві, ф.22, оп.1, спр.68.

до черг спадкоємців. Спадкування хоча б одним спадкоємцем ближчої черги унеможливило спадкування наступних черг спадкоємців за законом.

У випадку спадкування за законом до спадкоємців першої черги належали діти спадкодавця, котрі народилися у законному шлюбі, не були оголошені батьком незаконнонародженими і не були позбавлені в офіційному порядку права на спадщину [317, с.102]⁴³¹. На підставі Литовських статутів виключалися з числа спадкоємців за законом: діти державних злочинців; діти, визнані незаконнонародженими; дочка, яка вийшла заміж без згоди батьків або опікуна; вдова-шляхтянка, що без згоди її найближчих родичів вийшла заміж за людину з непривілейованого суспільного стану; деякі інші категорії осіб [122, с.153]⁴³².

Другу чергу спадкоємців за законом становили брати та сестри спадкодавця [317, с.102]⁴³³. Так, 17 листопада 1608 р. була укладена мирова угода між Іваном і Яцьком Лешницьким у цивільній справі, яку розглядав Кременецький земський суд, про спір щодо права на спадкове майно їх покійного брата Федора Лешницького [287, арк.2]⁴³⁴.

За відсутності спадкоємців першої та другої черг, до спадкування за законом, допускалася третя черга: все майно спадкодавця, крім отриманого у спадок від матері, ставало власністю найближчих родичів за батьківською лінією спорідненості; материнське майно (отримане спадкодавцем у спадок від матері) переходило до найближчих родичів по матері. У випадку, коли в спадкодавця не було ані спадкоємців за заповітом, ані за законом усіх черг, його майно визнавалося вимороченим і ставало власністю держави.

Литовські статuti розрізняли спадкування за законом батьківського майна та материнського. Наприклад, у Третньому Литовському статуті 1588 р. зазначалося: „Спадщина батьківська, нерухоме майно, коштовності та рухоме майно тільки синам і близьким по зброї* буде переходити”. Доньки спадкували

⁴³¹ Юхо И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / Юхо И.А. – Минск, 1978. – 144 с.

⁴³² Історія держави і права України : підручн. / [керівн. авт. кол. А.С.Чайковський, В.І. Батрименко, Л.О. Зайцев, О.Л. Копиленко та ін. ; за ред. А.С. Чайковського]. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 512 с.

⁴³³ Юхо И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / Юхо И.А. – Минск, 1978. – 144 с.

⁴³⁴ ЦДДА у м. Києві, ф.22, оп.1, спр.437.

* „близькими по зброї” у Литовських статутах називали родичів по лінії батька.

за законом „тільки придане з четвертої частини всякого майна батьківського і купленого”. Материнське майно (рухоме та нерухоме) після смерті матері розподілялося між усіма її дітьми (як синами, так і дочками) у рівних частках [122, с.153–154]⁴³⁵.

Дружина після смерті чоловіка мала право на його майно, але не більше 1/3, а 2/3 отримували інші спадкоємці відповідно до згаданих черг. Придане жінки за відсутності в неї дітей після її смерті передавалося у власність найближчих родичів, у „дім, з якого вийшла [317, с.102]”⁴³⁶.

У ст. 16 п'ятого розділу Третього Литовського статуту 1588 р. передбачалося, що дружина шляхтича спадкувала за законом 1/3 його майна у випадку, якщо це був її перший шлюб. Після смерті другого чоловіка вона разом з дітьми у рівних частках з ними успадковувала його майно. У випадку, коли вона відмовлялася від нерухомості, яка належала їй за віновим записом першого чоловіка, на користь їх спільних дітей, то одержувала право на третину маєтку другого чоловіка, яку їй повинні були надати його родичі. У Великому князівстві Литовському третій шлюб зазвичай не допускався, тому маєток такої вдови повертався до родичів чоловіка. Отже, земельна власність, що належала вдові як спадок за законом від другого чоловіка, не виходила за межі його роду [259, с.434]⁴³⁷.

Ст. 21 п'ятого розділу Третього Литовського статуту 1588 р. визначала порядок спадкування за законом жінками з непривілейованих суспільних верств. Дружина селянина чи міщанина, який не залишив після себе заповіту, після смерті чоловіка успадковувала 1/3 його майна, а дві інші належали їхнім дітям. Коли дітей не було, дружина отримувала в спадок усе майно. Після смерті такої жінки, якщо заповіт не був нею складений, одна половина її майна ставала власністю її родичів, а половина – родичів покійного чоловіка. Якщо

⁴³⁵ Історія держави і права України : підручн. / [керівн. авт. кол. А.С.Чайковський, В.І. Батрименко, Л.О. Зайцев, О.Л. Копиленко та ін. ; за ред. А.С. Чайковського]. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 512 с.

⁴³⁶ Юхо И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / Юхо И.А. – Минск, 1978. – 144 с.

⁴³⁷ Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова] – Кн. 1. – Одеса : Юридична література, 2004. – 672 с.

дружина помирала раніше ніж чоловік, її майно переходило в спадщину чоловіка та дітей [259, с.436]⁴³⁸.

Відповідно до ст. 16 п'ятого розділу Другого Литовського статуту 1566 р., майно бездітної вдови підлягало спадкуванню за законом її батьками. Як підтверджують інші норми спадкового права за Литовськими статутами, бездітна вдова не мала права успадкувати за законом нерухому власність покійного чоловіка, а натомість отримувала грошовий еквівалент свого віна. Володіти маєтками вона могла, якщо одержала їх у придане від батьків. Тому нерухоме майно такої жінки спадкував за законом її рід. Згадана стаття Другого Литовського статуту 1566 р. передбачала, що, за наявності в небіжчиці однієї чи декількох незаміжніх сестер, вони ставали спадкоємцями за законом її майна, якщо проти цього не заперечували брати. Відповідна стаття також передбачала можливість братів не віддавати цю спадщину сестрам, а натомість виділити на придане для них частини батьківського майна [258, с.480]⁴³⁹.

Доньки, котрі вийшли заміж за життя батька, не мали права вимагати від братів або інших родичів частки спадкового майна після смерті батька. Сестри, яких видали заміж брати і які вважали, що посаг одержали не повністю, мали змогу, дотримуючись термінів позовної давності, звернутися до суду з позовом про витребування своєї частки спадщини за законом. Термін позовної давності для таких випадків встановлювала ст. 4 п'ятого розділу Третього Литовського статуту 1588 р. – десять років. Якщо жінка-спадкоємниця помирала, не пропустивши терміну позовної давності, право на позов отримували її діти [259, с.431]⁴⁴⁰.

Доцільно погодитися із Й. Юхо в тому, що обмеження прав жінок у Литовських статутах спадкувати за законом нерухомого майна чоловіків, а

---

⁴³⁸ Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова] – Кн. 1. – Одеса : Юридична література, 2004. – 672 с.

⁴³⁹ Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т.2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2003. – 560 с.

⁴⁴⁰ Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова] – Кн. 1. – Одеса : Юридична література, 2004. – 672 с.

також обмежені можливості позбавлення дітей права на спадок були зумовлені феодалними обов'язками власників маєтків нести військову службу та надавати державі визначену кількість солдатів з кожного феодалного маєтку [317, с.103]⁴⁴¹.

Відповідно до Литовських статутів, спадкування за законом інколи допускалося навіть за наявності заповіту. Йдеться про так звану обов'язкову спадкову частку, яка простежується і в сучасному українському цивільному праві. Наприклад, у ст. 1241 чинного Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 р. передбачено, що неповнолітні й повнолітні непрацездатні діти спадкодавця, непрацездатна вдова (вдівець) і непрацездатні батьки спадкують незалежно від змісту заповіту, половину частки, яка належала б кожному з них у випадку спадкування за законом (обов'язкова частка) [299, с.362]⁴⁴².

Перший Литовський статут 1529 р., порівняно з Руською правдою, розширив права спадкодавця. Якщо Руська правда дозволяла за допомогою заповіту розподіляти спадщину лише між законними спадкоємцями, то Перший Литовський статут 1529 р. дозволяв спадкодавцеві в заповіті самостійно визначати спадкоємців. Щоправда, існували певні обмеження, адже на користь сторонніх спадкоємців можна було заповідати тільки рухоме майно та куплену нерухомість. Батьківське і материнське нерухоме майно могло передаватися за заповітом лише до 1/3 його кількості, а 2/3 підлягали спадкуванню за законом [89, с.81]⁴⁴³.

Як уже зазначалося, в ст. 9 третього розділу Першого Литовського статуту зафіксовано вагомий принцип спадкового права за Литовськими статутами – неможливості позбавлення дітей вотчин унаслідок заповіту [257, с.225]⁴⁴⁴.

---

⁴⁴¹ Юхо И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / Юхо И.А. – Минск, 1978. – 144 с.

⁴⁴² Цивільний кодекс України. – К. : Ін Юре, 2004. – 472 с.

⁴⁴³ Добров О. Право необхідного спадкування за Литовським статутом / О. Добров // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – К., 1925. – Вип.1. – С. 82–89.

⁴⁴⁴ Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2002. – 464 с.

На думку російського дослідника С. Бершадського, ця стаття була запозичена в Литовський статут із Городельського привілею 1413 р. [30, с.20]⁴⁴⁵.

Отже, Перший Литовський статут 1529 р. дозволив за допомогою заповіту розпоряджатися лише третиною вотчини, залишаючи дві інші на спадкування за законом. Окрім того, власник вотчини не мав права цих 2/3 продати. Український історик права О. Добров пояснював обмеження тим, що вотчина була отримана попередніми спадкодавцями від князя за військову службу, а кожен її новий власник повинен був продовжувати виконання цих обов'язків. Тобто, встановлення вимоги про обов'язкове спадкування за законом не менш ніж 2/3 вотчини мало на меті захист прав дітей спадкодавця, а також забезпечення стабільності державної служби. Унаслідок такого законодавчого підходу Литовських статутів до правового регулювання спадкування за законом формувалися цілі шляхетські династії спадкових військовослужбовців.

Спадкодавець не мав права скласти заповіт на ці 2/3 вотчини навіть тоді, коли у нього не було дітей. У таких випадках до спадкування за законом долучалися родичі з побічної лінії спорідненості [89, с.84]⁴⁴⁶.

У ст. 13 четвертого розділу Першого Литовського статуту 1529 р. було зазначено: „А якби батько позбавив сина спадщини, а інших синів не мав би, то дві частки мають відійти тільки родичам, а третю частку може використати як захоче [257, с.232]”⁴⁴⁷.

У середині XVI ст. на українських землях було здійснено реформу спадкового права. Відповідно до його правових норм власник вотчини взагалі втрачав право нею розпоряджатися, в тому числі через заповіт. Будь-яка вотчина стала спадкуватися виключно за законом. Відповідно до Другого

---

⁴⁴⁵ Бершадский С.А. Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве / Бершадский С.А. – СПб, 1883. – 431 с.

⁴⁴⁶ Добров О. Право необхідного спадкування за Литовським статутом / О. Добров // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – К., 1925. – Вип.1. – С. 82–89.

⁴⁴⁷ Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2002. – 464 с.

Литовського статуту 1566 р., було збільшено кількість юридичних підстав усунення батьками дітей від права на спадкування майна.

Якщо в Першому Литовському статуті 1529 р. зауважувалося, що куплена нерухомість може бути предметом заповіту, то Другий Литовський статут 1566 р. дозволив заповідати всю набуту нерухомість [89, с.85]⁴⁴⁸. Очевидно, це було не стільки розширення свободи спадкодавця, скільки вдосконалення юридичної техніки, адже під „купленою” інколи малася на увазі вся набута власником нерухомість, окрім вотчини та вислуги.

Як відомо, у першій половині XVI ст. у Великому князівстві Литовському назріла необхідність реформування законодавства, зокрема спадкового права. Подібні соціально-правові передумови виникли ще у VI ст. у Візантії, коли необхідно було систематизувати римське право. Тому візантійський імператор Юстиніан здійснив масштабну кодифікацію римського права, наслідком якої стала поява Інституції, Кодексу Юстиніана та Дігестів (Пандектів). Крім того, цей видатний візантійський імператор приймав нові закони, що увійшли в історію під назвою „Новели”. Вони містили важливі правові норми, серед яких переважали норми спадкового права. Ці нормативно-правові акти не були об'єднані державою в офіційний законодавчий збірник, проте збереглися збірники „Новел” Юстиніана, упорядковані приватними особами [270, с.25–26]⁴⁴⁹, які були джерелом рецепції спадкового права у Литовських статутах.

Український дослідник О. Добров звернув увагу, що підстави усунення батьками дітей від спадкування, передбачені в ст. 7 восьмого розділу Другого Литовського статуту 1566 р., майже аналогічні з третім розділом 115-ї новели Юстиніана, що було наслідком рецепції римського приватного права [89, с.85]⁴⁵⁰.

Другий Литовський статут 1566 р. встановив ще один випадок обов'язкового спадкування за законом – у ст. 5 восьмого розділу. Ця вимога

⁴⁴⁸ Добров О. Право необхідного спадкування за Литовським статутом / О. Добров // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – К., 1925. – Вип.1. – С. 82–89.

⁴⁴⁹ Тищик Б.Й. Основи римського приватного права / Тищик Б.Й., Орач Є.М. – Львів, 1994. – 199 с.

⁴⁵⁰ Добров О. Право необхідного спадкування за Литовським статутом / О. Добров // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – К., 1925. – Вип.1. – С. 82–89.

стосувалася лише певних категорій населення (путніх слуг, міщан непривілейованих міст та простих людей), не поширюючись на магнатів і шляхту. Відповідно до ст. 5 восьмого розділу Другого Литовського статуту 1566 р., путні слуги, непривілейовані міщани та вільні селяни мали право заповісти лише третину свого рухомого майна, а решта підлягала спадкуванню за законом. Оскільки рухомою власністю перелічених категорій населення здебільшого були знаряддя праці (землеробства, ремесла тощо), тому законодавець, керуючись економічними інтересами держави, намагався стабілізувати господарську сферу, внаслідок чого формувалися цілі династії ремісників, землеробів, ковалів, ткачів, мірошників та ін.

Феодално залежні люди, за відсутності в них дітей, могли заповісти 1/3 свого майна, 2/3 ставали власністю сім'ї, яка поселялася після них у їхньому домі. Отже, поміщик зазнавав суттєвих втрат у зв'язку з відсутністю в його підданих законних спадкоємців, оскільки засоби виробництва переходили до інших його підданих. Тому може йти мова про цікавий різновид спадкування за законом у Литовських статутах – спадкування підданими феодала майна інших його підданих, які помирали бездітними.

Третій Литовський статут 1588 р. продублював майже дослівно правові норми про спадкування за законом, закріплені в Другому Литовському статуті 1566 р. [89, с.88]⁴⁵¹.

Отже, Литовські статути, внаслідок рецепцій давньоруського та римського права, здійснювали чітке правове регулювання спадкування за законом на українських землях у XVI–XIX ст. Наголосимо також, що численні випадки, в яких спадкування за законом було обов'язковим, мали на меті захист прав законних спадкоємців і забезпечення стабільності в державі.

---

⁴⁵¹ Добров О. Право необхідного спадкування за Литовським статутом / О. Добров // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – К., 1925. – Вип.1. – С. 82–89.

6.2. Спадкування за заповітом

Як зазначалося, цивільне право за Литовськими статутами передбачало можливість спадкування майна за законом і заповітом. Заповіти складали згідно з певною визначеною формою, до якої долучали підписи та печатки свідків. Заповідати мали право не лише чоловіки, а й жінки [56, с.33]⁴⁵². На підставі давніх звичаїв і Литовських статутів, у заповіті вписувалась обов'язкова словесна формула. У ній зазначалось, що спадкодавець на момент складання заповіту перебував у „здоровому розумі та твердій пам'яті [317, с.92]”⁴⁵³.

Спадкодавець-шляхтич мав право заповідати стороннім особам не більше третини батьківських і материнських маєтків, а решта майна повинна була перейти у власність дітей або інших законних спадкоємців. Виняток із цього правила було зроблено лише щодо заповідання майна Великому Князеві литовському [267, с.118–119]⁴⁵⁴.

Литовські статuti дозволяли простим людям (вільним і невільним) залишати після себе заповіт лише на 1/3 частину свого майна, а 2/3 переходили за будь-яких умов у спадок їхніх дітей (обов'язкова частка). Майно, що залишалося після смерті бездітних людей, вважалось вимороченим. Воно переходило частинами у власність наступних суб'єктів цивільних правовідносин: феодалові (якщо померлий був кріпаком) або громаді (якщо померлий був вільною людиною); особам, котрих спадкодавець визначав у заповіті.

Згідно з Литовськими статутами власник майна мав право залишити заповіт лише на 1/3, а 2/3 „формально” залишалися у домі його на службу феодалу, на землі якого проживав покійний селянин. Зазвичай, ці дві частини селянського вимороченого майна віддавалися поміщиком новому поселенцю

---

⁴⁵² Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки из истории Литовско-Русского права / Владимирский-Буданов М.Ф. – Вып. VI. – К., 1907. – 224 с.

⁴⁵³ Юхо И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / Юхо И.А. – Минск, 1978. – 144 с.

⁴⁵⁴ Терлюк І.Я. Історія держави і права України (доновітній час) : навчальний посібник / Терлюк І.Я. – К., 2006. – 400 с.

господарства, що залишив покійний селянин. У 1588 р. було встановлено правову норму. За нею, після смерті феодально залежних селян і міщан (за відсутності дітей), їхнє майно переходило у власність феодала [178, с.35]⁴⁵⁵.

У Першому Литовському статуті 1529 р. заповітам, як і загалом спадковому праву, приділялася невелика увага. Цей цивільно-правовий інститут був репрезентований усього кількома статтями, більшість яких були введені у п'ятий розділ „Про опікунів”.

Спадкування за заповітом вперше отримало чітку правову регламентацію в Другому Литовському статуті, що містив розділ восьмий „Про заповіти”, присвячений цьому питанню. Під цим порядковим номером і назвою, але з певними змінами та доповненнями, він увійшов до структури Третього Литовського статуту 1588 р.

Ст. 1 восьмого розділу Другого Литовського статуту проголошувала принцип свободи укладення заповіту, за яким кожен мав право скласти заповіт, окрім осіб, передбачених статутом. Перелік таких осіб містила також ця стаття. До них належали: неповнолітні; ченці, котрі не входили до складу привілейованої частини духовенства; сини, що не відокремили своє майно від власності батька; особи, передані під опіку разом зі своїм майном; особи, які страждали недоумством, а також божевільні; єретики [258, с.351]⁴⁵⁶.

Третій Литовський статут вилучив з цього списку єретиків, але додав до нього полонених, челядь, вигнанців і позбавлених честі осіб [259, с.234]⁴⁵⁷.

У ст. 2 восьмого розділу Другого Литовського статуту було розвинуто свободу укладання заповіту: „Коли б хто речі свої рухомі, або про маєток набутий хотів скласти, тоді такий, чи буде він здоровим чи хворим, аби тільки при добрій пам'яті, може речі свої і маєток набутий той відказувати кому схоче: як духовним особам, так і світським, покликавши до того вряду земського

⁴⁵⁵ Леонтович Ф.И. Крестьяне Юго-Западной России по Литовскому праву XV и XVI столетий / Леонтович Ф.И. – Киев, 1863. – 88 с.

⁴⁵⁶ Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т.2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2003. – 560 с.

⁴⁵⁷ Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова] – Кн. 1. – Одеса : Юридична література, 2004. – 672 с.

суддю, підсудка, писаря, капелана”. Якщо не було можливості долучити до цієї процедури представників держави, тоді замість них брали участь три свідки, в присутності яких укладався заповіт. Заповіт, укладений в присутності трьох свідків, але за відсутності представників держави, набував чинності після смерті спадкодавця, якщо його було подано до відома Великого Князя литовського чи земського суду в перші судові роки (сесії суду). Спадкодавець мав право скасувати складений ним заповіт або укласти новий. Маєток, набутий у власність за заповітом, новий власник мав право також заповісти іншим особам. Особи, в тому числі духовенство, що отримали в спадок церкву, повинні були нести військову службу.

На свідків, котрі брали участь в оформленні заповітів, покладался, відповідно до Литовських статутів, обов’язок стежити за правильністю запису тексту заповіту, чіткістю й однозначністю висловлювань спадкодавця, який почергово та поіменно зазначав у заповіті кожен річ. Литовські статuti вимагали, щоби свідки заповітів були гідними довіри. Заборонялося бути свідком у процесі укладення заповіту: особам, які самі не могли укласти заповіт; дружині спадкоємця; виконавцям чи опікунам відповідного заповіту; особам, котрі за цим заповітом були спадкоємцями.

Якщо на момент укладення заповіту існували надзвичайні умови (наприклад, війна), через які спадкодавець не мав можливості забезпечити участь трьох свідків в укладенні заповіту, тоді заповіт міг бути укладеним з меншою кількістю свідків. Однак відразу після укладення такий заповіт повинен був оголошуватися перед Великим Князем литовським або земським судом, а під час війни – перед гетьманом або повітовим хорунжим. У процесі оголошення свідки підтверджували заповіт.

Коли заповіт укладався в іншій країні, то це також необхідно було оголосити перед її державними органами, отримати від них довідку про такий

факт, а після прибуття в Велике князівство Литовське передати її в земський суд і оголосити перед ним факт про укладання заповіту [258, с.352]⁴⁵⁸.

Спадкодавець, який бажав укласти заповіт і був сліпим, мав залучити до процедури його укладення не менше вісьмох свідків, а не трьох [258, с.354]⁴⁵⁹.

Загальний порядок укладення заповіту, передбачений Литовськими статутами, стосувався лише шляхти та магнатів. Порядок укладання заповіту селянами і міщанами мав певні особливості. Ці суб'єкти могли заповісти тільки 1/3 свого майна, 2/3 майна селянина чи міщанина переходило у власність їхніх дітей. Якщо в такої особи не було дітей, тоді 2/3 майна отримував її феодал. Коли спадкоємці, одержавши 2/3 майна за законом, не бажали мешкати на землях феодала їхнього покійного спадкодавця, тоді вони могли забрати із собою успадковане рухоме майно, а нерухоме залишити феодалу.

Згідно зі ст. 8 восьмого розділу Третього Литовського статуту 1588 р., ніхто не мав права заповісти своє майно на користь своєї челяді чи полоненого, якщо перед тим не дав йому волю. Третій Литовський статут дозволяв у заповіті надати челяді або полоненому волю. Водночас цим же заповітом спадкодавець мав право зробити його спадкоємцем [259, с.237]⁴⁶⁰.

Подібний підхід застосовувався також у римському приватному праві. Відповідно до нього, спадкодавець мав право записати у заповіті положення про відпущення свого раба на волю [270, с.38]⁴⁶¹, що засвідчувало рецесію римського права та його імплементацію у законодавство Великого князівства Литовського, а відтак – Речі Посполитої, яке діяло на українських землях.

За допомогою заповіту спадкодавець мав право позбавити спадщини дітей, якщо для цього були причини. Вичерпний перелік таких причин визначено у ст. 7 восьмого розділу Другого Литовського статуту 1566 р.:

⁴⁵⁸ Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т.2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2003. – 560 с.

⁴⁵⁹ Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т.2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2003. – 560 с.

⁴⁶⁰ Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року / [за ред. С.Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова] – Кн. 1. – Одеса : Юридична література, 2004. – 672 с.

⁴⁶¹ Тищик Б.Й. Основи римського приватного права / Тищик Б.Й., Орач Є.М. – Львів, 1994. – 199 с.

- коли син підняв руку на батьків або насильно відібрав у них маєток за їхнього життя;
- коли син завдав значну кривду батькам або вчинив замах на їх життя;
- коли син або донька не задля державних інтересів, а для власної вигоди чи ненависті виступали в судовій справі проти матері чи батька, вимагаючи смертної кари;
- якщо законний спадкоємець відмовлявся взяти батька чи матір на поруки, принести присягу в справі, яка загрожувала їм смертною карою;
- якщо донька вела розпусний спосіб життя, занапащала свою цноту або не вийшла заміж до 25-річного віку, продовжуючи чинити розпусту;
- якщо діти не бажали утримувати непрацездатних батьків, коли у них була така можливість;
- якщо діти не бажали викупити чи визволити батьків з полону, користуючись їх майном;
- якщо діти не бажали переслідувати єресь і відвернулися від християнської віри [258, с.353–354]⁴⁶².

У Третьому Литовському статуті цей перелік був дещо змінений. У пункті п'ятому законодавець обмежився розпусним способом життя доньки, усунувши як підставу невихід заміж до 25-річного віку. Пункт восьмий також був вилучений [259, с.236–237]⁴⁶³.

Очевидно, вилучення зі списку причин, згідно з якими батько може позбавити спадщини дітей, а також пункту про відмову переслідувати єретиків, було зумовлено впливом Реформації та становлення протестантської церкви. Поширення реформаційних ідей М. Лютера та його послідовників у Європі мало колосальний вплив на розвиток правових систем Середньовіччя. Тому й з переліку осіб, котрі не мали права складати заповіти, у Третьому Литовському статуті 1588 р. було вилучено єретиків.

⁴⁶² Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т.2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2003. – 560 с.

⁴⁶³ Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова] – Кн. 1. – Одеса : Юридична література, 2004. – 672 с.

Однак навіть за наявності причини, передбаченої в переліку, батько не мав право заповітом позбавити сина майна, якщо іншим заповітом він йому це майно заповів. Для таких ситуацій Литовські статuti передбачали спеціальну процедуру. Батько повинен був повідомити орган державної влади (уряд) про причину, через яку він бажає позбавити сина чи доньку спадку. Ця причина вносилася до земських або гродських книг, після чого батько отримував право своїм заповітом позбавити сина чи доньку права на спадщину [259, с.354]⁴⁶⁴.

Литовські статuti передбачали підстави, у зв'язку з якими заповіт вважався недійсним. Якщо в заповіті слово було виправлене або викреслене, то пункт, в якому воно зазначалося, вважався недійсним. Однак у випадку, коли це виправлення чи викреслення було не в даті або в іншому суттєвому пункті заповіту, тоді цей пункт вважався чинним. Якщо зацікавлена особа закреслила чи виправила один або кілька пунктів заповіту, щоб його повністю або частково скасувати, тоді цей заповіт визначався чинним у всіх його положеннях [259, с.236]⁴⁶⁵.

Отже, Литовські статuti, зокрема Другий і Третій, сформували міцну законодавчу базу для ефективної реалізації суб'єктами цивільно-правових відносин своїх прав на укладання заповіту, визнання юридичної долі їхнього майна, а також набуття певних прав і обов'язків за заповітом. Як зазначав М. Владимирський-Буданов, заповіти серед сільського населення у XVI ст. були поширенішими, ніж у XIX ст. [56, с.32]⁴⁶⁶. Високий рівень розвитку правового регулювання спадкування за заповітом у Литовських статутах зумовлений рецепцією римського приватного права та подальшим розвитком принципів давньоукраїнського права.

Таким чином, вивчення і узагальнення досвіду становлення і розвитку цивільного права на українських землях за Литовськими статутами має велике

⁴⁶⁴ Статuti Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова] – Кн. 1. – Одеса : Юридична література, 2004. – 672 с.

⁴⁶⁵ Статuti Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова] – Кн. 1. – Одеса : Юридична література, 2004. – 672 с.

⁴⁶⁶ Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки из истории Литовско-Русского права / Владимирский-Буданов М.Ф. – Вып. VI. – К., 1907. – 224 с.

значення, оскільки дасть змогу сучасній вітчизняній історико-правовій науці об'єктивно переосмислити деякі проблеми, а, отже, використати в доцільних межах цей досвід для зміцнення національного, зокрема, цивільного права. Так, по-перше, варто переглянути сучасну державну політику України у сфері правотворення. Необхідно забезпечити стабільність та ефективність, зокрема, цивільного законодавства на засадах: неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя людини; неприпустимості позбавлення права власності; справедливості, добросовісності тощо. По-друге, доцільним є врахування законодавчого досвіду Великого князівства Литовського та Речі Посполитої під час прийняття Литовських статутів. Адже в них було проголошено ряд прогресивних правових ідей й принципів, які виділяють їх на одне з перших місць серед багаточисельних пам'яток права європейських держав. Ця обставина є найбільш остаточним підтвердженням тієї глибини перспективи, яка криється у витоках українського правового менталітету, української правосвідомості, оскільки можливість трансформувати інститути інших правових культур, здатність до їхнього вибіркового засвоєння вказують на силу і невичерпність джерел правової культури українського народу.

По-третє, чинне законодавство України необхідно адаптувати до законодавства передових європейських держав. Адже, запозичення прогресивних правових ідей тільки сприяє удосконаленню правових норм та інститутів чинного цивільного права.

По-четверте, на нашу думку, необхідно гуманізувати чинне законодавство України. У приклад тут маємо привести період укладення і чинності Литовських статутів. Однією з головних ідей Литовських статутів була ідея християнського гуманізму, яка просякнута майже у всіх артикулах Статутів, де йдеться про рівність всіх перед законом, про право на власність і особисту недоторканність, про договір як джерело права, про юридичний захист прав особи.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукового завдання, яке полягає в аналізі цивільного права на українських землях за Литовськими статутами; характеристиці поглядів науковців, які вивчали ці історико-правові проблеми. Нові підходи до осмислення історичних процесів розвитку права на українських землях дали змогу дійти таких висновків:

1. Доведено, що приєднання значної частини українських земель (Волині, Чернігово-Сіверщини, Поділля, Київщини) до складу Великого князівства Литовського створило передумови формування Литовсько-Руської держави – однієї з найвпливовіших, найдинамічніших, найдемократичніших держав Середньовічної Європи. Ця держава досягнула, як для того часу, високого рівня розвитку завдяки тому, що здійснювала розумну політику, бережно ставилася до надбань колишніх поколінь своїх народів, використовувала досвід інших держав. Період Литовсько-Руської держави у правовій сфері характеризувався певними особливостями. Головною з них було домінування руського звичаєвого права, яке стало основою всієї правової системи.

2. З'ясовано, що після приєднання Волині, Чернігово-Сіверщини, Поділля, Київщини до складу Великого князівства Литовського, а відтак утворення Речі Посполитої українське право продовжувало розвиватися в нових соціально-економічних і політичних умовах. Період XV ст. для більшості східноєвропейських держав, зокрема і для Великого князівства Литовського, характеризувався загальною кодифікаційною тенденцією. Під час систематизації звичаєвого права вводилися нові правові положення, конструкції. Литовські статuti 1529, 1566, 1588 рр. – це кодифіковані акти, котрі були офіційно затверджені вищими органами влади Великого князівства Литовського та Речі Посполитої на українських землях, мали широке застосування у судових органах як законодавчий акт під час розгляду і вирішення ними справ, зокрема цивільних. Литовські статuti позитивно

вплинули на розвиток українського права, оскільки їхнім основним джерелом був збірник норм староукраїнського права – Руська правда. Крім цього, прийняття Литовських статутів засвідчило спадкоємність і наступність українського права в умовах української бездержавності.

3. Доведено, що Литовські статuti вирізнялися достатньо високим рівнем юридичної техніки: в них подано визначення багатьох цивільно-правових термінів (право власності, договір, контракт, завдаток, застава, заповіт тощо), для формування інституту зобов'язального права використовувалися ті ж юридичні конструкції тощо. Однак простежуються й певні розбіжності, суперечності, недоречності. Все це засвідчувало формування правової системи на українських землях у досліджуваний період.

4. Встановлено, що формування та функціонування інститутів цивільного права за Литовськими статутами зумовлювалися загальними закономірностями, характерними для феодальних відносин. Визначальним у цей період був інтенсивний розвиток товарно-грошових відносин, урізноманітнення та прогресування майнових відносин тощо. Литовські статuti відображали рівень розвитку тогочасних економічних відносин. Аналіз норм цивільного права за Литовськими статутами, які були чинними у другій половині XVI – першій половині XVII ст., свідчить про те, що попри писані норми їхнім джерелом було місцеве звичаєве право. Норми звичаєвого права і традиції українського правотворення послужили міцною підвалиною подальшого розвитку цивільного права в Україні.

5. З'ясовано, що за Литовськими статутами, суб'єктами цивільних правовідносин були „вільні люди” та їхні об'єднання, а об'єктами цивільних прав – речі, права на речі, й у деяких випадках – невільники. Основна увага укладачів Литовських статутів приділялась розгортанню договірних відносин. Такі правові інститути, як „договір”, „контракт”, „зобов'язання”, „застава”, „завдаток” та інші, розвивалися й були регламентовані цивільно-правовими нормами у Литовських статутах.

6. Встановлено, що спадкове право передбачало спадкування за законом і за заповітом, але перевага надавалася спадкуванню за заповітом. Литовські статuti, зокрема Другий і Третій, сформували міцну законодавчу базу для ефективної реалізації суб'єктами цивільно-правових відносин своїх прав на укладання заповіту, визнання юридичної долі їхнього майна, а також набуття певних прав і обов'язків за заповітом.

7. З'ясовано, що сімейне право за Литовськими статутами було спрямоване на регулювання особистих і майнових відносин між подружжям, батьками та дітьми, опікунами і підопічними, усиновлювачами й усиновленими.

8. Встановлено, що діяльність судових органів щодо застосування цивільно-правових норм Литовських статутів сприяла упорядкуванню цивільно-правових відносин, зокрема на українських землях, що забезпечувало функціонування господарського розвитку в досліджуваний період.

Здійснене історико-правове дослідження дає підстави вважати, що попри необхідність орієнтації сучасного цивільного законодавства на міжнародно-правові стандарти, важливо враховувати також історичний національний досвід розвитку цивільного законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акты Литовской Метрики / [собраны Ф. Леонтовичем]. – Т. 1. – Вып. 1. 1385–1499. – Варшава, 1896. – 316 с.
2. Акты Литовской Метрики / [собраны Ф. Леонтовичем]. – Т.1. – Вып.2. 1499–1507. – Варшава, 1897. – 315 с.
3. Акты Литовско-Русского государства / [изданные М. Довнар-Запольским]. – Вып. 1. – М., 1899. – 298 с.
4. Акты о городах (1462–1798). – К., 1869. – 608 с.
5. Акты о заселении Юго-Западной России (1498-1795). – К., 1905. – 646 с.
6. Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России ; Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. 1. – Ч. 5. – 298 с.
7. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI–XVIII вв. – К., 1876. – 614 с.
8. Акты, изданные Виленскою Археографическою комиссиею. Т. XVII. Земские суды. – Вильно, 1890. – 297 с.
9. Акты, изданные Виленскою Археографическою комиссиею. Т. XVIII. Копные суды. – Варшава, 1891. – 306 с.
10. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – Т. 1. 1361–1598. – СПб., 1863. – 301с.
11. Андрюлис В.И. Некоторые процессуальные особенности судебной защиты феодально движимого имущества по Литовскому статуту 1529 года / В.И. Андрюлис // Первый Литовский Статут (материалы республиканской научной конференции посвященной 450-летию Первого Статута). – Вильнюс, 1982. – С. 55–58.

12. Андрюлис В.И. Правовое регулирование семейных отношений по Литовскому Статуту 1588 года : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. юрид. наук. : спец. 12.00.01 „Теория и история государства и права” / В.И. Андрюлис. – Вильнюс, 1975. – 34 с.
13. Анненков К. Система русского гражданского права / Костянтин Анненков. – Санкт-Петербург, 1901. – Т.3. – 328 с.
14. Антонович В.Б. Исследования о городах Юго-Западного края : монография / Антонович В.Б. – К., 1885. – Т. 1. – 186 с.
15. Антонович В.Б. История Литовской Руси : лекции профессора ун-та св. Владимира В.Б. Антоновича. 1881–1882 / Антонович В.Б. – К., 1882. – 261 с.
16. Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной Руси // Антонович В.Б. – К., 1885. – Т. 1. – 121 с.
17. Антонович В.Б. Несколько данных о землевладении в Южной Украине в XV ст. // Антонович В.Б. – К., 1896. – 19 с.
18. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. 1. – Ч. 4. Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. – К., 1867. – 460 с.
19. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. 1. – Ч. 5. Акты о городах (1462–1798). – К., 1869. – 608 с.
20. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. 1. – Ч. 6. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI-XVIII вв. – К., 1876. – 614 с.

21. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. 1. – Ч. 7. Акты о заселении Юго-Западной России (1498-1795). – К., 1905. – 646 с.
22. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. 1. – Ч. 8. Материалы для истории местного управления в связи с историею сословной организации. Акты Барского староства XV–XVI вв. – К., 1893. – 426 с.
23. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. VI. – Ч. 8. Акты о землевладении в Юго-Западной России XV–XVIII вв. – К., 1911. – 476 с.
24. Бакай Н. Значение сельской громады в судебном процессе конца XVII в. / Николай Бакай // Киевская старина. – 1886. – №11. – С. 46–51.
25. Барвінський Б. Історичні причинки / Богдан Барвінський // Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Руси. – Львів, 1909. – С. 16–20.
26. Бардах Ю. Литовские статуты – памятники права эпохи Возрождения / Юлиуш Бардах // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. – Москва, 1976. – С. 74–82.
27. Бедрій М. Становлення та розвиток інституту права власності за Литовськими статутами / Мар'ян Бедрій // Правова система, громадянське суспільство та держава. – Львів, 2007. – С. 35–36.
28. Белоруссия в эпоху феодализма. – Минск, 1959. – Т.1. – 481 с.
29. Бершадский С.А. Документы и регистры к истории Литовских евреев из актовых книг : метрики Литовской, Виленского центрального Архива и некоторых печатных зданий / С.А. Бершадский. – Т. I–II (1388 – 1550). – СПб, 1882. – 337 с.
30. Бершадский С.А. Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве / Бершадский С.А. – СПб, 1883. – 431 с.

- 31.Бланцуа А.В. Особливості кредитних операцій на Волині у другій половині XVI ст. / А.В. Бланцуа // Український історичний збірник. – 2002. – Вип.5. – К., 2003. – С. 71–77.
- 32.Бланцуа А.В. Інститут „старини” й „новини” в правових та економічних джерелах Великого князівства Литовського (друга половина XV–XVI ст.) / А.В. Бланцуа, Д.П. Ващук // Український історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 12.
- 33.Бланцуа А.В. Матеріали до реєстру земельних контрактів волинської шляхти (друга половина XVI ст.) / Бланцуа А.В. – К. : Інститут історії НАН України, 2005. – 97 с.
- 34.Бобъчев С.С. Събиранието и изучванието на народните юридически обичаи от С.С. Бобъчев / Бобъчев С.С. – Пловдив, 1883. – 26 с.
- 35.Бойко І.Й. Держава і право Гетьманщини : навчальний посібник для студентів вищих та середніх спеціальних юридичних навчальних закладів і факультетів / Бойко І.Й. – Львів, 2000. – 120 с.
- 36.Бойко І.Й. Цивільне право Гетьманщини за кодексом 1743 року : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 „Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових учень” / Бойко І.Й. – Львів, 1999. – 18 с.
- 37.Бондарук Т.І. Західно-руське право : дослідники і дослідження / Бондарук Т.І. – К., 2002. – 214 с.
- 38.Бондарук Т.І. Концепція західноруської школи права та її вплив на розвиток української правової думки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 „Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / Бондарук Т.І. – К., 1995. – 16 с.
- 39.Бондарук Т. Концепція західноруської школи права та її вплив на розвиток української правової думки : дис.... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Бондарук Т.І. – К., 1995. – 207 с.
- 40.Борисенко С. Адвокатура в Україні / Степан Борисенко. – К., 1928. – 235 с.

41. Валиконите И. Литовский Статут – один из важнейших источников истории положения женщин в Великом княжестве Литовском // Первый Литовский Статут 1529 года : материалы республиканской научной конференции, посвященной 450-летию Первого Статута / Ирена Валиконите. – Вильнюс, 1982. – С. 38–46.
42. Варонін Васіль. Полацкія путныя слугі ва урадавай палітыцы ВКЛ (XV – сярэдзіна XVI ст.) / Васіль Варонін. – Мінск, 2001. – 196 с.
43. Василенко М. Литовско-русское государство / Микола Василенко // Микола Василенко. Вибрані твори у трьох томах. – Т.2. Юридичні праці. – К. : Юридична думка, 2006. – С. 33–47.
44. Василенко М. Матеріали до історії українського права : [у 2 т.] / Микола Василенко. – К., 1929. – 335 с.
45. Василенко М. Як скасовано Литовського Статута (з історії кодифікації західно-руського та вкраїнського права) / Микола Василенко // Микола Василенко. Вибрані твори у трьох томах. – Том 2. Юридичні праці. – К. : Юридична думка, 2006. – С. 286–353.
46. Василенко М. Передмова до видання „Матеріали до історії українського права” / Микола Василенко // Микола Василенко. Вибрані твори у трьох томах. – Т.2. Юридичні праці. – К. : Юридична думка, 2006. – С. 409–447.
47. Ващук Д.П. Обласні привілеї Київщини та Волині : проблема походження, датування та характеру (друга половина XV – початок XVI ст.) / Д.П. Ващук // Український історичний журнал. – 2004. – №. 1. – С. 96–99.
48. Ващук Д.П. Рецепція норм „Руської Правди” в пам’ятках права Великого князівства Литовського (на матеріалах обласних привілеїв другої половини XV ст.) / Д.П. Ващук // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків [„Українська історична наука на сучасному етапі розвитку”], (Кам’янець Подільський, 17–18 вересня 2003 р.). – Кам’янець Подільський ; Київ ; Нью-Йорк ; Острог, 2005. – Т.1. – С. 136–142.
49. Венедиктов А.В. Государственная социалистическая собственность / Венедиктов А.В. – М., 1987. – 258 с.

50. Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки из истории Литовско-Русского права / М.Ф. Владимирский-Буданов. – Ч. I. Поместья Литовского государства. – Киев, 1889. – 206 с.
51. Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки из истории Литовско-Русского права. – Часть III. Крестьянское землевладение в Западной России до половины XVI в. / М.Ф. Владимирский-Буданов. – Киев, 1893. – 83 с.
52. Владимирский-Буданов М.Ф. Литовские евреи / М.Ф. Владимирский-Буданов // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1885. – № 1.
53. Владимирский-Буданов М.Ф. Население Юго-Западной России от половины XV в. до Люблинской унии / М.Ф. Владимирский-Буданов. – АЮЗР. – Ч. VII. – Т. I, II. – К., 1891. – 210 с.
54. Владимирский-Буданов М.Ф. Німецьке право в Польщі і Литві / Владимирский-Буданов М.Ф. – Львів, 1903. – 135 с.
55. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права / Владимирский-Буданов М.Ф. – Ростов-на-Дону, 1995. – 640 с.
56. Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки из истории Литовско-Русского права / Владимирский-Буданов М.Ф. – Вып. VI. – К., 1907. – 224 с.
57. Владимирский-Буданов М.Ф. Заставное владение / М.Ф. Владимирский-Буданов // Архив Юго-Западной России. – Т. IV. – Ч. 8. – Киев, 1911. – С. 18–26.
58. Владимирский-Буданов М.Ф. Формы крестьянского землевладения в Западной России XVI в. / М.Ф. Владимирский-Буданов. – Киев, 1911. – 440 с.
59. Вовк О. Соціально-економічні та юридичні передумови систематизації литовсько-руського права в другій половині XV – початку XVI століть / Олександр Вовк // Про українське право. – Ч. III. – К., 2008. – С. 289–302.
60. Волинські грамоти XVI ст. / [упоряд. В.Б. Задорожній, А.М. Матвієнко]. – К. : Наук. думка. – 1995. – 245 с.
61. Володимирський гродський суд. Подокументні описи актових книг : довідник / [Г. Сергійчук (склад.), Г. Боряк, Л. Демченко (наук. ред.)] /

- Державний комітет архівів, Центральний державний історичний архів України. – Вип. 1 : Справи 1–5. 1566 – 1570. – К., 2002. – 225 с.
- 62.Ворончук І. Шляхетський двір, його слуги та челядь / Ірина Ворончук // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. 4. – К., 2004. – С. 117–133.
- 63.Гошко Т.Д. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII століття) / Гошко Т.Д. – Львів, 2002. – 255 с.
- 64.Грамоти XIV ст. / [Упорядкування, вступ, стаття, коментарі і словники-показчики М.М. Пещак ; відп.ред. В.М. Русанівський]. – К.: Наукова думка, 1974. – 256 с.
- 65.Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собранные и изданные под редакцией Владимира Антоновича и Константина Козловского. – К., 1868. – 201 с.
- 66.Греков И.Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды / Греков И.Б. – М., 1975. – 736 с.
- 67.Грицкевич А.П. Частновладельческие города Белоруссии в 16–18 веках / Грицкевич А.П. – Минск, 1975. – 116 с.
- 68.Грушевский М. Города Великого княжества Литовского в XIV–XVI вв. Старина и борьба за старину / Михайло Грушевський. – К., 1918. – 325 с.
- 69.Грушевський М. Історія України – Руси : в 11 т., 12 кн. Т. V. Суспільно – політичний і церковний устрій і відносини в українсько – руських землях XIV – XVII віків / Михайло Грушевський / НАН України. Інститут української археології та ін. – К. : Наукова думка, 1995. – 687 с.
- 70.Грушевський М. Історія України : з додатком Нового Періоду Історії України за роки від 1914 до 1919 / Михайло Грушевський. – УККА – 1990 – 560 с.
- 71.Грушевський М. Історія України – Руси : в 11 т., 12 кн. Т. VI. Життє економічне, культурне, національне XIV – XVII віків / Михайло Грушевський / НАН України. Інститут української археології та ін. – К. : Наук. думка, 1995. – 670 с.

72. Грушевський М. Історія України – Руси : в 11 т., 12 кн. Т.V. Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків // Михайло Грушевський. – [2-ге вид.]. – К., 1998. – 688 с.
73. Грушевський М. Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України / Михайло Грушевський // Записки НТШ – Львів, 1905 – Т. 63. – С. 1–26 ; Т. 64. – С. 27–84 ; 1906. – Т. 69, кн. 1 – С. 84–166.
74. Грушевський М.С. Барське староство : історичні нариси (XV–XVIII ст.) / Грушевський М.С. – Львів, 1996. – 624 с.
75. Грыцкевич А. Беларуская шляхта / А. Грыцкевич . – Мінск, 2001. – 250 с.
76. Гулевич В. „Наїзди” у русько-литовському праві XV – кінця XVI ст. (Розвиток і еволюція права на прикладі наїздів) / В. Гулевич // Просемінарії. Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – Вип. 5. – К., 2003. – С. 37-48.
77. Гураль П. Територіальна громада в Україні : історико-правове дослідження / Павло Гураль. – Львів : Край, 2008. – 468 с.
78. Гурбик А.О. Копні суди на українських землях у XIV–XVI ст. / А.О. Гурбик // Український історичний журнал. – Київ, 1990. – № 10. – С. 110–116.
79. Гурбик А.О. Еволюція інститутів громадського самоврядування в Україні XIV–XVI ст. / А.О. Гурбик // Середньовічна Україна : збірник наукових праць. – Вип. II. – К., 1997. – С. 32–46.
80. Гурбик А.О. Про общинне судочинство на Україні доби феодалізму / А.О. Гурбик // Проблеми української історичної медієвістики : методичні рекомендації, теоретично-практичні розробки. – К., 1990. – С. 26.
81. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры / Гуревич А.Я. – М., 1984. – 560 с.
82. Гуслистий К. Нариси з історії України / Кость Гуслистий. – Вип. II. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.) / Вид-во АН УРСР. – К., 1939. – 194 с.

83. Гутьєва В.В. Емфітевзис у римському праві та його рецесія у праві України : автореф. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 „Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових учень” / В. В. Гутьєва. – Львів, 2003. – 17 с.
84. Дагаворы і граматы як крыніцы беларускага феадальнага права : Дапаможнік / Я. Юхо, А. Абрамовіч, Т. Доунар, У. Сатолін. – Мінськ, 2000. – 127 с.
85. Демченко В. Историческое исследование о показаниях свидетелей как доказательстве по делам судебным, по русскому праву до Петра Великого / Василь Демченко. – К., 1859. – 157 с.
86. Демченко Г.В. Наказание по Литовскому Статуту в его 3-х редакциях (1529, 1566 и 1588 гг.) / Демченко Г.В. – Ч.1. – К. : Тип. ун-та Св. Владимира, 1899. – 189 с.
87. Демченко Г.В. Наказание по Литовскому Статуту в его трёх редакциях / Демченко Г.В. – К., 1894. – 273 с.
88. Демченко Г.В. Притомные люди и копная сторона / Демченко Г.В. – Варшава, 1894. – 218 с.
89. Добров О. Право необхідного спадкування за Литовським статутом / О. Добров // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К., 1925. – Вип.1. – С. 82–89.
90. Довнар-Запольский М. Акты Литовско-Русского государства / Митрофан Довнар-Запольский. – Т. 2. – М., 1897. – 86 с.
91. Довнар-Запольский М. Берестейское староство в XVI в. – Б. м., [1897?] / Митрофан Довнар-Запольский. – 33 с.
92. Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах / Митрофан Довнар-Запольский. – К., 1901. – Т.І. – 214 с.
93. Довнар-Запольский М. Договор Рады великих князей Литовских с великим князем Сигизмундом-Августом / Митрофан Довнар-Запольский. – К., [1897?]. – 86 с.

94. Довнар-Запольский М. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI веке / Митрофан Довнар-Запольский. – К., 1905. – 77 с.
95. Довнар-Запольский М. Спорные вопросы в истории Литовско-Русского сейма / Митрофан Довнар-Запольский. – СПб, 1901. – 161 с.
96. Довнар-Запольский М. Украинские староства в первой половине XV века / Митрофан Довнар-Запольский. – К., 1908. – 118 с.
97. Документы на половецком языке XVI века (судебные акты Каменец-Подольской армянской общины) / [под ред. Е. В. Севортыана]. – М., 1967. – 325 с.
98. Дорошенко Д. Нарис історії України / Дмитро Дорошенко. – К., 1991. – Т. I. – Львів: Світ, 1991. – 576 с.
99. Другий Литовський статут (1566 р.) // Хрестоматія з історії держави і права України : [у 2-х т.] Т.1. З найдавніших часів до початку XX ст. / В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький / за ред. В.Д. Гончаренка. – 336 с.
100. Дружчыц В. Д. Магістрат у беларускіх местах з Магдзборскім правам у 15–17 стаалецьцях / В. Д. Дружчыц. – Минск, 1964. – 79 с.
101. Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI ст. – Москва ; Ленинград, 1950. – 311 с.
102. Ефименко А.Я. Исследования народной жизни / Ефименко А.Я. – М., 1984. – 565 с.
103. Ефименко А.Я. История украинского народа / Ефименко А.Я. – К., 1990. – 512 с.
104. Ефименко А.Я. Копные суды в Левобережной Украине / А.Я. Ефименко // Киевская старина. – 1885. – № 10.
105. Ефименко А.Я. Народный суд в Западной России / А.Я. Ефименко // Русская мысль. – Кн. VII–VIII. – 40 с.
106. Єрмаловіч М.І. Старожитная Беларусь. Віленскі перыяд / Єрмаловіч М.І. – Минск, 1994. – 455 с.

107. Зазуляк Ю. Застави як елемент роздавничої політики Ягеллонів у Галицькій Русі в XV ст. / Юрій Зазуляк // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів. – 2000. – Вип. 35–36. – С. 43–45.
108. Законодательные акты Великого княжества Литовского XV–XVI веков : сборник материалов / [подгот. И.И. Яковкин]. – Ленинград, 1936. – 325 с.
109. Захарченко П.П. Історія держави і права України : підручник / Захарченко П.П. – К., 2004. – 368 с.
110. Зашкільняк Л. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів / Леонід Зашкільняк, Микола Крикун. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с. + 8 кол. мал.
111. Заяць А. Умови функціонування міських поселень Волині XVI – першої половини XVII ст. (стримуючі фактори) / Андрій Заяць // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів. – 2002. – Вип.37. Част.1. Статті та повідомлення. – С. 108–109.
112. Иванишев Н.Д. О древних сельских общинах в Юго-Западной России / Иванишев Н.Д. – К., 1863. – 72 с.
113. Иоффе О.С. Ответственность по советскому гражданскому праву / Иоффе О.С. – Ленинград, 1955. – 310 с.
114. История государства и права Белорусской ССР / [за ред. С.П. Маргунского, В.И. Шабайлова и др.]. – Т. 1. – Минск, 1970. – 608 с.
115. История государства и права Украинской ССР / [С.Л. Фукс, В.М. Терлецький, А.Й. Рогожин и др.]. – К. : Наук. думка. – 1976. – 759 с.
116. История государства и права Украинской ССР. Т. 1. История общественно-политического строя и права на Украине с древнейших времён до Великой Октябрьской социалистической революции / [под ред. С. Бабия]. – К., 1987. – 315 с.
117. Інститут рукописів Центральної наукової бібліотеки Національної академії наук України, ф. 2, спр. 21631, арк. 2–6.

118. Історія держави і права зарубіжних країн (середні віки та ранній новий час) : навч. посібн. / [за ред. проф. Б.Й. Тищика]. – Львів, 2006. – 696 с.
119. Історія держави і права України / [за ред. В. Гончаренка]. – К., 1995. – 395 с.
120. Історія держави і права України : академічний курс : у 2-х т. / [за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина]. – Т.1. – 656 с.
121. Історія держави і права України : підруч. для юрид. вищих навч. закладів і фак. : у 2 ч. / [А.Й. Рогожин, М.М. Страхов, В.Д. Гончаренко та ін.] / [за ред. акад. Академії правових наук України А.Й. Рогожина]. – Ч. 1. – К. : Ін Юре. – 1996. – 555 с.
122. Історія держави і права України : підручн. / [керівн. авт. кол. А.С. Чайковський, В.І. Батрименко, Л.О. Зайцев, О.Л. Копиленко та ін. ; за ред. А.С. Чайковського]. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 512 с.
123. Історія держави і права України : підручник : у 2 т. / [за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина ; кол. авторів : В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький та ін.]. – Т.1. – К. : Видавничий Дім „Ін Юре”, 2000. – 648 с.
124. Історія держави і права Української РСР : у 2 т. – К., 1967. – Т. 1. – 673 с.
125. Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область. – К., 1970. – 281 с.
126. Історія Української РСР. – Т.І., кн. 2. – К., 1979. – 280 с.
127. Кистяковский А. Права, по которым судится малороссийский народ / Александр Кистяковский. – К., 1879. – 239 с.
128. Клименко П. Цехи на Україні / Пилип Клименко. – Т. 1. – Вип. 1. – К., 1929. – 199 с.
129. Клименко Ф. Западно-русские цехи XVI–XVIII вв. / Филипп Клименко. – К., 1914. – 166 с.
130. Книга Київського підкоморського суду (1584–1644) / [відп. ред. В.В. Німчук] / АН України. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. – К., 1991. – 402 с.
131. Ковальова С.Г. Еволюція судової системи і судочинства на українських землях Великого князівства Литовського : автореф. дис. на здобуття наук.

- ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 „Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових учень”/ С.Г. Ковальова. – Одеса, 2004. – 20 с.
132. Ковальова С.Г. Інститут свідків в українських судах Великого князівства Литовського / С.Г. Ковальова // Актуальні проблеми політики. – Одеса, 2003. – С. 84–87.
133. Ковальова С.Г. Південноукраїнські землі і основні напрямки еволюції суспільно-політичного життя і державності Великого князівства Литовського в I третині XV століття / С.Г. Ковальова // Історія Півдня України від найдавніших часів до сучасності : зб. наук. праць. – Ч. II. – Миколаїв, 1999. – С. 4–7.
134. Ковальова С.Г. Підкоморські суди на українських землях Великого князівства Литовського / С.Г. Ковальова // Проблеми історії, права, економіки, мовознавства, філософії, політології та культури : зб. наукових праць. – Т. II. – Миколаїв, 2001. – С. 56–61.
135. Ковальова С.Г. Суди в українських містах з магдебурзьким правом у Великому князівстві Литовському / С.Г. Ковальова // Проблеми історії та сучасного стану науки Української держави : зб. наукових праць. – Т. II. – Миколаїв, 2002. – С. 34–38.
136. Ковальова С.Г. Суди над національними меншинами на українських землях Великого князівства Литовського / С.Г. Ковальова // Державна етнонаціональна політика : правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України. – Запоріжжя ; Сімферополь. – 2001. – С. 52–55.
137. Ковальова С.Г. Судові чиновники в українських судах XIV – XVI століть / С.Г. Ковальова // Юридический вестник. – 2000. – № 1. – С. 110–117.
138. Ковальова С.Г. Третейські суди на українських землях Великого князівства Литовського / С.Г. Ковальова // Держава і право : зб. наукових праць. – К., 2001. – С. 68–72.

139. Ковальова С.Г. Формування прав особи на українських землях Великого князівства Литовського / С.Г. Ковальова // Права людини : реальність і перспективи : зб. наук, праць. – Миколаїв, 1998. – С. 14–18.
140. Ковальський Н.П. Актуальні проблеми джерелознавства в історії України XVI – XVII ст. / Н.П. Ковальський // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип.2. – Т.4. – С. 262–269.
141. Ковальський Н.П. Источники по социально-экономической истории Украины, XVI – первая половина XVII века : структура источниковой базы / Ковальський Н.П. – Днепропетровск, 1982. – С. 74–76.
142. Ковальський Н.П. Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVII в. / Ковальський Н.П. – Ч.4. – Днепропетровск, 1974. – С.59.
143. Коденська книга судових справ. – К. : Всеукр. Акад. наук. – 1931. – 241 с.
144. Копыцкий З.Ю. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в 16 – I пол. 17 в. / Копыцкий З.Ю. – Минск, 1975. – 191 с.
145. Кременецкий земський суд : описи актових книг. – Вип.1. – Кн. 1-11. – К., 1959. – 252 с.
146. Крип'якевич І. Історія України / Іван Крип'якевич. – Львів, 1990. – 472 с.
147. Кром М. „Старина” как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV– нач. XVII вв.) / Михаил Кром // *Mediaevalia ucrainica* : ментальність та історія ідей. – Т. III. – К., 1994. – С. 68.
148. Кудін С. Державні суди Литовсько-Руської доби / Сергій Кудін // Закон і бізнес. – Архів. – 1999. – № 41. – С. 2.
149. Кудін С. Спеціальні суди Литовсько-Руської держави / Сергій Кудін // Закон і бізнес. – Архів. – 1999. – № 42. – С. 2.
150. Кудін С. Судова система українських земель у XVI – I половині XVII ст. / Сергій Кудін // Закон і бізнес. – Архів. – 1999. – № 43. – С. 2.
151. Кузнецов И.Н. История государства и права славянских народов / Кузнецов И.Н. – Москва : Новое знание, 2004. – 587 с.

152. Кузьминець О. Історія держави і права України. – [2-е вид., доповн.] / О. Кузьминець, В. Калиновський. – К. : України, 2002. – 446 с.
153. Кульчицький В.С. Історія держави і права України / Кульчицький В.С., Тищик Б.Й. – К. : Атіка, 2006. – 352 с.
154. Кульчицький В.С. Історія держави і права України : підручн. для студ. вищ. навч. закл. / Кульчицький В.С., Тищик Б.Й. – К. : Видавничий Дім „Ін Юре”, 2007. – 624 с.
155. Кульчицький В.С. Олександр Безбородько і його екстракт малоросійських прав 1767 року / В.С. Кульчицький // Український календар. – 1967. – С. 16–19.
156. Кульчицький В.С. Суд і розправа Ф.Чуйкевича – пам’ятка українського права XVIII ст. / В.С. Кульчицький // Тези доповідей секції історичних та юридичних наук. – Львів, 1961. – С. 28–29.
157. Кульчицький В.С. Третій Литовський статут на Україні / В.С. Кульчицький// Український календар. – 1978. – С. 36–40.
158. Лазаревский О.М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.) / О.М. Лазаревский // Антологія української юридичної думки : у 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – Т.3. – К. : Юридична книга, 2003. – С. 62–77.
159. Лазутка С. Имущественное положение женщины (матери, жены, дочери, сестры) привилегированного сословия по I Литовскому Статуту / С. Лазутка, Л. Ульвидайте // Научные труды высших учебных заведений Литовской ССР. История. – Вильнюс, 1976. – XVI (2). – С. 101–102.
160. Лазутка С. Правовые нормы залога в Первом Литовском Статуте (1529) и их источники / С. Лазутка, Л. Ульвидайте // Научные труды вузов Литовской ССР. История, 1990. – Т. 31. – С. 16–21.
161. Лазутка С.А. I Литовский Статут – феодальный кодекс Великого княжества Литовского / Лазутка С.А. – Вильнюс, 1983. – 213 с.
162. Ланге Н. Древние русские смесные или вобчие суды / Николай Ланге. – М., 1882. – С. 29-30.

163. Лановик Б.Д. Економічна історія України і світу / Б.Д. Лановик, З.М. Матисякевич, Р.М. Матейко / [за ред. Б.Д. Лановика]. – К., 2000. – 310 с.
164. Лаппо И. Великое княжество Литовское во второй пол. XVI столетия. Литовско-русский повет и его сеймик / Иван Лаппо. – Юрьев, 1911. – 624 с.
165. Лаппо И. Гродский суд в Великом княжестве Литовском в XVI столетии / Иван Лаппо // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1908. – Январь. – С. 18–23.
166. Лаппо И. Земский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI века / Иван Лаппо // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1897. – Июнь. – С. 23–29.
167. Лаппо И. Подкоморский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI века и начале XVII века / Иван Лаппо // Журнал Министерства народного просвещения. – 1899. – Август. – С. 31–38.
168. Лашенко Р. Литовський статут яко пам'ятник українського права / Ростислав Лашенко. – Прага, 1923. – 32 с.
169. Лашенко Р.М. Впливи права українського на суспільне життя XIV–XV віків у Великому князівстві Литовському / Р.М. Лашенко // Антологія української юридичної думки : [у 6 т.] / [редкол. : Ю.С. Шемшученко (голова) та ін.] – Т. 2. Історія держави і права України : Руська Правда. – К. : Юридична книга, 2002. – С. 433–443.
170. Лашенко Р.М. Копні суди на Україні : [у 2 ч.] / Лашенко Р.М. – Ч.1. – Львів, 1925. – 67 с.
171. Лашенко Р.М. Копні суди на Україні : [у 2 ч.] / Лашенко Р.М. – Ч.2. – Львів, 1927. – 81 с.
172. Лашенко Р.М. Лекції з історії українського права / Лашенко Р.М. – К., 1998. – 436 с.
173. Левицкий О.И. Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI – XVII ст. / О.И. Левицкий // Антологія української юридичної думки :

- у 6 т. / [редкол. : Ю.С. Шемшученко (голова) та ін.]. – Т. 3. – К. : Юридична книга, 2003. – С. 120–130.
174. Леонтович Ф. Спорные вопросы по истории Русско-литовского права / Федор Леонтович. – СПб, 1893. – 58 с.
175. Леонтович Ф.И. Бояре и служилые люди в Литовско-Русском государстве / Ф.И. Леонтович // Журнал Министерства Юстиции. – 1997. – Май. – С. 17–26.
176. Леонтович Ф.И. Исторические исследования о правах литовско-русских евреев : вирізка / Леонтович Ф.И. – Комп. № 3. – С. 1–48.
177. Леонтович Ф.И. История русского права. Вып. 1. Литература истории русского права // Леонтович Ф.И. – Варшава, 1902. – 182 с.
178. Леонтович Ф.И. Крестьяне Юго-Западной России по Литовскому праву XV и XVI столетий / Леонтович Ф.И. – Киев, 1863. – 88 с.
179. Леонтович Ф.И. Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве / Ф.И. Леонтович // Журнал Министерства Просвещения. – 1896. – С. 110–118.
180. Леонтович Ф.И. Очерки истории литовско-русского права / Леонтович Ф.И. – СПб., 1894. – 393 с.
181. Леонтович Ф.И. Панский двор в Литовско-Русском государстве / Леонтович Ф.И. – Варшава, 1895. – 59 с.
182. Леонтович Ф.И. Правоспособность литовско-русской шляхты / Ф.И. Леонтович // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1908. – № 3, 5, 6, 7.
183. Леонтович Ф.И. Рада великих князей Литовских / Ф.И. Леонтович // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1907. – № 10. – С. 273–331.
184. Леонтович Ф.И. Русская Правда и Литовский Статут в видах настоятельной необходимости включить литовское законодательство в круг истории русского права / Ф.И. Леонтович // Антологія української юридичної думки : [у 6 т.] / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. –

- Том 2. Історія держави і права України : Руська Правда. – К. : Юридична книга, 2002. – С. 155–223.
185. Леонтович Ф.И. Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства и его причины / Леонтович Ф.И. – СПб., 1895. – 56 с.
186. Леонтович Ф. Спорные вопросы по истории Русско-литовского права. – СПб, 1893. – 58 с.
187. Литвин В. Історія України : підручник / Володимир Литвин. – К., 2006. – 728 с.
188. Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян / Михайлон Литвин. – М., 1994. – 326 с.
189. Литовская Метрика (1528–1547). 6-я книга судных дел. – Вильнюс, 1995. – 406 с.
190. Литовская Метрика // Русская историческая библиотека. – Т. XX. – СПб., 1848.– 321 с.
191. Ловмянський Х. Русско-литовские отношения в XIV–XV вв. // Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе / Хенрык Ловмянський. – М., 1972. – С. 269–275.
192. Луцкая гродская записовая и поточная книга 1577 г. / [ред. Е.П. Дякоковский]. – К., 1907. – 143 с.
193. Любавский М. К вопросу об удельных князьях и местном управлении в Литовско-Русском государстве / Матвей Любавский. – СПб., 1894. – 232 с.
194. Любавский М. Литовско-Русский сейм / Матвей Любавский. – М., 1900. – 850 с.
195. Любавский М. Областное дѣление и мѣстное управление Литовско-Русскаго государства ко времени изданія Перваго Литовскаго статута / Матвей Любавский. – Москва, 1892. – 884 с.
196. Любавский М. Очерки истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно / Матвей Любавский. – М., 1915. – 401 с.

197. Любавский М. Разбор сочинения М. Довнар-Запольского „Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах” / Матвей Любавский. – СПб., 1904. – 325 с.
198. Любавский М.К. Литовско-русский сейм / Любавский М.К. – М., 1902. – 126 с.
199. Любавский М.К. Очерки истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно / Любавский М.К. – М., 1910. – 275 с.
200. Максимейко Н.А. Русская Правда и Литовско-Русское право / Максимейко Н.А. – К. : Тип. С. В. Кульженко, 1904. – 141 с.
201. Максимейко Н.А. Источники уголовных законов литовского Статута / Максимейко Н.А. – К., 1894. – 184 с.
202. Максимейко Н.А. К вопросу о литовско-русских сеймах / Максимейко Н.А. – СПб, 1904. – 21 с.
203. Максимейко Н.А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. / Максимейко Н.А. – Харьков, 1902. – 205 с.
204. Малиновский И. Рада Великого княжества Литовского в связи с Боярской думой Древней России. Ч. 1. Боярская дума Древней России / Иоаникий Малиновский. – Томск, 1903. – 201 с.
205. Малиновский И. Рада Великого княжества Литовского в связи с Боярской думой Древней России. Ч. 2. Рада Великого княжества Литовского / Иоаникий Малиновский. – Томск, 1912. – 216 с.
206. Малиновский И. Учение о преступлении по Литовскому Статуту / Иоаникий Малиновский. – К., 1894. – 173 с.
207. Малиновський І. Лекції по історій руссаго права. Випускъ І. Введение. Литература. Источники. Исторія государственного права / Иоаникий Малиновский. – Варшава, 1914. – 262 с.
208. Материалы для истории местного управления в связи с историею сословной организации. Акты Барского староства XV–XVI вв. – К., 1893. – 426 с.

209. Мацвеева Т.Р. Магдэбурскае права на Беларусі / Мацвеева Т.Р. – Мінск, 1994. – 332 с.
210. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Архіў Канцылярыі вялікага Князя Літоўскага. Кніга 28. (1522-1552). Кніга запісу 28 (Копія канца XVI ст.). Гіадрыгхтавау В. Мянжышскі. – Мінск, 2000. – 221 с.
211. Мишко Д.І. Соціально-економічні умови формування української народності / Мишко Д.І. – К., 1963. – 322 с.
212. Мишко Д.І. Українсько-російські зв'язки в XIV–XVI ст. / Мишко Д.І. – К., 1959. – 235 с.
213. Музиченко П.П. Історія держави і права України / Музиченко П.П. – К. : Знання, 2007. – 471 с.
214. Музиченко П.П. Елементи звичаєвого права в судовому процесі XIV–XVI століть на українських землях / П.П. Музиченко, С.Г. Ковальова // Актуальні проблеми держави і права : зб. наукових праць Одеської державної юридичної академії. – Одеса, 1998. – С. 77–84.
215. Музиченко П.П. Земський суд на українських землях Великого князівства Литовського / П.П. Музиченко, С.Г. Ковальова // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 1999. – № 1. – С. 23–31.
216. Музиченко П.П. Короткий коментар загальної спрямованості норм Статуту 1529 р. / П.П. Музиченко // Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т.1. статут Великого князівства Литовського 1529 р. – Одеса, 2002. – С. 23–31.
217. Музиченко П.П. Магдебурзьке право в Україні / П.П. Музиченко // Юридический вестник. – 1994. – № 3. – С. 17–21.
218. Нелин А.И. Собрание малороссийских прав, его содержание и значение : автореф. дисер. на соискание канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 „Теория и история государства и права” / А.И. Нелин. – К., 1990. – 20 с.
219. Нольде О. Очерки по истории кодификации / Олександр Нольде. – Вып.1. Попытка кодификации литовского права. – Санкт-Петербург, 1906. – 401 с.

220. Падох Я. Суди і судовий процес старої України / Я. Падох. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто ; Львів, 1990. – 129 с.
221. Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII століттях / Пашук А.Й. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1967. – 179 с.
222. Пашук А.Й. Судові установи і їх діяльність на Україні / Пашук А.Й. – Львів, 1971.- 163 с.
223. Пашуто В.Т. Несколько наблюдений над „Русской Правдой” / Пашуто В.Т. // Академику Б.Д. Грекову : юбил. сб. статей. – М. : АН СССР, 1952. – С. 121–129.
224. Пашуто В.Т. Образование Литовского государства / Пашуто В.Т. – М., 1959. – 531 с.
225. Перший Литовський статут (1529 р.) // Хрестоматія з історії держави і права України : у 2-х т. / [В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький; за ред. В.Д. Гончаренка]. – Т. 1. З найдавніших часів до початку XX ст. – К., 1997. – 244 с.
226. Пичета В.И. Белоруссия и Литва XV–XVI вв./ Пичета В.И. – М., 1961. – 815 с.
227. Пичета В.И. Земельное право ў статутах 1529 и 1566 годоў / В.И. Пичета // Працы Беларускага Дзяржаўнага Універсітэту. – № 11. – Минск, 1926. – С. 19–26.
228. Пичета В.И. История Литовского государства до Люблинской унии / Пичета В.И. – Вильно, 1921. – 132 с.
229. Пичета В.И. Феодалное поместье в XV–XVI в. в Великом княжестве Литовском / В.И. Пичета // Ученые записки Института славяноведения. – Том 4. – М., 1951. – С. 111–129.
230. Поліщук В.В. Луцький замковий уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського від початку XV ст. до реформи 1564–1566 рр. / В.В. Поліщук // Український історичний журнал. – № 1. – 2006. – С. 106–125.

231. Поліщук В.В. Свідки у русько-литовському праві до судово-адміністративної реформи 1564–1566 рр. / В.В. Поліщук // Молода нація. – К. : Смолоскип. – 2000. – № 1. – С. 123–163.
232. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України : у 2-х т. Том 1. До середини XVII століття / Полонська-Василенко Н.Д. – К. : Либідь, 1992. – 640 с.
233. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України : у 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року / Полонська-Василенко Н.Д. – К. : Либідь, 1992. – 608 с.
234. Попов Г. Луцький Трибунал 1578 р. / Григорій Попов // Праці комісії для виучування західньо-руського та українського права. – Вип. I. – К., 1925. – 251 с.
235. Похилевич Д.Л. От Торунского статута к Уставе на волюки / Д.Л. Похилевич // Ученые записки Ярославского гос. пед. ин-та. – 1945. – Вып. 7. – С. 3–18.
236. Похилевич Д.Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI–XVIII веках / Похилевич Д.Л. – Львов, 1957. – 555 с.
237. Похилевич Д.Л. Право крестьян Белоруссии, Литвы и Украины на землю и выход в XV–XVI веках / Д.Л. Похилевич // Вопросы истории. – 1973. – № 12. – С. 38–41.
238. Пресняков А.Е. Лекции по русской истории : Западная Русь и Литовско-Русское государство / Пресняков А.Е. – М., 1939. – Т.2. – Вып.1. – 253 с.
239. Рогалёв А. Великое княжество Литовское : поиски исторических закономерностей / А. Рогалёв // Крыжовы шлях. – Минск : Згода. – 1993. – С. 57–95.
240. Рогов А.И. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стрыйковский и его Хроника) / Рогов А.И. – М., 1966. – 224 с.
241. Российское законодательство X–XX веков. – Т. 1. – М., 1984. – 432 с.
242. Российское законодательство X–XX веков. – Т.2. – М., 1985. – 520 с.

243. Рубаник В.Є. Інститут права власності в Україні : проблеми зародження, становлення й розвитку в період до 1917 року : історико-правове дослідження / Рубаник В.Є. – Харків, 2002. – 352 с.
244. Румянцева В.В. Роль I Литовского Статута в развитии геральдики на Украине / В.В. Румянцева // Первый Литовский Статут 1529 года : материалы республиканской научной конференции посвященной 450-летию Первого Статута. – Вильнюс, 1982. – С. 74–77.
245. Сас П.М. Політична культура українського суспільства / Сас П.М. – К., 1998. – 135 с.
246. Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. / Сас П.М. – К., 1989. – 232 с.
247. Слабченко М. Судівництво на Україні XVII–XVIII століть / Михайло Слабченко – Харків. 1919. – 39 с.
248. Словник законодавчих і нормативних термінів : юридичний словник / За ред. І. Дахна. – К.: Бліц-Інформ, 1998. – 538 с.
249. Советская историческая энциклопедия. – Т.8. – М : Сов. энциклопедия 1965. – 824 с.
250. Соловьёв С.М. История России с древнейших времён / Соловьёв С.М. – Книга IV (том 7–8). – М., 1960. – 780 с.
251. Спрогис И. Древний народный копный суд в Северо-Западной Руси / Иван Спрогис. – Витебск, 1895. – 19 с.
252. Спрогис И. Земские суды Великого княжества Литовского / Иван Спрогис // Акты, изданные Виленскою Археографическою комиссией. – Т. XVII. Вступит. статья. – Вильно, 1890. – С. 79–89.
253. Старченко Н. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.) / Наталя Старченко // Київська старовина. – 2000. – № 6, 7. – С. 58–43.
254. Страхов М.М. Історія держави і права зарубіжних країн / М.М. Страхов – Харків : Право, 1999. – 340 с.

255. Статут Великого княжества Литовского 1529 года / [под ред. К.И. Яблонскиса]. – Минск, 1960. – 253 с.
256. Статут Великого князьства Литовского 1588 года // Временник Императорского общества истории и древностей российских. – М., 1857. – Кн. 19. – 382 с.
257. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2002. – 464 с.
258. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Т.2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2003. – 560 с.
259. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року / [за ред. С.Ківалова, П.Музиченка, А.Панькова] – Кн. 1. – Одеса : Юридична література, 2004. – 672 с.
260. Субтельний О. Україна : історія / Орест Субтельний / [пер. з англ. Ю.І. Шевчука ; вступ. ст. С.В. Кульчицького]. – К. : Либідь, 1991. – 512 с.
261. Суд і судочинство на українських землях XIV–XVI століть / [за ред. П. Музиченка]. – Одеса, 2000. – 180 с.
262. Судебник Казимира (1468) / [отв. ред. А. Тила]. – Вильнюс, 1967. – 32 с.
263. Сурилов А.В. Общественно-политический строй и право Великого княжества Литовского / Сурилов А.В. – Кишинёв, 1961. – 22 с.
264. Тарановский Ф.В. Обзор памятников магдебургского права западно-русских городов литовской эпохи : историко-юридическое исследование / Тарановский Ф.В. – Варшава, 1897. – 201 с.
265. Тексты местных законов древней Руси (XIV–XV вв.). – М., 1901. – 235 с.
266. Теличенко И.В. Очерки кодификации малороссийского права до введения Свода Законов / И.В. Теличенко // Киевская старина. – 1888. – Т. XXIII. – С. 123–128.
267. Терлюк І.Я. Історія держави і права України (доновітній час) : навчальний посібник / Терлюк І.Я. – К., 2006. – 400 с.

268. Терлюк І.Я. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII століття / Терлюк І.Я. – Львів, 2003. – 156 с.
269. Тищик Б.Й. Суспільно-політичний лад і право України у складі Литовської держави та Речі Посполитої / Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. – Івано-Франківськ, 1990. – 53 с.
270. Тищик Б.Й. Основи римського приватного права / Тищик Б.Й., Орач Є.М. – Львів, 1994. – 199 с.
271. Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України / Ткач А.П. – К., 1968. – 168 с.
272. Товстоліс М. Суть застави за Литовським Статутом / Микола Товстоліс // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – Київ, 1929. – Вип. 6. – С. 111–123.
273. Торгівля на Україні XIV – середини XVII століття : Волинь і Наддніпрянщина / [упоряд. В.М. Кравченко. Н.М. Яковенко]. – К. : Наук. думка. – 1990. – 408 с.
274. Українське державотворення : невитребуваний потенціал : Словник-довідник / [за ред. О.М. Мироненка]. – К., 1997. – 560 с.
275. Українські грамоти XIV століття / [ред. І.К. Білодід]. – К. : Наук. думка. – 1965. – 136 с.
276. Усенко І.Б. Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст. / Усенко І.Б. – К. – 2006. – 408 с.
277. Хрестоматія по истории русского права / [сост. М.Ф. Владимирский-Буданов]. – Вып. 1. – К., 1885. – 249 с. ; Вып. 2. – К., 1887. – 236 с.
278. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти : [у 2-х т.]. Т.1. З найдавніших часів до початку XX ст. / [за ред. В.Д. Гончаренка]. – [вид. 2-е, перероб. і доп. :] / [уклад. В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький]. – К. : Видавничий Дім „Ін Юре”, 2000. – 472 с.

279. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. / [упор. : А.С. Чайковський (кер.), О.Л. Копиленко, В.М. Кривоніс, В.В. Свистунов, Г.І. Трофанчук]. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 656 с.
280. Хрестоматія з історії держави і права України у 2-х томах / [за ред. Гончаренка В.Д.]. – Т.1. – К. : Ін Юре, 2000. – 472 с.
281. Хрестоматія з історії України / [упоряд. та автор коментарів Уривалкін О.М.]. – К. : КНТ, 2007. – 520 с.
282. ЦДДА України у м. Києві, ф. 22, оп.1, спр.1.
283. ЦДДА України у м. Києві, ф. 22, оп.1, спр.2.
284. ЦДДА України у м. Києві, ф. 22, оп.1, спр.4.
285. ЦДДА України у м. Києві, ф. 22, оп.1., спр.19.
286. ЦДДА України у м. Києві, ф.22, оп.1, спр.68.
287. ЦДДА України у м. Києві, ф.22, оп.1, спр.437.
288. ЦДДА України у м. Києві, ф. 22, оп.2, спр.1.
289. ЦДДА України у м. Києві, ф. 22, оп.2, спр.3.
290. ЦДДА України у м. Києві, ф. 22, оп.2, спр.4.
291. ЦДДА України у м. Києві, ф. 25, оп.1, спр.3.
292. ЦДДА України у м. Києві, ф. 25, оп.1, спр.6.
293. ЦДДА України у м. Києві, ф. 25, оп.1, спр.15.
294. ЦДДА України у м. Києві, ф. 25, оп.1, спр.458.
295. ЦДДА України у м. Києві, ф. 220, оп.1, спр.52.
296. ЦДДА України у м. Києві, ф. 221, оп.1, спр.10.
297. ЦДДА України у м. Києві, ф. 223, оп.1, спр.1, арк. 1–2.
298. Цивільне право України : у 2-х кн. / [за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. – Кн. 1. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 720 с.
299. Цивільний кодекс України. – К. : Ін Юре, 2004. – 472 с.
300. Чарнецкий Е. История Литовского Статута с объяснением трёх его редакций и предварительным обозрением законодательных памятников, действовавших в Западной России до издания Статута / Е. Чарнецкий . – Б. м., [1875?]. – 116 с.

301. Чельцов-Бебутов М.А. Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах / М.А. Чельцов-Бебутов – Москва : Юрид. лит., 1957. – 840 с.
302. Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII вв. / Іринарх Черкаський // Праці комісії для виучування західньо-руського та українського права. – К., 1928. – Вип. 4,5. – 714 с.
303. Черкаський І. Поволання над трупом забитого / Іринарх Черкаський // Праці комісії для виучування західньо-руського та українського права. – Вип. I. – К., 1925. – С. 90–107.
304. Чубатий М. Державно-правове становище українських земель Литовської і держави під кінець XV ст. / Микола Чубатий // „Записки”. – Т. СXXXIV. Огляд історії українського права. Історія джерел та державного права / [за ред. В. Іваненка] / Український Вільний університет. – Мюнхен ; Київ, 1994. – С. 65–108.
305. Чубатий М. Огляд історії українського права / Микола Чубатий // . – Мюнхен; Київ, 1994. – 224 с.
306. Шабульдо Ф.М. Включення Київського князівства до складу Литовської держави у другій половині XIV ст. / Ф.М. Шабульдо // Український Історичний журнал. – К., 1973. – № 6 (147). – С. 79–88.
307. Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Шабульдо Ф.М. – К. : Ин-т истории АН УССР. – Наук. думка. – 1987. – 181 с.
308. Шевченко Н.В. Білорусько-Литовська держава : нові концептуальні засади сучасної білоруської історіографії / Н.В. Шевченко // Український історичний журнал. – 1997. – № 2. – С. 55–67.
309. Шекера И.М. Литовские статуты и правовое положение крестьян Украины в XVI веке / И.М. Шекера // Первый Литовский статут 1529 года : материалы республиканской научной конференции, посвященной 450-летию Первого Статута. – Вильнюс, 1982. – С. 112–118.

310. Шкварець В.П. Історія держави і права України : навч. посібник / В.П. Шкварець, М.М. Шитюк, С.Г. Ковальова. – Миколаїв, 1999. – 215 с.
311. Юргинис Ю.М. Бояре и шляхта в Литовском государстве / Ю.М. Юргинис // Восточная Европа в древности и средневековье. – М., 1978. – С. 124–130.
312. Юргинис Ю.М. Литовский Статут – памятник истории права и культуры Великого княжества Литовского / Ю.М. Юргинис // Первый Литовский Статут 1529 года : материалы республиканской научной конференции, посвященной 450-летию Первого Статута. – Вильнюс, 1982. – С.16–19.
313. Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол. : Ю.С. Шемчушенко та ін.]. – Т.1. : А–Г. – К., 1998. – 672 с.
314. Юхо И.А. Крыніцы беларуска-літоускага права / Юхо И.А. – Мінск, 1991. – 132 с.
315. Юхо И.А. Общественно-политический строй и право Белоруссии в XVI веке : автореф. дисс. на соискание учен. степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 „Теория и история государства и права” / И.А. Юхо – К., 1980. – 49 с.
316. Юхо И.А. Основные черты судоустройства и судопроизводства по Статуту Великого княжества Литовского 1529 года / И.А. Юхо // Первый Литовский Статут (материалы республиканской научной конференции посвященной 450-летию Первого Статута). – Вильнюс, 1982. – С. 47–54.
317. Юхо И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / Юхо И.А. – Минск, 1978. – 144 с.
318. Ючас М.А. Применение Статута 1588 г. в судебной практике XVII – XVIII веков / М.А. Ючас // Первый Литовский Статут 1529 года : материалы республиканской научной конференции, посвященной 450-летию Первого Статута. – Вильнюс, 1982. – С. 78–86.
319. Юшков С.В. История государства и права СССР / Юшков С.В. – М., 1961. – 634 с.

320. Яковенко Н. Паралельний світ : дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. / Наталя Яковенко. – К. : Критика, 2002. – 415 с.
321. Яковенко Н. У пошуках витоків : проблеми білоруської історіографії Великого князівства Литовського з перспективи 1991–1992 рр. / Наталя Яковенко // Історія, історіографія, джерелознавство. Історичний збірник. (Статті, розвідки, замітки, есе). – К., 1996. – С. 112–137.
322. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) / Наталя Яковенко. – К., 1993. – 103 с.
323. Яковлів А. Впливи старочеського права на право українське литовської доби XV–XVI в. / Андрій Яковлів. – Прага, 1929. – 143 с.
324. Яковлів А. Околиці (округи) копних судів XVI–XVIII вв. на Україні / Андрій Яковлів // Життя і право. – Львів, 1929. – Ч.1. – С. 5–19.
325. Ясинский М.Н. Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-Русском государстве. Акты о копных и панских судах : у 2 т. / Ясинский М.Н. – Т. 1. – К., 1897. – 703 с.
326. Ясинский М.Н. Очерки по истории судоустройства в Литовско-Русском государстве / М.Н. Ясинский // Главный Литовский Трибунал. Его происхождение, организация и компетенция. – Вып. 1. – К., 1901. – 253 с.
327. Ясинский М.Н. Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства / Ясинский М.Н. – К., 1899. – 321 с.
328. Adamus J. Z zagadnień prawa litewskiego / Jan Adamus. – Lwów, 1926. – 56 s.
329. Adamus J. Zastaw w prawie litewskim XV i XVI wieku / Jan Adamus. – Lwów, 1925. – 142 s.
330. Adamus J. O wstępnym procesie litewskiego (do II Statutu) / Jan Adamus // Ateneum Wilenskie. – R. XII. – Wilno, 1937. – 118 s.
331. Balzer O. Historya porównawcza praw słowiańskich / Oswald Balzer. – Lwów, 1900. – 64 s.
332. Balzer O. Sądownictwo ormiańskie w średniewiecznym Lwowie / Oswald Balzer. – Lwów, 1909. – 188 s.

333. Balzer O. Statut ormiański w zatwierdzeniu Zygmunta I 1519 / Oswald Balzer. – Lwów, 1908. – 290 s.
334. Bandtke-Stenzinski J.-W. Pamiętnik dla naprawy Rzeczypospolitey / J.-W. Bandtke-Stenzinski. – Kraków. 1841. – 265 s.
335. Bardach J. Historia ustroju i prawa polskiego. – Wydanie czarte / J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak. – Warszawa, 1998. – 377 s.
336. Bardach J. Pomniki prawa doby Renesansu w Europie Srodkowo-Wshodniej / J. Bardach, M. Kurytowicz. – Warszawa, 1999. – 315 s.
337. Bardach J. Sok, soczenie, prosoka / Juliusz Bardach // O dawnej i niedawnej Litwie. – Poznań, 1988. – S. 140–187.
338. Bardach J. Statuty Wielkiego Księstwa Litewskiego – pomniki prawa doby Odrodzenia / Juliusz Bardach // Kwartalnik Historyczny. – Warszawa, 1974. – Rocznik LXXXI. – № 3. – S. 754–757.
339. Bardach J. Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVI w. / Juliusz Bardach. – Warszawa, 1970. – 89 s.
340. Bardach J. Z najnowszych badań nad historią prawa lietewskiego / Juliusz Bardach // Czasopismo prawno-historyczne. – 1980. – R. 32. – Z. 2. – S. 6–14.
341. Bardach J. Pomniki prawa doby Renesansu w Europie Srodkowo-Wshodniej / J. Bardach, M. Kurytowicz. – Warszawa, 1999. – 129 s.
342. Dąbkowski P. Stanowisko cudzoziemcow w prawie litewskim w drugiej polowie XV i w XVI w. (1447–1588) / Przemyslaw Dąbkowski. – Lwów, 1912. – S. 44–52.
343. Dąbkowski P. Zaginiona księgy sądowe wojewódstwa ruskiego i bełskiego / Przemyslaw Dąbkowski // Studya nad historia prawa polskiego. – T. VII. – Lwów, 1921. – S. 36–44.
344. Danilowicz I. Historyczny rzut oka na prawodawstwo narodu litewskiego // Wizerunki i roztrząsania naukowe / Ignacy Danilowicz. – Wilno, 1837. – T. 13. – 145 s.
345. Danilowicz I. Statut Kazimierza IV, pomnik z XV wieku uchwat litew / Ignacy Danilowicz. – Wilna, 1826. – 138 s.

346. Dobrowski K. Wroźda i pojednanie w sądownictwie polskich wsi beskidowych XVI i XVII wieku / K. Dobrowski // Studya nad historia prawa polskiego. – T. VIII. – Sz. 4. – Lwów, 1926. – S.45–59.
347. Jablonowski A. Ziemia Wołyńska w połowie XVI wieku / A. Jablonowski // Zrodla dziejowe. – T. 6. – Warszawa, 1877. – 436 s.
348. Jablonskis K. Archyvines smulkmenos / K. Jablonskis // Praeitis. – Kaunas, 1933. – T.II. – 573 p.
349. Jablonskis K. XVI amziaus belaisviai kaimynai Lietuvoje / K. Jablonskis. – Kaunas, 1930. – 301 p.
350. Jucas M. Baudžiavos irimas Lietuvoje / M. Jucas. – Vilnius, 1971. – 196 p.
351. Jurginis J. Baudžiavos isigalejimas Lietuvoje / J. Jurginis. – Vilnius, 1962. – 86 p.
352. Kamieniecki W. Rozwój własności na Litwie w dobie przed I Statutem / W. Kamieniecki. – Kraków, 1914. – 222 s.
353. Kasperczak S. Rozwój gospodarki folwarcznej na Litwie i Białorusi do połowy XVI wieku / S. Kasperczak. – Poznań, 1965. – 314 s.
354. Korowicki A. Process cywilny litewski / A. Korowicki. – Wilno, 1826. – 236 s.
355. Kowalewicz H., Kuraszkiewicz W. Wielkopolskie rotacje sądowe XIV–XV wieku / H. Kowalewicz, W. Kuraszkiewicz. – Poznań ; Wrocław. – 1959. – 604 s.
356. Kulisiewicz W. „Postawienie czapki” – studium z dziejów litewskiego postępowania sądowego w XV i XVI wieku / W. Kulisiewicz // Czasopismo prawno-historyczne. – 1982. – T. XXXIV. – S. 34–36.
357. Kulisiewicz W. Zaruka w praktyce administracyjnej Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV–XVII w. / W. Kulisiewicz // Czasopismo prawno-historyczne. – 1985. – Tom XXXVII. – Zeszyt 2. – S. 123–129.
358. Kutrzeba S. Charakter prawny związku Litwy z Polską 1385–1569 / Stanisław Kutrzeba // Pamiętnik VI Powszechnego zjazdu historyków Polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r. – Lwów, 1935. – 11 s.

359. Lietuvos Metrika (1528–1547). – Vilnius, 1995. – 337 p.
360. Lietuvos Metrika (1440–1523). – Užrašymy knyga 10. – Vilnius, 1997. – 386 p.
361. Lietuvos Metrika (1499–1514). – Užrašymy knyga 8. – Vilnius, 1995. – 340 p.
362. Lietuvos Metrika (1528–1548). – Užrašymy knyga 15. – Vilnius, 2002. – 473 p.
363. Lowmiański H.K. Popisy wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI w. jako źródeł do dziejów zaludnienia / H.K. Lowmiański // *Medievalia w rocznice pracy naukowej J. Dąrowskiego*. – Warszawa, 1960. – 129 s.
364. Maciejowski W.A. *Historia prawodawstw słowiańskich* / Maciejowski W.A. – Warszawa, 1862. – 272 s.
365. Mularczyk J. *Dobór i rola świadków w dokumentach śląskich do końca XIII w.* / J. Mularczyk. – Wrocław, 1977. – 180 s.
366. Ochmanski J. *Ruskie wzory organizacyjne w państwie Litewskim XIV–XV wieku n Spowianie w dziejach Europy* / J. Ochmanski . – Poznań, 1974. – 301 s.
367. Pirmasis Lietuvos Stautas // *Tekstai senąja baltaruių, lotynų ir senąja lenkų kalbomis*. – Pirma dalis. – Vilnius, 1991. – 236 p.
368. Przędziecki A. *Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów*. – T. 1. – Wilno. 1841. – 26 s.
369. Ptaszycki S. *Pierwsze wydanie trzeciego Statutu Litewskiego s jego przeróbki* // *Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania pierwszego statuty litewskiego* / Stanisław Ptaszycki. – Wilno, 1935. – 26 s.
370. Raudeliūnas V. *Antrojo (1566) Lietuvos Statuto nuorasai* / V. Raudeliūnas // *Teisiniu Instituto Raida lietuvoje XIV – XIX a.* – Vilnius, 1981. – P. 6–30.
371. Raudeliūnas V. *Pirmieji Lietuvos Statuta Leidimai (1588–1600)* / V. Raudeliūnas // *Rusu knygos spausdinimo pradžia ir Lietuva* / *Bibliotekiminkyste ir bibliografija*. – Vilnius, 1966. – T.3. – P. 63–68.
372. *Rzut oka historychny na prawodawstwo litewskie*. – S. 1. et a.

373. Valikonite I. Nasles vainikine Lietuvos Didžiojoje Kunigikstysteje XVI a.: norma ir realybe / Irena Valikonite // Второй Литовский Статут 1566 года : материалы конференции, посвященной 425-летию Второго Статута. – Вильнюс, 1993. – С. 82–90.
374. Valikonyte I. Lietuvos didžiojo kunigaikščio 1529 metų Nuostatai Žemaitijos žemei / I. Valikonyte, S. Lazutka // Lietuvos Metrikos studijos. Mokymo priemonė. – Vilnius, 1998. – P. 17–53.
375. Vansevicius S. Lietuvos valstybes ir teises istorija / S. Vansevicius. – Vilnius, 1997. – P. 91–105.
376. Vasiliauskiene A. Antrojo Lietuvos Statuto Lucko nuoraso paleografija / Aldora Vasiliauskiene // Istorija XXVIII: Is feodaliniu ir urzuaziniu santykiu raidos lirtuvoje istorijos. – Vilnius, 1987. – P. 35–53.
377. Zbior praw litewskich od roku 1389 do roku 1529, tudziez rozprawy seymowe o tychze prawach od roku 1544 do roku 1563. – Poznań, 1841. – 418 s.